יוסף גורקה

ההווה בצל העבר

יוסף גורקה

ההווה בצל העבר

ירושלים, הוצאת שם, תשמ"ב

©
כל הזכויות שמורות
כתובת המחבר:
רח' חורגין 3, רמת גן

דפוס "צור אות", ירושלים

יוסף גורקה / ההווה בצל העבר

ה'

ל ב ר ו ס ו ו ס ב.

ב ע ו ו ב ה ו ו י ג ד ו ל

מ נ ו

מוקדש לזכר

הורי

ר׳ מרדכי יהודה הלוי ומרת דבורה ז״ל

מגוברובה — פולין

שנפטרו בגלות רוסיה

והורי רעיתי הנאמנה הדסה שתחי׳

ר׳ חיים זליג ומרת שרה גרינשפן הי״ד

מפולטוסק

שנספו על קידוש השם בעיר סרנה

ה ק ד מ ה

דורנו דור של ניגודים הוא. ההווה המתחדש עתה בארצנו עיניו נשואות אל העתיד אך כל כולו חתום הוא בצילו של העבר.

עבר זה דו-פרצופי הוא, מצד אחד שלשלת מפוארת של תורה חכמה ומעש — תור הזהב של יהדות אירופה, ובמיוחד של אירופה המזרחית, ומצד שני המעבר התהומי הפתאומי כמעט לעמקי שאול של גיא ההריגה.

מכיבשנה של אומה לכבשן אש לאומה.

וכל אלו מטביעים את חותמם על הווה, על העינים הנשואות לעתיד, המביטות מבין סורגים אלו ומחפשות את דרכן אל האור הבוקע מהתחדשותה של אומה.

דור שהוא אחרית שיעבוד וראשית גאולה.

בהרבה אנפין משתקפים ניגודים אלו, החל מנושאים העוסקים בשאלות גדולות של קיום האומה ועד לחיי יום יום של האדם הפרטי. חלקם של אנפין אלו זכו כבר למחקרים ותיאורים מפורטים, אך חלקם משתכח ויורד לתהום הנשיה ואין זכר לו.

בספר זה באתי לתאר כמה זויות מתמונה זו.

בסיפורים הבאים לתאר את ההווי היהודי באירופה המזרחית ובעיקר בפולין. את התלבטותו של הנוער היהודי בתקופה שבין שתי המלחמות ובעיקר הנוער הדתי ובני הישיבות ובעית מקומה של הציונות וארץ ישראל בתפיסת עולמם ובחייהם. מכאן — הירידה הנוראה במאבק על החיים במחנות ההשמדה הנאציים באירופה ובמחנות הכפייה בסיביר, והמאבק על שמירת גחלתה של היהדות גם במחשכים אלו. וסיומם עם תקומת ישראל בארצו, עלייתם של שארית הפליטה והשתתפותם בבנינה המחודש של האומה.

ובביוגרפיות הבאות לתאר אישי תורה, חסידות ומוסר, אישי מידות ומעש, אישים אשר היה לי קשר איתם ויכול הייתי לעמוד על אישיותם

מכלי ראשון. אישים אלו אשר פעלו בחמישים השנים האחרונות גם דמותם ספוגה ומושרשת בקורות הדור ותיאורם משקף אף הוא את הדור וקורותיו.

ובביוגרפיות של דמויות של אנשי תורה ומדע: אנשים אשר ידעו לשלב את שני הדרכים וקידשו שם שמים בדרכם זו. גם דמויות אלו מחידושו של דורנו הם. טיפוס של יהודי דתי שצמח משברי עולם שעבר ואיננו, וצמיחתו היא צורכי עם מתחדש בארצו ובונה עולם מלא ונדרש בו לכל תחומי החיים. אישים אשר הבינו לא רק את צרכיהם האישיים אלא גם את צרכי האומה והמדינה, ומתוך כך השתתפו בהקמתו של המרכז החינוכי הדתי הגבוה — אוניברסיטה "בר-אילן", אוניברסיטה שתפעל ברוח התורה ורוח ישראל סבא ועם זה תגדל דור של מדענים שיענו על צורכי הזמן. את השקפת עולמם הביאו ברעיונות אישיים והדברים אף כאן הם מכלי ראשון.

מכל אלו עולה מסכת מפוארת של דור מופלא. ויהא בכך זכר לאותם שלא זכו להגיע עד הלום ונפלו בידי זדים, ולאותם שזכו להיות עמנו, להשתתף בבנין וביצירה והטביעו את חותמם על הדור והתקופה — בסיס לעתיד האומה.

הספר מתחלק לשלשה חלקים: **מעול עריצים** ובו סיפורים הקשורים בקורות גלות פולין, רוסיה וסיביר, מקום אשר גם אם לא עבר את השואה, הרי שהצר שהצרו בהם לעמנו היה לעתים קרובות באותה דרגה ממש. **מגיא ההריגה** ובו סיפורים על אלו שעברו את מדורי הגיהנום הנורא של השואה שהביאו הגרמנים על ישראל עמנו, וזכו אף להגיע אל המקום בו יכלו לראות את אור הגאולה בוקע ועולה. **וצמחי תפארת** — צמחי ההתחדשות של עם ישראל, אישים שפעלו ופועלים בתקופה זו של התחדשות והשבת עם ישראל על כנו ויש בפועלם תרומה רבה לעשיה זו.

ולבסוף חש אני חובה להודות נאמנה לחתני ר' שמואל צבי מרקוביץ הי"ו ובתי שרה, שעודדוני להוצאת הספר ועזרו לי בעריכה, בסידור, ובהוצאה לאור. וכן חובה נעימה לי להודות לכל החברים והידידים שעודדו אותי ושעזרו לי בהוצאת הספר. וכן למוסדות חשובים שתרמו וסייעו לי בהוצאה זו.

וברכה מיוחדת לידידי ר' ברוך דובדבני נ"י על עידודו החם לעבודתי.

וכל המסייעים יבאו על הברכה והתודה.

חנוכה תשמ"ב, רמת גן

יוסף גורקה

תוכן

מעול עריצים

כל נדרי בערבות הצפון 11
לקבר ישראל 19
בזכות שם הסבא 29
הידידים שנפגשו 37
מצא את יהדותו במצה 43
מבירא עמיקתא לאיגרא רמה 48
אם תשוב ישראל 54
ושבו בנים לגבולם 63
למען תורה וציון 70

מגיא ההריגה

ממעמקים במחנה ההשמדה 83
מגיא ההריגה אל עיר אין מקלט 87
ממסגר אל המרחב 99
"הכומר" בימי השואה — חסיד בויאן בבני ברק 102
מוטל בעל תשובה מצא את תיקונו 108
לך לך אל ארצך ואל מולדתך 113
קשים גרים 126
קדיש על ה"אם" הנוצריה 131
סיפורה של אם 138
הבן האובד מצפה להתאחד עם משפחתו 141

צמחי תפארת

"הסבא" ותלמידיו 149
חסידות רדזין—איזבצה 161

חסידות אלכסנדר 174
מגדולי המחברים בדור האחרון — הגאון רבי ראובן מרגליות 179
איש החזון והמעש — פרופ׳ פנחס חורגין 188
איש התורה והמעשה — פרופ׳ שלמה אקשטיין 198
תורה עם דרך ארץ — הרב ד״ר יחזקאל הרטמן 204
איש התורה והמדע — ד״ר זרח והרפטיג 209
איש המעשה — מתתיהו אדלר 221

מעול עריצים

✡

כל נדרי בערבות הצפון

מחנה העצורים בדווינסקה שעל יד הנהר דווינה בערבות הצפון של רוסיה היה מורכב ברובו מאנשים צעירים, זוגות צעירים, בחורים, בחורות וכן מספר משפחות עם ילדים, כולם יהודים פליטים מפולין. בין המשפחות היו שתיים שהקפידו על כשרות המטבח ונזהרו במדת האפשר מחילול שבת. כשהתקרבו ימי הרחמים והסליחות, התחילו שני ראשי המשפחות — אחד מהם היה ר' מרדכי לייב מגוברובה והשני ר' יעקב מרוז'אן להתעניין אם אפשר יהיה לארגן מנין לתפילה בצבור בימים הנוראים.

ר' מרדכי, שהיה יהודי בגיל הזיקנה בעל זקן לבן שיורד על פי מידותיו, עורר כבוד והערצה אצל כל יודעיו ומכיריו בהתנהגותו הצנועה, בידיעותיו הרחבות בבעיות העולם ובאינטלגנציה הטבעית שהיתה טבועה בו. היה תלמיד חכם וירא שמים, חסיד גור שמזג בתוכו תורה עם דרך ארץ, שקד בלמוד התורה ויחד עם זאת התענין בבעיות העולם המודרני, בספרות ובפוליטיקה. בהיותו במחנה עצורים כאיש מבוגר הפטור מלצאת לעבודת כפיה, היה מבלה את יומו בחדרו הצר בצריף בלימוד תורה ובאמירת תהילים, השתדל לקלוט חדשות מהמתרחש בעולם, וביחוד בימים הללו ימי מלחמת העולם השניה.

המשכילים של המחנה, הרופאים, המהנדסים, המורים, הסופרים ובעלי דעה מבין עצירי המחנה היו נוהגים להתאסף בחדרו הצר אחרי יום עבודה מפרכת, וביחוד בימי "ויכודנו" (יום המנוחה), והיו שוהים אתו בשיחות רעים, ושמעו בהקשבה רבה את סיפוריו החסידיים שידע להתאימם למצב. הוא ידע לעודדם והביע את בטחונו המלא בשיחרורם מהמעצר ומרוסיה בכלל, והיה נוהג להוסיף: "אני כאיש זקן אינני בטוח שאזכה לצאת מרוסיה, אבל אתם כולכם תזכו עוד להיות בעולם החופשי ורבים מכם יזכו לחיות בארץ ישראל". מידי פעם הביע הערכתו על המצב בעולם והסיכוי של בנות הברית לנצח במלחמה נגד היטלר והאויב הגרמני.

באחת ההתאספויות בחדרו של ר' מרדכי ניצל את ההזדמנות והתחיל לתהות על קנקנם של העצורים האם הם מוכנים להשתתף בתפילות ימים הנוראים בערבים אחרי גמר העבודה. רובם של העצורים היו ממשפחות מתבוללות, או מה"חוג הקומוניסטי" (בין 300 עצורי המחנה היו כ־50 בחורים ובחורות שהשתייכו למפלגה הקומוניסטית בפולין עד פרוץ המלחמה, מהם שישבו בבתי סוהר על עוון זה. כשנכבש החלק המזרחי של פולין על ידי הרוסים ברחו לשם והתגייסו לעבודה. כשנשלחו למכרות הפחם, ליערות והתאכזבו מהמשטר הסובייטי. חלק מהם ברחו בחזרה לפולין הגרמנית. בדרך נתפסו ונשלחו למחנה העצורים בדווינסקה) או סתם אנשים שעוד בהיותם בבית לא שמרו על דת ומסורת. כל אלה היו אדישים להצעה של ר' מרדכי והביעו ספקות, אם אפשר יהיה לסדר מנין בתנאים שהם נמצאים בהם. היו שאף התנגדו למנין כזה, בעיקר הביעו את התנגדותם חברי ה"חוג הקומוניסטי". חרף כל הקשיים הצליח ר' מרדכי לרכז מתפללים באחד הצריפים שבפנים המחנה בתוך חדר צר.

בליל התקדש חג ראש השנה — לאחר שחזרו מעבודתם ביער — התאספו כ־15 יהודים בחדר שבצריף, שהיה מואר למחצה, כדי שלא יהיה מורגש שמתפללים בו. בידי כל המתפללים לא היו אלא שני מחזורים. ר' יעקב התעטף בטליתו ובקול מלא חרדה וחנוק מדמעות פתח בתפילת מעריב ובלחש ובבכיות ענו אחריו המתפללים את התפילה מלה במלה. בידעם שבבוקר השכם יהיו נאלצים לקום לעבודה וישובו רק למחנה בערב, נמנו וגמרו לומר גם תפילות שחרית ומוסף מיום ראשון של ראש השנה. לאחר שגמרו את התפילה בירכו איש את רעהו בברכת שנה טובה, ובהרגשת סיפוק נפש הלכו לישון. בלילה השני שוב התכנסו באותו צריף, והפעם הצטרפו יותר אנשים וגם נשים באו לשמוע את התפילה ברוב עם והתעודדו והרימו את קולם בתפילותיהם עד שנתאספו רוב העצורים סביב הצריף. פתאום עבר קול שמפקד הנקוו"ד מסתובב במחנה ועמו עוזרו מולונקו. אלה שהיו עטופים בטליתות הסירו אותם בחפזון וכולם הסתלקו לצריפי המגורים.

למחרת, ביום שני של ראש השנה, התחיל מפקד המחנה בחקירה אודות "ענין התפילה בראש השנה", הזמין אליו יהודים מכל הגילים וחקר אותם אם השתתפו בתפילה ומי היה המארגן של תפילה זו. מובן, כי כל אחד הכחיש את עובדת השתתפותו בתפילה זו והצהיר כי אינו יודע על קיום תפילה זו בדווינסקה. אבל מפקד המחנה בוגשווילי — איש חסון וגבוה מגרוזיה, שמבטו עורר פחד ותמיד היה נרגז וזועם ולא הוציא הגה מפיו בלי קללה וצעקה, שכל אחד מעצורי המחנה השתדל להמנע מלפגשו או לראותו — לא הסתפק בכך והטיל על כמה עצורים שבמשך כמה ימים יגישו לו רשימה של מארגני המנין ואם לאו, יעשה בהם שפטים.

העצורים לא יכלו לעמוד בנסיון ומסרו לו שמות מארגני המנין ובראשם — ר' מרדכי.

בשבת תשובה בבוקר שלח מפקד הנקוו"ד בוגשווילי שליח להביא לפניו את ר' מרדכי. מצא השליח את ר' מרדכי בצריפו עטוף בטלית, רכון על ספר תהילים. לידו ישבה אשתו הזקנה דבורה, שגם היא מלמלה אחריו את פסוקי התהילים, שיצאו מפיו בבכיה ובתחנונים. הזקנים היו שקועים בתפילתם ולא הרגישו כלל בכניסתו של שליח הנקוו"ד לצריפם. השליח — אוקראיני צעיר — שזו הפעם הראשונה שנזדמן לו לראות יהודי עטוף בטלית, נדהם ונשאר עומד על מפתן הצריף, מבלי יכולת להוציא הגה מפיו, והסתכל בתנועותיהם של זוג הזקנים. לאחר שהתאושש הודיע לר' מרדכי שקיבל פקודה מאת המפקד בוגשווילי להביא אותו לפניו. ניסה ר' מרדכי להשתמט וביקש שיתן לו לגמור את התפילה ולאכול משהו, אך השליח הסביר לו שקיבל פקודה ועליו למלאותה.

כשהופיע ר' מרדכי לפני המפקד בוגשווילי קיבל אותו המפקד כדרכו בפנים זועפות ובקללות גסות ולא נתן לו אפילו לשבת. המפקד שאל אותו ישירות: "האם נכון שארגנת תפילה?" — "כן", השיב ר' מרדכי בקול מלא בטחון. "האם אתה יודע שבשטח המחנה אסור לקיים אספות והתקהלויות? אתה קונטרו רבולוציונר, בוגד ופשיסט! אתה מארגן תא חשאי נגד הממשלה הסובייטית, יתלו אותך יחד עם אנשים כמוך".

*

ר' מרדכי שהיה נבוך ביותר, עמד ושתק. שתיקתו של ר' מרדכי הרגיזה עוד יותר את המפקד שיצא מכליו והתחיל לקללו ודרש ממנו שיתן הסבר מיד למעשיו. לאחר שנרגע והפסיק לצעוק, התחיל ר' מרדכי להסביר לו ברוסית שוטפת את מהות תפילת ראש השנה, שאין כאן ענין פוליטי אלא עבודת אלקים, שמתפללים לאלקים לשלום העולם. בוגשווילי לא נתן לו להמשיך ואמר לו בכעס, שבברית המועצות אסור לקיים פולחן דתי, ביחוד במחנה אסורים, וזה קשור עם קונטרו־ריבולוציה. בוגשווילי רשם פרוטוקול שלם שהכיל כמה גליונות וציווה לר' מרדכי שיחתום עליו. ר' מרדכי סירב בטענה ששבת היום ולא יחתום בשבת. אך המפקד בשלו, ודרש שתיכף ומיד יחתום, ואם לאו ישלח אותו לעולם הבא. ושוב התחיל בקללות, זלזולים, וצעקות ואף סטר לו על לחיו. אבל גם ר' מרדכי עמד בתוקף על סירובו שלא לחתום בשבת.

על משפחתו של ר' מרדכי לייב נמנו אשתו דבורה שלש בנות ובן. שתים מבנותיו, רחל ולאה, עבדו ביער עבודה קשה ומפרכת, הבת השלישית נחמה עבדה כטבחית

במטבח המחנה, עבודה קלה ומכובדת יחסית, והבן מנשה עבד בבניה בשטח המחנה. עם שר' מרדכי לייב עמד בעקשנותו שלא לחתום בשבת שלח מפקד המחנה בוגשווילי אנשי הנקוו"ד בדחיפות למקום עבודתם של הבנות והבן שיביאו אותם בפניו.

כשנכנסו למשרדו נבהלו ילדיו של ר' מרדכי לייב בראותם את אביהם יושב בפינה כששוטר שומר עליו ואינו נותן לו לדבר עימם. המפקד בוגשווילי פנה אליהם בפנים זועפות וציווה עליהם שישפיעו על אביהם שיחתום על הפרוטוקול והזהיר אותם כי אם לא יחתום ישלח אותו למקום שלא ידעו לעולם לאן נעלם, נוסף לכך יפריד ביניהם ובין אימם וישלח את כל אחד מהם בנפרד למחנות עצורים במקומות נידחים.

הילדים דיברו בהתרגשות ובתחנונים על לב אביהם שישנה דעתו ויסכים לחתום, כי לפי הלכה מותר לחלל את השבת בדבר הקשור לפיקוח נפש ויש להתיחס ברצינות לאיומיו של מפקד המחנה שיש בהם סכנת נפשות. אולם הזקן בשלו — עמד על דעתו ובשום אופן לא הסכים לחלל את השבת, באמרו שהוא בטוח בה' שבזכות השבת לא יאונה לו ולהם כל רע. המפקד ציווה להכניס אותם לבית המעצר שהיה ליד המשרד והוסיף אליהם גם את אימם הזקנה, אך גם דבר זה לא הרתיע את ר' מרדכי לייב.

הידיעה שנעצרו ר' מרדכי וילדיו בעוון עריכת התפילה בראש השנה התפשטה ברחבי המחנה, שוכני המחנה התקהלו בקבוצות ושוחחו ביניהם על המצב. היו שדרשו לקיים הפגנה ליד משרדי הנקוו"ד ולדרוש לשחרר את האסורים, אם לאו — יכריזו שביתה ולא יצאו למחרת לעבודה. אבל המתונים שבהם הסבירו שדבר כזה לא יתכן בברית המועצות. היום עבר במתיחות רבה, ובהתרגשות גדולה חיכו לתוצאות המאסר של משפחת ר' מרדכי.

למחרת הזמין בוגשווילי שוב את ר' מרדכי ואמר לו: "כעת אתה כבר יכול לחתום". לקח ר' מרדכי את הגליון ועבר עליו ומצא כתוב בו, שהוא מודה שאירגן אסיפה דתית נגד ממשלת ברית המועצות וכו' ובסוף הוא מצהיר שמקבל עליו להימנע מפעולה כזאת להבא, ולא ישתתף עוד בתפילה בציבור. סירב ר' מרדכי שנית לחתום, באמרו שאין זה נכון שאירגן אסיפה דתית נגד ממשלת ברית המועצות, אך הוא מתחייב להצהיר שימנע מלארגן תפילה בציבור. אחר דין ודברים שוכנע המפקד שלא יצליח לשנות את דעתו של ר' מרדכי, ושהזקן מוכן להקריב את נפשו בשל עקרונותיו הדתיים, לכן הסכים לקבל את דבריו ואת הבטחתו בעל פה שימנע מלארגן מנין. עכשיו עלה על פניו של המפקד הגרוזיני חיוך קל, טפח על כתפו של ר' מרדכי ואמר לו: "אתה נראה בעיני יהודי אמיץ, כמוך אני אוהב, אך תיזהר שלא תיפול שוב בפח".

כשעזבו ר׳ מרדכי ומשפחתו את משרדי הנקוו״ד חיכו להם רבים משוכני המחנה, התקהלו סביבם ושאלום על פשר מעצרם ושחרורם, אולם עוזרו של המפקד מלונקו ציווה עליהם להתפזר, ולר׳ מרדכי פקד שלא ידבר עם איש וילך הביתה.

מעצרו ושחרורו של ר׳ מרדכי היו לשיחת היום בערב בצריפים, ובבוקר בעת לכתם לעבודתם נודעו לכולם תוכן השיחה והוויכוח שהתקיימו במשרדי הנקוו״ד בפרוטרוט. הזקן ר׳ מרדכי נתעלה בעיני כולם, העריצוהו וכיבדוהו.

במיוחד התעניין בכל פרטי המקרה לודוויג גלנט — צעיר גבוה בעל שפם בלונדיני מווארשה — שהיה מראשי החוג הקומוניסטי לשעבר, ובדווינסקה היה נחשב כמנהיג החוג. לודוויג זה — שהתנגד לפני ראש השנה לעריכת התפילות — נפגש עם ר׳ מרדכי ואמר לו שהוא חושב שכעת, על אפם וחמתם של אנשי הנקוו״ד צריכים דוקא לארגן מנין וכל יהודי הרוצה בכך צריכים לתת לו אפשרות להתפלל תפילת ״כל נדרי״. ר׳ מרדכי הביע לפניו את נכונותו לעזור, הואיל ולטפל בזה בעצמו אינו יכול שהרי נתן את הבטחתו לבוגשווילי שיפסיק לטפל באירגון המנין, אבל אם אתה מוכן להתענין בזה ולארגן מנין לקראת יום הקדוש תבוא עליך ברכה וה׳ ישלם לך כגמולך, אני בכל לבי אתך, ואעשה הכל שבידי ולא אפחד להשתתף בו.

— אבל — הוסיף ר׳ מרדכי — צריכים להיות מאוד זהירים, מפני שבוגשווילי ועוזריו בודאי לא ישקטו ובאותו ערב של יום כיפור יהיו במחנה ויבלשו. לכן צריכים לארגן את תכנית התפילה כך, שלא יתפסו אותנו בעצם התפילה.

מכאן ואילך עסקו בכל מיני תכניות כיצד לארגן את תפילת כל נדרי בלא להיות מופרעים מצד הנקוו״ד. לבסוף באו לידי סיכום והחליטו, שלא תהיה ברירה אחרת אלא לערוך את תפילת כל נדרי בבית המרחץ של המחנה, בחדר שעל ידו, שבו מייבשים את הבגדים אחרי העבודה. חדר היבוש נמצא בין פרוזדור צריף מס׳ 3 ובין בית המרחץ, חדר רחב ידים ותנור חמר באמצע וקולבים לצדדים. שוכני המחנה החוזרים מעבודה רטובים משלג וגשם — באין להם בגדים אחרים להחליפם — היו מניחים שם את הבגדים לפני השינה ובבוקר לובשים אותם. חדר הייבוש פתוח כל הלילה לכל ועששית דולקת שם תמיד ולא יעלה על לב בוגשווילי שעומדים שם לארגן ״מנין״. אף החליטו להתחיל בתפילה בשעת מאוחרת יותר כדי להטעות את אנשי הנקוו״ד, כיוון שגם להם ידוע שתפילת כל נדרי מתחילים לפני בוא הלילה. את הצד הארגוני קיבל עליו לודוויג גלנט, עליו היה לדאוג להזמין אנשים נאמנים, וכאלה שבאמת מעוניינים להתפלל, אף לבדוק שמחוץ למקום התפילה תמצא שמירה מעולה בתורנות שיפקחו היטב על תנועותיהם של אנשי הנקוו״ד.

אצל לודוויג גלנט לא היתה זו עבודתו המחתרתית הראשונה. עוד זכורות לו

פעולות המחתרת של "קום־יונג" (הנוער הקומוניסטי) בווארשה נגד המשטר הקפיטליסטי, בשליחותה של המולדת הקומוניסטית, כעת הוא עומד לבצע פעולה מחתרתית נגד המשטר הקומוניסטי השנוא עליו עכשיו — ובעד הדת היהודית העתיקה שהתקרב אליה ומעריך את אומץ לבם של היהודים המאמינים בה. הוא עסק בענין זה ברצינות ובמסירות. לעוזריו לקח את שני ידידיו הקרובים ביותר — את סאלק הצעיר ממנו שגם הוא מווארשה ואת ידידו המבוגר ידידיה מלודז', שלושתם עיבדו תכנית מפורטת, והתכוננו לקראת היום הקדוש.

במחנה נודע שלאחר מה שקרה לר' מרדכי ובנותיו אצל המפקד בוגשווילי כבר מוותרים באין ברירה לארגן תפילה בציבור. הרושם היה מדכא, יהודים התהלכו מורכני ראש והרגישו עד כמה הם נמצאים בשפל המדריגה.

על דבר קיום ה"מנין" היה ידוע למספר מצומצם של אנשים — רק לאלה שהשתתפו בתפילה. לודוויג אירגן את המנין בצורה קונספירטיבית ביותר — כפי שהיה רגיל לה. הוחלט לתת רשות כניסה רק ל־25 אנשים, מהם ה־15 שהשתתפו בתפלות ראש השנה, ועוד כעשרה מחוגי האינטליגנציה המתבוללת, שגם הם הביעו את רצונם להשתתף בתפילה אחרי המקרה. גם כמה מהחוג הקומוניסטי קיבלו עליהם תפקידים של שמירה. אלה שעמדו להשתתף בתפילה לא הורשו לדבר עם אחר על כך.

כשהגיע ערב יום כפור, לפני שקיעת השמש הזדרזו העצורים לחזור הביתה בהקדם יותר, אבל לא הצליחו לחזור לפני שקיעת החמה, אלא לצאת הכוכבים. דומיה מוחלטת השתררה בכל שטח המחנה. נשמעו רק צלילי דפיקת הגרזנים והמשורים שהניחום בתוך המחסן. הפעם לא הפנו את פניהם לחדר האוכל — כמנהגם בכל יום כשחוזרים מעבודה — אלא כל אחד הלך לצריפו שקוע במחשבותיו. אנשי הנקוו"ד הסתובבו וסרקו את השטח, ונכנסו לצריפים לראות מה נעשה שם. על השאלה מדוע לא הולכים לחדר האוכל נענו במבט זועם בלבד, ופסקו לשאול. תושבי המחנה ישבו בדומיה, שקועים במחשבות על ימים שעברו, ואלה שלא ידעו על קיום מנין לתפילת כל נדרי נרדמו. האורות במחנה כבו ומשמרות הנקוו"ד חזרו למעונם.

בעשר בלילה יצא לודוויג עם שני עוזריו והודיע לכל הנרשמים להשתתף בתפילת כל נדרי שעליהם להתאסף בבית המרחץ. במשך דקות ספורות הופיעו כולם במקום, ור' יעקב לבש קיטל והתעטף בטלית ועמד להתפלל תפילת כל נדרי, מימינו ר' מרדכי ומשמאלו מוטל גליקמן מלודז'. הפעם לא בכו ולא נאנחו, עמדו כגבורים שנצחו במלחמה ונפשם חוגגת על שזכו לרגע זה. ר' יעקב התחיל: "אור זרוע לצדיק ולישרי לב שמחה" ברגשי קודש ובשמחה והקהל אחריו בשקט ובהדגשת

כל מלה היוצאת מפיהם. כשהחזן ר׳ יעקב התחיל לאמר כל נדרי ואמר בלחש ״על דעת המקום... אנו מתירין להתפלל עם העבריינים״, הסמיק לודוויג קצת, כאילו התפילה חוברה במיוחד להזדמנות זו. מילדותו לא השתתף לודוויג בתפילת כל נדרי, במחשבתו חלפו השנים שעברו, בתי סוהר, מאבק נגד הדת, פעולות מחתרת, ילדותו. ופתאום הנהו שוב כמו בילדותו בבית הכנסת, החזן לבוש לבנים, עטוף בטלית ומתפלל תפילת כל נדרי, ושוב אותו ניגון עתיק יומין שכל כך נעים לשמעו — ״כל נדרי...״

כל הלילה ישבו והאריכו בתפילות הלילה והיום ובאמירת מזמורי תהלים עד שעה חמש בבוקר — עד שהעיר צלצול אזעקה את שוכני המחנה לקום לעבודה. אותו יום צמו כמעט כל העצורים היהודים ו־25 איש מהם יצאו בלב מלא שמחה, נושאים בקרבם רגשי קדושה שספגו במשך הלילה.

למחרת בבוקר, ביום הצום הקדוש של יום הכיפורים יצאו העצירים לעבודה מבלי שיאכלו את ארוחת הבוקר במטבח וגם לא טעמו מארוחת הצהרים שהביאו להם למקומות העבודה, וכל אנשי המחנה צמו באותו יום מתוך הזדהות עם אלה השומרים על קדושת יום הכפורים. במקום עבודתם השתדלו רבים מהם להמנע מעבודה רגילה, עבדו רק כשהמפקחים הרוסיים ציוו עליהם, ומהם אלו שזכרו — היו מזמזמים קטעים מתפילות יום הכפורים. מעיניהם של ר׳ מרדכי לייב ואשתו זלגו דמעות כאשר ליוו את ילדיהם ביציאתם לעבודה, ביחוד כאב ליבם על בנם מנשה שהיה בחור ישיבה שומר תורה ומצוות, כאשר ראו את צערו וכאבו שרעד כולו כאשר שמע בבוקר את צלילי הפעמון שהזעיק את אנשי המחנה לעבודה.

מנשה יצא לעבודה שבור ורצוץ, מעיניו זלגו דמעות, מצחיית כובעו היתה שמוטה על פניו והוא משרך את רגליו בכבדות, והרגשתו כאילו עומד לבצע איזה פשע נורא. אנשי המחנה נשאו איתם את כלי עבודתם, מנשה נזהר ולא רצה לטלטל ביום קדוש זה את כלי העבודה והחביא אותם מאתמול במקום העבודה, כשהגיע למקום עבודתו התייצב בפני מנהל העבודה, וסילי, צעיר רוסי בעל שפם בלונדיני שגם הוא היה אסיר מרוסיה הלבנה שהיה ממונה מטעם השלטונות לבנות מקומות מגורים לאסירי המחנה. וסילי היה גוי טוב לב ולא דיבר בגסות כהרגל מנהלי העבודה הרוסיים במחנה, שהיו מנבלים את פיהם בכל משפט שיצא מפיהם. הוא היה בעל מקצוע מומחה בשטח הבניה, אך לא היה נאמן על השלטונות וחשדו בו, לכן היו מרגלים אצלו בעבודה, ומפקחים עליו אם הוא מבצע בנאמנות את עבודתו.

כשהתייצב מנשה לפניו השתומם בראותו את מראה פניו ומצב רוחו, הביט בו בתמהון ולא ידע מה קרה לו. עוד לפני שוסילי הספיק לשאול לפשר מצב רוחו, פרץ מנשה בבכי, בתחנונים פנה לוסילי שישחרר אותו היום מהעבודה באמרו לו

כי יום זה הקדוש ביותר בחייו, יום זה הוא יום הדין של כל האנושות, ביום זה הוא צם ואסור לו לעשות שום מלאכה והוא מעדיף למות מאשר לחלל את היום הקדוש, והמשיך לשכנע בדברים את וסילי שישחררו מעבודה לאותו יום והבטיח שמוכן הוא לעבוד במקום יום זה עשרה ימים של "ויכודנו".

וסילי הרגיעו ואמר לו שמשוכנע בכנות דבריו שמוכן לכל קרבן בכדי לשמור על קדושת היום, אך הוא צריך לדעת באיזה מצב הוא נמצא, במשטר של אסיר בעבודת כפיה, בארץ שפולחן דתי אסור בה, לכן אם ברצונו לחיות ולהעביר את הזמן שנקבע לו לשהות במחנה עליו להתאים את עצמו למשטר וה' בודאי ימחול לו על עוון זה. אולם מנשה שוב התחנן בפניו שימצא דרך שלפחות לא יצטרך לעבוד עבודה ממשית, אף שמוכן הוא להשאר במקום עבודתו. וסילי הסכים להצעה זו והבטיח לו שלא יצטרך לעבוד, הוא סידר לו עבודה באחד הצריפים המוכנים, שיש רק לגמור אותם על ידי טחיבת אזוב בין קורות העצים מהם נבנה הצריף. וסילי הסכים שמנשה ישהה במשך היום בתוך הצריף ששם היתה ערימת האזובים בשביל כל הצריפים והתנה איתו כי במידה שתבוא ביקורת הפקח מטעם הנקוו"ד הוא יתן לו סימן על כך ומנשה יעשה את עצמו כאילו הוא טוחב את האזוב בין הקורות. מנשה שמח על הצעה זו והודה לוסילי כשהוא מבטיחו שלא ישכח אותו לעולם על החסד שעשה עמו. במשך היום ישב מנשה בצריף על ערימת האזוב והתפלל את כל התפילות שזכר בעל פה, בשמחה על הנס שנעשה לו שלא נצטרך לחלל את היום הקדוש.

לקבר ישראל

כשהגיע תורו של חיים טולקוב להיכנס לפקיד המטפל בעולים חדשים מבריה"מ התמהמה אצלו למעלה מהמקובל, העומדים בתור רטנו והביעו התמרמרות על כך וחלקם התחילו להרעיש. הפקיד ביקש מחיים שימתין לו עד שיגמור את עבודתו בהודיעו לו שיש לו עניין מיוחד אליו ומזמין אותו לבוא אליו הביתה.

כאשר החלה העליה הגדולה מבריה"מ התעניין במיוחד מנשה — הפקיד הבכיר במוסד הציבורי, המטפל בין היתר בעולים החדשים — בעולים שעלו ארצה מאזור בוכרה שבאוזבקיסטן בברית המועצות. הוא התעניין לדעת האם יש ביניהם כאלה שעלו מהעיירה קרמינה במחוז בוכרה. כאשר הופיעו בפניו עולים מקרמינה התעניין בגורלם טיפל בהם אישית וחיפש ביניהם אנשים שנפגש אתם בימי היותו בקרמינה בזמן מלחמת העולם השניה. כאשר נכנס אליו חיים טולקוב, איש מגודל גוף ובעל פנים עגלגלות, היה נראה לו שהוא מוכר לו מאיזה מקום, וכששמע שהוא מקרמינה החל לחקור אותו בשאלות שונות: מקום מגוריו לפני שלושים שנה, מקצועו, מקומות עבודתו. כשסיפר לו שהיה מנהל חשבונות ראשי במפעל "עורות קרקול", שאלו במה עבד לפני כן. השיב לו על כל מיני עבודות מקצועיות ובלתי מקצועיות, אך כל התשובות לא סיפקו את מנשה. בסוף שאלו, אם עבד פעם לפני שנים רבות כמוכר בקיוסק למשקאות קלים. חיים הרהר קמעה והשיב: כן, אבל זה היה לפני הרבה שנים, בתחילת מלחמת העולם השניה, אז עבד כמובר בקיוסק של תחנת הרכבת בקרמינה. חיים השתומם, מהיכן ידע זאת הפקיד? האם יש לפקידים בישראל סוכנים חשאים בבריה"מ, המקבלים מידע מדוייק על עברם של העולים החדשים? אך בינתיים, כאשר העומדים בתור החלו להרעיש על השהיה היתירה של חיים אצל הפקיד, הפסיק אותו מנשה מהרהוריו וביקש ממנו שימתין לו בחוץ והזמינו אליו הביתה.

כשהלך חיים עם מנשה בדרך לביתו שאלו מהיכן הוא יודע שעבד פעם בקיוסק ולמה מעניין אותו פרט זה בחייו. מנשה לא השיב. הוא פסע שקוע בהרהורים

ונסער, מדי פעם מתבונן לרגע באיש וזכרונות גועים בו. זהו האיש שציפה פעם לראותו!

הודות לפגישה המקרית איתו לפני 34 שנים זכה אביו לבוא לקבר ישראל, הוא חיבק אותו בהתרגשות ואמר לו: כשנגיע הביתה, אספר לך הכל.

בהגיעם הביתה הציג מנשה את אורחו בפני אשתו, זהו חיים טולקוב, עולה חדש מקרמינה שעליו סיפר לה פעמים רבות את הסיפור על פגישתו עם יהודי אחרי שחרורו ממחנות הכפיה בצפון הרחוק, ושמע בפעם הראשונה את המלים "אתה יהודי" בעברית, והודות לכך זכה אביו לבוא לקבר ישראל.

ובפנותו לחיים אמר: אתה יכול אולי להיזכר כי בסוף שנת 1941 עבדת כקיוסקאי בתחנת הרכבת של קרמינה. עברו אז רכבות רבות דרך קרמינה דרומה דרך קגן צ'רדזאו לגבול בריה"מ—פרס. היו אלה רכבות משוחררי מחנות אסירים מסיביר וערבות הצפון הרחוק, ששהו במחנות הכפיה. הם שוחררו בעקבות הסכם סטלין—שקורסקי, בין ממשלת פולין הגולה בלונדון ובין ממשלת בריה"מ, בדבר שחרורם של כל אזרחי פולין ממחנות עצורים וכפיה והקמת צבא פולני בראשות הגנרל אנדרס שיעמוד תחת פיקוד ממשלת פולין בלונדון. בדרכם לגבול פרס עצרו הרכבות בקרמינה. באחת הרכבות — המשיך מנשה לספר — הייתי עם משפחתי — אבא, אמא ואחיות — בקרון משפחתי מיוחד. הייתי אז בחור צעיר מגוייס לצבא הפולני. ירדתי מהרכבת בתחנה בקרמינה, ניגשתי אל הקיוסק לקנות משהו ואתה, חיים, היית אז המוכר. פניך כמעט שלא השתנו מאז. דיברנו ברוסית ושאלת: לאן נוסעים? פתאם שאלת אותי בעברית: אתה יהודי? כן! השתוממתי לשמוע מלים עבריות בבריה"מ — וזאת אחרי שהותי במחנה הכפיה, בו מאבדים לא רק את הזהות העצמית אלא את הצלם אלוקים — בפרט במקום זה באסיה התיכונה. הבעתי בפניך את השתוממותי, כי סיפרת לי שלא רחוק משם גרים מאות יהודים. יישוב יהודי זה נמשך עוד מימי בית שני. יש פה בתי כנסת, חכם, שוחט, ילדי היהודים לומדים תורה, ישנו בית עלמין הקיים לפי המסורת אלפי שנים. באמצע דבריך שמעתי את צפירת הרכבת שהחלה לנוע. הספקתי להגיע אליה בריצה ברגע האחרון. בני המשפחה ובמיוחד אבא, דאגו לי. סיפרתי להם על הפגישה המפתיעה אתך וסיפרתי מה ששמעתי מפיך על מקום זה.

אחרי כן קרא לי אבא ז"ל ואמר לי: "אני רוצה שנחזור לכאן, לעיירה זו". ואמנם חזרנו אליה, ובבית עלמין הישן של העיירה הובא אבא לקבר ישראל. כעת ידוע לך למה חקרתי ושאלתי אותך.

משנפרד מנשה מחיים וליווה אותו בחזרה למקומו, חזר הביתה ושקע במחשבות על העבר. לפניו עברו כל האירועים שפקדו אותו בחייו, במיוחד האירועים הקשורים

באותה פגישה עם חיים. הוא נזכר בקיץ של שנת תש״א, עת שהוא ומשפחתו שהו במחנות הכפיה ביערות הצפון באיזור ארכנגלסק, כאסירים פוליטיים, כאזרחי פולין לשעבר, שלא רצו להכיר בשלטון ובחוק הסובייטי. בעוון זה נשלחו לעבוד עבודת פרך ביערות הצפון. הוא ואחיותיו עבדו בכריתת עצים, ואילו ההורים הקשישים היו משוחררים מעבודה. אביו ר׳ מרדכי, תלמיד חכם וחסיד גור, היה יושב תמיד ולומד תורה בע״פ או שהיה אומר פרקי תהילים. ספר התהילים שברשותו היה רווי בדמעות. אמו דבורה היתה דואגת להשיג מצרכי מזון תמורת חפצים שהיו ברשותם, כדי להחיות את נפש אביהם שלא רצה לטעום ממטבח המחנה. אסירי המחנה היו ברובם יהודים פליטים מהאיזור הפולני שנכבש ע״י חילות היטלר. כמעט כולם היו צעירים, חוץ משתי משפחות הורים קשישים, ביניהן משפחתו של מנשה. בגלל הקור והתת־תזונה לא יכלו הזקנים להחזיק מעמד. כמה מהם נפטרו, ביניהם הרבנית, אמו של ר׳ בנימין, אברך חסיד שהתחבר ונדבק בר׳ מרדכי ובילה אתו בשיחות בתורה וחסידות. הנפטרת לא הובאה לקבר ישראל אלא נקברה ביער תחת עץ סמוך לצריפי המחנה.

פטירתה של הרבנית השפיעה מאד על ר׳ מרדכי. הוא הצטער צער רב, מיעט לדבר, לא רצה לאכול. תמיד היה שקוע בהרהורים, מלמל פרקי תהלים ונאנח כשהוא ממלמל בלחש: ״אוי רבונו של עולם, עזור לי שאזכה לבוא לקבר ישראל״. בני משפחתו הפצירו בו שיפסיק מתעניתו, שיאזור כוח לקראת השחרור המיוחל. אך הוא בשלו, נאנח וממלמל: ״אוי רבש״ע... לקבר ישראל״. בינתיים יצא קול במחנה כי אחרי שפרצה המלחמה בין גרמניה ובריה״מ, נחתם הסכם בין פולין ובריה״מ על שחרורם של אזרחי פולין מהמחנות.

אחרי זמן החלו להרגיש במחנות הקלות ביחסם של אנשי ה״נ.ק.ו.ד.״ לאזרחי פולין. השמועות הללו הגיעו גם לאזניו של ר׳ מרדכי. זיק של תקווה ניצת בו, והוא התחיל לאכול ולדבר — ודווקא לדבר הרבה, לעודד את היהודים במחנה שזמן שחרורם קרוב. הוא הביע את תקוותו שעוד יזכו לעלות לא״י, אך הוסיף: ״אני לא אזכה לכך, הלואי שאזכה לבוא לקבר ישראל״.

בסוף הקיץ של שנת תש״א, סמוך לראש השנה, נודע רשמית לאסירי המחנה שעומדים לשחרר את כל אלה שבידיהם תעודות שהם אזרחי פולין או שהם רשומים כאלה ברשימות של מפקדת ה״נ.ק.ו.ד.״ במחנה. דיירי המחנה היו רגילים לבוא לר׳ מרדכי, לשמוע את עצתו, בפרט לקראת שחרורם. הוא יעץ לכל יהודי, שעם שחרורו ישתדל לנסוע דרומה, בגלל סיבות רבות: שם אקלים נוח ואין צורך בבגדים חמים ונעלים טובות, שלא היו להם. שם תבואה בשפע וחזית המלחמה רחוקה משם. ובעיקר, איזור זה, הנמצא באסיה התיכונה, הוא קרוב לגבול הפרסי

והאפגני ואפשר להצליח לעבור את הגבול ולהגיע לא״י. רוב יהודי המחנה קיבלו את דעתו. במחנה פורסמה הודעה כי בעוד כמה ימים יבואו נציגי ה״נ.ק.ו.ד.״, שיוציאו אישורים לשחרורם של אזרחי פולין מהמחנה.

ביום שנקבע כבר לא יצאו אזרחי פולין לעבודה. כמעט כולם התאספו ליד משרדי המחנה שם כבר היו נציגי ה״נ.ק.ו.ד.״. שוטר הכריז את השמות והכניס כל משפחה לחוד למשרד שבו ישבו נציגי ה״נ.ק.ו.ד.״. לכל אורך הקיר, מול שולחן המשרד, היתה פרוסה מפה של בריה״מ ובה מסומנים בעיגולים אדומים המקומות שבהם אסור למשוחררי המחנות לגור. היו אלה הערים הגדולות בבריה״מ, בירות הרפובליקות באזורים הקרובים לחזית ומקומות הקרובים לגבולות. כאשר הגיע תורם של ר׳ מרדכי ומשפחתו, נכנס למשרד, עיין במפה ואמר כי הוא בוחר בבוכרה. אנשי ה״נ.ק.ו.ד.״ הסבירו לו, כי למרות שלא צויין במפה עיגול אדום ליד בוכרה, יש להם הוראה לא לאשר כניסה לשם ליהודים. ר׳ מרדכי ניסה להתווכח, אך ללא הועיל. לבסוף הסכים לבחור כמקום מגורי המשפחה באחד הקולחוזים באיזור בוכרה. כל בני משפחת ר׳ מרדכי קיבלו ״תעודות אישור״, ששימשו במקום תעודות זהות (לאסירי מחנות לא נתנו תעודות זהות) — בתעודה היה כתוב: ״המוכ״ז האזרח... שוחרר ממחנה עבודה ביישוב טרוכונה איזור ארכנגלסק. הוא בחר את מקום מגוריו בישוב קרמינה איזור בוכרה. אסור לו לגור במקום אחר בלי אישור ה״נ.ק.ו.ד.״.״ ר׳ מרדכי שמח בחלקו — הוא השיג את מבוקשו. הוא יגור ביישוב שבו מזג האויר נוח, קרוב לישוב יהודי, בדרך לא״י.

עם קבלת התעודות עזבו כל האסירים היהודים אזרחי פולין לשעבר את שטח המחנה. אף אחד לא ניצל את הזכות שניתנה לו לגור בעיר הקרובה למחנה כאזרח משוחרר. אוניה מיוחדת אספה את כל המשוחררים והם נסעו על נהר דווינא עד לעיר קוטלס, בה היתה תחנת רכבת מרכזית ממנה הסתעפו מסילות לכל אזורי בריה״מ, והיתה נחשבת שער למחנות עבודה וכפיה בצפון הרחוק, במיוחד למחנות בקומי, וורקוטה ופצורי. בעיר קוטלס הסתובבו תמיד אלפי אסירים בפיקוחם של אנשי ״נ.ק.ו.ד.״, בחלקם מיועדים למחנות לצפון הרחוק ובחלקם משוחררי המחנות. יחד עם משפחת ר׳ מרדכי הגיעו אלפי משוחררים ממחנות בצפון, אזרחי פולין לשעבר, חלקם הגדול יהודים. בין המשוחררים שבויים מהצבא הפולני שהיו במחנות הרחוקים בצפון, ובלטו ביניהם הקצינים הגבוהים של הצבא הפולני, בראשם הגנראלים וה״פולקובניקים״, שהידועים ביניהם היו אחיו של השליט הפולני יוזף פילסודסקי — יאן, והשר בממשלת פולין האחרונה, פולקובניק קוץ.

משפחתו של ר׳ מרדכי הגיעה לקוטלס מספר ימים לפני ראש השנה. בעיר החל להתארגן הגרעין הראשון של הצבא הפולני, שהיה צריך להצטרף אחרי כן

לצבא הפולני המרכזי של ממשלת פולין הגולה בראשותו של גנראל אנדרס וראש ממשלת פולין גנרל שיקורסקי. מפה לאוזן לחשו שכל אלה שיצטרפו לצבא הפולני יזכו לעזוב את גבולות בריה"מ דרך פרס ועירק לא"י. הבן מנשה והבנות רחל, לאה ונחמה היו כולים בגיל הצבא. גם הם רצו להצטרף לצבא הפולני כדי שיוכלו לצאת ביחד עם ההורים מבריה"מ ולעלות לא"י. הם ניסו להירשם במשרד הצבא הפולני שנפתח בקוטלס אך לא נתקבלו. אנשי הצבא לא הסכימו לקבלם, בגלל הוריהם הקשישים וכן משום שלא היה להם צורך בבנות רבות.

בינתיים התקרב חג ראש השנה. ר' מרדכי ועוד יהודים ארגנו מניינים לתפילה לראש השנה. במועדון של קוטלס הושבו המשוחררים שלא נתקבלו לצבא הפולני ולא יצאו ברכבות דרומה. באחת הפינות של המועדון נאספו ר' מרדכי ובנו מנשה יחד עם עשרות יהודים נוספים וקיימו את תפילת ראש השנה. בימי רה"ש היו שקועים בתפילות ותחנונים, התפללו בלי שופר ובלא ספר תורה, אך ברגש ומסירות נפש, שפכו לבם לפני קונם בדמעות שליש. כל אחד התפלל על גורלו המר וציפה לעזרת השי"ת, שיזכה להיגאל ממצבו.

בימים אלו הגיעו אלפי משוחררים נוספים ממחנות הצפון. שוב התחיל להתארגן "חיל משלוח", שיצא ברכבת מיוחדת דרומה. בינתיים חלה ר' מרדכי בגלל תנאי הדיור הקשים ששררו שם. המשפחה דאגה מאד למצבו. התעניינו להשיג בשבילו מקום ברכבת הנוסעת דרומה ובה משפחות שלא נתקבלו לצבא, אבל השלטונות הסובייטיים הודיעו שזכות קדימה לצאת מקוטלס דרומה למגוייסים לצבא הפולני.

באחד הימים כאשר רחל, בתו של ר' מרדכי, הסתובבה ליד משרדי הרישום של הצבא הפולני, ניגש אליה קצין פולני צעיר והציג את עצמו כמיכאל מתנועת הנוער בוורשה. רחל נזכרה והכירה אותו ושמחה שמצאה ידיד טוב מתנועות הנוער. היא נזכרה שנקשרה ביניהם ידידות, בעת שהשתתפה יחד עם מיכאל בסמינר ארצי למדריכים שנערך בוורשה. מיכאל סיפר כי הוא הצליח להצטרף למפקדה של הצבא הפולני המארגנת כעת רכבת מיוחדת של שלושת אלפים חיילים, הצריכים לצאת בימים הקרובים בדרכם דרומה, לגבול פרס. רובם של אנשי הצבא במיוחד הקצינים במפקדה, הם אנטישמיים ואינם מעוניינים לקבל יהודים. אבל כנראה קיבלו הוראה מגבוה שבין החיילים צריך להיות אחוז מסויים של יהודים. הוא סיפר לה כי הוא סטודנט לרפואה של אוניברסיטת וורשה, והוא איש הרפואה היחיד בקבוצה המתארגנת, ולכן צורף למפקדה. הוטלה עליו המשימה לארגן קרון של עזרה ראשונה. מיכאל הבטיח לפעול לצרף אותה ואת אחיותיה לסגל הרפואי של הצבא כאחיות רפואיות. האח יוכל להתגייס לצבא, ונשארה רק הבעיה של ההורים. מיכאל עזר למשפחה, הביא להם מצרכי מזון ותרופות לר' מרדכי.

עם השתדלויות רבות הצליח מיכאל לקבל הסכמתה של המפקדה הצבאית הפולנית לגייס את בנותיו של ר' מרדכי כסניטריות בקרון העזרה הראשונה, לגייס את הבן מנשה ולהתיר להורים להצטרף אליהם.

הרכבת יצאה לדרכה. משפחתו של ר' מרדכי קיבלה מקום באחד הקרונות המשפחתיים. בהשתדלותו של מיכאל, ששימש כרופא הרכבת, קיבל ר' מרדכי תנאים מיוחדים בקרון בגלל מחלתו. לרכבת הפולנית סופק מזון טוב ומשובח ע"י הצבא האדום. במשך הנסיעה שנמשכה כמה שבועות, היו חניות לפעמים ליום ולפעמים לכמה שעות. בשעות הללו התאמנו החיילים, ונערכו הסדרים בהם הופיעו הקציניים בהרצאות והסברים על המלחמה, והברית בין ברית המועצות לפולין. בדרכם לגבול פרס הם עברו את כל רוסיה המרכזית, מולוטוב גורקי, צקלוב, הרי אורל, ערבות קזכסטן, דרך אסיה התיכונה, עד שהגיעו לתחנ תהרכבת של קרמינה, בה פגש מנשה את חיים טולקוב שהפתיע אותו בדברו אליו בלשון הקודש וסיפר על העיירה קרמינה ועל היהודים שבה.

מנשה נזכר ברגעים המכריעים בחייו כאשר עמד ליד הקיוסק והתפעל מדבריו של חיים על החיים היהודיים ומלשון הקודש שבפיו. ופתאום שמע את קול הצפירה של הרכבת. הוא רץ בכל כוחו והגיע לרכבת ברגע האחרון כשהחלה כבר לנוע. אביו ומשחתו כבר החלו לדאוג לו ואחרי ששמעו את סיפורו נרגעו. אביו ר' מרדכי היה מלא התפעלות מסיפורו של בנו. הוא רצה לשמוע עוד ועוד על היהודי שפגש בתחנה, דיבר בלשון הקודש וסיפר על בית הכנסת ובית העלמין העתיק. הוא הביע את רצונו שכל המשפחה תחזור למקום הנקרא קרמינה.

הרכבת המשיכה נסיעתה בכיוון גבול פרס. כשהגיעה הרכבת לרפובליקה הטורקמנית ליד הגבול עם פרס, נרגע ר' מרדכי כשאמרו לו כי נוסעים לפרס ומשם יגיעו לארץ ישראל. אך חולשתו התגברה עליו ומצבו הורע. כאשר הגיעה הרכבת לצ'רדז'או — אחת הערים היפות והגדולות של אסיה התיכונה הקרובה לעיר הגבול אשכבד, הודיע הרופא שר' מרדכי לא יוכל להמשיך עוד לנסוע, כי קיימת סכנה לחייו. הוא נתן הוראה להוריד את ר' מרדכי ומשפחתו מהרכבת.

יחד עם משפחת ר' מרדכי התנדב לרדת מהרכבת זוג צעיר, ששהו ביחד עם משפחת ר' מרדכי במחנה האסירים באיזור ארכנגלסק והורידו את ר' מרדכי מהרכבת הצבאית ונשאוהו על כתפיהם לאולם התחנה של העיר. שוטרי ה"נ.ק.ו.ד." דרשו רשיון כניסה ותעודות זהות, ומכיוון שאלו לא היו להם, לא נתנו להם להיכנס לאולם התחנה. לא עזר גם המכתב מהרופא שר' מרדכי חולה מסוכן ויש לאשפזו בבית חולים. בלית ברירה פרסו מצע בשטח הפתוח ליד התחנה, היניחו כרים וכסתות שהיו אתם וסידרו משכב לזקן החולה. מיד הזעיקו את העזרה

הראשונה. אחרי שעות המתנה הגיע רופא והלה בדק את ר' מרדכי וקבע שהוא חלוש ותשוש, יש לו צורך בבית ובמנוחה. כשאמרו לרופא שאין לו בית והוא שוכב ברחוב, הסביר שבית החולים מלא פצועים מהחזית ואין באפשרותו להכניס חולים מסוג זה. בני המשפחה פנו ל"נ.ק.ו.ד." וביקשו רשיון שהייה זמני לכמה ימים עד שהחולה יתאושש ויוכלו להמשיך בנסיעתם או שירשו זמנית להכניסו לאולם ההמתנה של תחנת הרכבת. אך אנשי ה"נ.ק.ו.ד." טענו שאסור להם לשהות בצ'רדז'או שהיא קרובה לגבול.

מצבו של ר' מרדכי הורע ביותר וכל הזמן היה שרוי במצב של תרדמה. המשפחה טיפלה בכל מיני דרכים להשיג דירה זמנית. מוכנים היו לשלם שוחד בסכומים ניכרים בעד מקום לינה, אך אנשי המקום הוזהרו שלא להכניס פליטים משוחררי המחנות לבתיהם. אחרי יומיים של שהייה במקום קרא אליו ר' מרדכי את בנו מנשה ובקושי מלמל כמה מלים. מנשה הבין שאביו מבקש ממנו לחזור לקרמינה, לעיירה היהודית שבה מצוי בית עלמין, ושם הוא רוצה לבוא לקבר ישראל. על בקשה זו חזר פעמים רבות, ובמשך כל הזמן מלמל "קבר ישראל". משה, שירד איתם מהרכבת, הודיע שהוא מוכן לעזור להחזיר את ר' מרדכי ומשפחתו לעיירה קרמינה. הוא לקח עמו את מנשה ושניהם נכנסו למנהל תחנת הרכבת, והוא הסדיר רשיון בשבילם. משפחתו של ר' מרדכי יחד עם משה ואשתו קיבלו כרטיסים לנסוע לקרמינה עם הרכבת הנוסעת מאשכבד לטשקנט. כאשר שמע ר' מרדכי שחוזרים לקרמינה התאושש קמעה, לראשונה התחיל לדבר מעט וביקש לשתות. הדרך מצ'רדז'או לקרמינה (כ־500 ק"מ) לקחה יום שלם. בהגיעם לקרמינה עזר האחראי על הרכבת למשפחת ר' מרדכי להורידו מהרכבת עם חפציהם. אחרי בדיקת התעודות ציוו עליהם אנשי הרכבת שימשיכו בדרכם כי אין להם רשיון שהייה בקרמינה. אחרי משא ומתן הסכימו להרשות להם לשבת מהעבר השני של תחנת הרכבת במשך כמה ימים, אחרי שראו את מצבו המסוכן של החולה.

הם הסתדרו ליד אחד המחסנים של תחנת הרכבת בקרמינה. ליד אחת הקורות של המחסן מצאו מחסה, לשם הביאו את המצעים, גדרו את השטח באבנים וקרשים וסידרו כעין מיטה לר' מרדכי. אחרי כמה ימים הצליחו להשיג דירה לא רחוק מהרכבת, אך בעל הבית לא הסכים בשום אופן להכניס את הזקן החולה לביתו. הדירה שימשה כאכסניה, שם שמו את החפצים שהיו ברשותם ושם השכיבו את האם דבורה, שגם היא נחלשה, ליד בעלה, והיא טיפלה בו במסירות ובנאמנות. במאמצים רבים השיגו רופא מהעיר קרמינה, הוא קבע שמצבו של הזקן מסוכן ויש לאשפזו, אבל הוסיף שבית החולים לא יקבל אותו. בעיר פרצה מגיפת הטיפוס ובית החולים מלא חולים גם במסדרונות. בני המשפחה ישבו לידו כל הזמן התפללו

לבריאותו. אחרי שלושה ימים קרא ר' מרדכי למנשה וציווה עליו שישכור מיד עגלה ויוביל אותו לבית החולים העירוני. מנשה ניסה להתווכח עם אביו ולהסביר לו שדבר זה בלתי אפשרי, אך ר' מרדכי עמד על דעתו בתקיפות. ר' מרדכי דיבר בקול נמרץ, כאילו חזרה אליו בריאותו. רק כדי לקיים מצוות כיבוד אב, השיג מנשה עגלה הרתומה לחמור ושמו בה כרים וכסתות, כאשר נפרדו מאשתו ומהבנות עלו אתו על העגלה מנשה ולאה. הם יצאו לבית החולים בהיסוסים רבים. המרחק מהתחנה אל העיירה, שם היה בית החולים היה כשבעה ק"מ. כשהגיעו לבית החולים הורידו בזהירות את אביהם, נשאו אותו על ידיהם עד לשער, דפקו בשער וביקשו שיתנו להם להיכנס. השוער פתח את השער ואמר להם להמתין. הגיע רופא, ראה את החולה ומבלי לבדקו ציווה לסגור את השער ולא לתת להם להיכנס. הם התחננו בפני הרופא, אך ללא הועיל, דבריהם כאילו נפלו על קיר אטום. הם היו אובדי עצות אך ר' מרדכי הרגיע אותם ואמר: "אני מתחנן בפניכם, תעשו לי טובה, תעזבו אותי כאן ליד השער ותלכו הביתה. אשכב ליד השער, ואני מלא תקווה שיקבלו אותי לבית החולים אחרי שתלכו מכאן", לאה ומנשה לא הסכימו בשום אופן להשאיר אותו בצורה זו. ר' מרדכי התכעס ובקול ציווה עליהם: "תסתלקו מיד איני רוצה לראות אתכם כאן לידי". בדמעות בעיניהם נשקו את אביהם ונסוגו אחורנית, עברו לצד השני של הכביש, נכנסו לחורשה שממול, משם יוכלו לראות מה מתרחש עם אביהם.

האב שכב על המצע שסידרו לו וגנח. איש לא שם לב אליו. השעה היתה שעת הצהרים, השמש יקדה והיה חם בסתיו של אסיה התיכונה. אחרי שעברה שעה ויותר הבחינו איך שנפתח השער, ורופא בלווייית אחות ניגשו אליו, הרופא דיבר משהו ור' מרדכי השיב. הרופא הלך וחזר עם עוד עובד בית חולים שנשא אלונקא, השכיבו את ר' מרדכי על האלונקה והכניסו אותו לתוך החצר. מנשה ולאה יצאו ממחבואם והתקרבו לשער שנשאר פתוח לשעה קלה. במרכז החצר הגדולה היה בניין גדול שחלונותיו פנו לרחוב, בתוך החצר היתה חורשה ובה הסתובבו החולים. הם חדרו לחצר והתחבאו בחורשה, משם עקבו אחרי העובדים שנשאו את אביהם. הם ראו שהכניסו אותו למסדרון הארוך של הבניין המרכזי. במסדרון עמדו מיטות רבות. הביאו מיטה נוספת והשכיבו בה את אביהם. הרופא הגיע עם אחות ואמר לה משהו, וזו הביאה קערת מים וסבון ולבנים צחורים ונקיים. רחצו את גופו הצנום והלבישוהו בכתונת חדשה. האחות השכיבה אותו במיטה עם סדין לבן ושמיכה נקיה. הם ראו את פני אביהם המאושרות שחיוך היה נסוך עליהן.

אחרי שהבחינו בשיחה הידידותית בין אביהם והרופא והיחס הטוב אליו מצד האחיות, החליטו שמותר להם כעת להיכנס לבית החולים ולא יגרמו בכך נזק

לאביהם. ר' מרדכי שמח לראותם וגם הרופא הבין שאלה ילדיו וקיבל אותם בסבר פנים יפות. הוא התחיל לדבר אתם באידיש, סיפר שהוא יהודי ממינסק, גם הוא פליט כמותם, והספיק לברוח לפני שהגרמנים כבשו את מינסק, ועתה הוא מכהן כאן כמנהל בית החולים, אחרי שהמנהל הקודם גוייס לצבא. אמר להם שמצבו של אביהם קשה מאד והוא הגיע לכאן מאוחר מדי וקשה יהיה להצילו, אך בכל זאת יעשה הכל בשבילו. מנשה ולאה הודו לרופא, שראו בו מלאך מושיע שנשלח מן השמים להציל את אביהם. בנוכחותם העבירו אותו לחדר צר בו עמדו רק שתי מיטות. במיטה השניה שכב ילד כבן עשר כשאמו לידו. היא יהודיה ובעלה היהודי הינו קצין בחזית. היא קיבלה רשות להיות כל הזמן עם הילד והבטיחה להשגיח גם על ר' מרדכי. למחרת באו לבקרו אשתו והבנות. הרופא הסביר שמצבו קשה משום שגופו נחלש לגמרי ואינו מעכל שום מזון אפילו לא משקאות ותרופות, אך הוסיף: אתם צריכים להתפלל לה', רק הוא יכול לעזור. אשתו דבורה ישבה לידו ועודדה אותו. סיפרה לו שהשיגו דירה ליד תחנת הרכבת, בע"ה יבריא גם הוא, יחזור הביתה, הילדים ישיגו עבודה ויהיה להם טוב כאן, בקרמינה.

שבוע ימים שכב ר' מרדכי בבית החולים. אשתו וילדיו ישבו לידו עד כמה שהרופאים והאחיות איפשרו להם זאת. מצבו לא השתפר, אך מצב רוחו היה איתן והוא עודד את אשתו וילדיו. יום לפני פטירתו לא נתנו להיכנס לבית החולים בגלל מגיפת הטיפוס. מנשה ומשפחתו התחננו לתת להם להיכנס, כי מצב אביהם קריטי, אך ללא הועיל. הם ביקשו לפחות שהאשה שבחדר תצא אליהם, שילמו לשומר והוא הביא את האשה, שהיתה כבר מיודדת עם משפחתו של ר' מרדכי. היא מסרה להם ד"ש מאביהם, שביקש שיכתבו לו בכתב מה שרוצים להגיד לו. הילדים כתבו לו מכתב ובו הבטיחו לבוא מחר. בלב שבור עזבו את המקום. בבוקר נסעה דבורה באוטובוס הראשון לבית החולים. במשרד קיבלה את הבשורה הרעה שבעלה נפטר. היא זעקה מרה והתעלפה ורופאים באו לעזרתה. אחרי שעה הגיעו גם הילדים לברר מה שלום אביהם, מצאו את אמם במצב התעלפות והבינו את המצב, מנשה נפגש עם מנהל בית החולים וביקש שלא ינתחו את אביהם. האשה מקיוב סיפרה למשפחה, כי היתה בחדר בעת פטירתו ולא היה ניכר עליו שעומד למות. כמה דקות לפני פטירתו לקח את המכתב שילדיו כתבו לו, עיין בו, ואח"כ ביקש ממנה שתקרא לו את המכתב כמה פעמים. ביקש מים לנטילת ידים, אמר בקול נרגש "שמע ישראל" ונפטר כצדיק גמור.

משה ואשתו הגיעו לבית החולים כדי להיות יחד עם משפחת ר' מרדכי ולעזור להם במצוקתם. מנשה ומשה ניגשו אל בית הכנסת של יהודי בוכרה לברר בקשר לטהרה והלוויה. נפגשו עם הגבאים של "חברה קדישא", סיפרו מי הנפטר וכי

בשנותיו האחרונות שאף לבוא לקבר ישראל בבית עלמין יהודי. סיפרו להם איך שנאבק להגיע לעירם קרמינה אחרי ששמע שבה בית עלמין הקיים אלפי שנים ובה קהילה יהודית עם בתי כנסת וחיים יהודיים. כאשר שמעו זאת אמרו ראשי הקהילה היהודית בקרמינה, זו זכות גדולה לקהילה היהודית בקרמינה לערוך את ההלוויה. הם לא בקשו כסף בעד מקום קבורה, אך המשפחה עמדה על כך שתשלם. הם ביקשו לקיים את ההלוויה למחרת בשעות אחה"צ כדי שכל יהודי קרמינה יוכלו להשתתף ולחלוק את הכבוד האחרון ל"חכם האשכנזי", והוסיפו שזו הפעם הראשונה שמובא אליהם למנוחות יהודי אשכנזי. ראשי הקהילה הודיעו לכל יהודי הקהילה, כולל פקידי הממשלה והעיריה, שישתתפו בהלוויה. הביאו את הגופה ליד בית הכנסת ומשם יצאה ההלוויה, הקיוסקים ובתי המלאכה בקרמינה שייכים היו ליהודים וכולם היו סגורים בעת ההלוויה. כשעברה ההלוויה דרך העיריה יצאו רבים מפקידי העיריה ללוות את הנפטר. במשך כל הדרך, כשני קילומטר, נשאו את הנפטר בידיהם.

את ה"שבעה" ישבו בני המשפחה ליד תחנת הרכבת, שם היו תמיד יהודים פליטים מפולין והתאפשרה תפילה במניין. אחרי השבעה החלו השלטונות להציק למשפחה ולחצו עליהם לעבור לקולחוז. מנשה ואחיותיו הלכו כמה פעמים לקבר אביהם, יישרו את הקבר בסוללת עפר, ריצפו באבנים שליקטו והקימו בעצמם מצבה של אבנים. אחרי כמה ימים נאסרו שוב על ידי ה"נ.ק.ו.ד." וגורשו מקרמינה. העבירו אותם לקולחוז ליד סמרקנד ומשם עברו לעיר. בסמרקנד נפטרה אמם והובאה למנוחות בבית הקברות הישן של יהודי סמרקנד. לפני עזבם את ברית המועצות הצליחו בני המשפחה לעלות לקבר אביהם ומצאוהו שלם והאותיות שחרתו באבנים נשארו כפי שהיו.

אחרי ששמע חיים טולקוב את הסיפור של מנשה על אביו, על לבטיו, געגועיו ושאיפתו לבוא לקבר ישראל ועל חלקו הוא בכך שר' מרדכי הובא למנוחות בקרמינה, נזכר בלוויה, שדיברו עליה עוד שנים רבות בקרמינה.

בבית הקברות של קרמינה מראים עד היום את קברו של "החכם מאשכנז", שהיה הנפטר הראשון מבין פליטי מלחמת העולם השניה שהובא למנוחות בבית העלמין הישן של קרמינה, שלפי המסורת של יהודי בוכרה קיים מימי חורבן בית שני.

בזכות שם הסבא

כשבא מנשה לבקר את אחותו רחל, לאחר שמשפחתה עברה להתגורר בדירה בשיכון ותיקי ההסתדרות בעיר החוף, סיפרה לו על החיים המשפחתיים שלה, אני מאושרת — אמרה, על שהצליחה להקים משפחה נאה לאחר מה שעבר עליה בתקופת המלחמה ואחריה.

היא פארה בפניו את בנה הבכור יהודה, בן השבע, הנקרא על שם אביהם החסיד ר׳ יהודה שהיה ידוע בעיירת מוצאם בפולין כתלמיד חכם, חסיד גור נלהב ותקיף, בעל מוח חריף ושנון. היא המשיכה לספר כי הילד יהודה תלמיד מצטיין בבית הספר ההסתדרותי בשכונה, בה היא גרה עם בעלה זאב, שלהם שני ילדים יהודה ובתם הקטנה, בתיה. ״זה לא פלא״ — היא הוסיפה — ״הלא שמו של יהודה הוא על שם אבינו ז״ל, והוא דומה לו כשתי טיפות מים, יש לו התכונות של אבינו ודומה לו בהתנהגותו, שקידתו ללמוד ובראשו הפתוח, ממש עילוי אומרים עליו המורים שלו״.

הילד יהודה שיחק אותה שעה עם חבריו בחוץ, אמו יצאה לחפשו וחזרה עמו כשהיא מלטפת את פניו וראשו המגולה, מנשה הסתכל בו והבחין כי לראשו אין כיפה. רחל חשה במבט אחיה והבינה מה שבלבו. בפנותה אל אחיה אמרה — כאן זה שיכון הסתדרותי, בלי דתיים, אין כאן ילדים חובשי כיפות, כמו שרואים בעיר. גם בית הספר בו לומד יהודה מחנך ברוח זרם העובדים החילוני, לבד מכך הלא אתה יודע שאנו לא כל כך דתיים, גם בעלי בראש גלוי.

יהודה הקטן מבויש, ניגש אל דודו מנשה חיבקו ונישקו. מנשה לקחו על ברכיו, אמו עודדה אותו — אל תתבייש יהודה, זה דודך האח של אמא שלך, תגיד לו הכל מה שאתה יודע.

הילד התאושש, והתחיל לדבר עם דודו, דיקלם בפניו שירים בעל פה, הוציא מהילקוט את הספר מכתה ב׳ קרא בו בשטף, קריאה מוטעמת, ברגש ובהבנה. ואמנם מצא מנשה שהילד אכן כשרוני, שוקד על לימודיו ולו הרבה תכונות הדומות לסבו, שעל שמו נקרא. מנשה התבונן בו, הפסיק את שטף קריאתו ושאלו:

— האם אתה יודע לקרוא "קריאת שמע"? האם אתה אומר בבוקר כשהנך קם משנתך "מודה אני" ו"שמע ישראל"?

הילד הסתכל בפניו של דודו בתמיה, הוא לא הבין מה רוצה הוא ומה להשיבו. הוא נדהם, לא השיב ודממה השתררה בחדר, רחל שתקה, גם היא כאילו שחושבת איך להגיב. הילד הסתלק לפתע, יצא מההדר, חזר לחבריו בחוץ.

מנשה קם מכסאו נרגש כולו, פניו מתוחים, הסתכל בפניה של אחותו כאלו חושב ומחפש מלים מה לומר לאחותו והמלים כאילו נפלטו מפיו — "את לא מתביישת, ילד שנקרא על שם אבינו החסיד אינו יודע מה זה "שמע ישראל", מה זה "מודה אני". את שכל כך כיבדת את אבינו ז"ל, מסרת את נפשך עבורו, עבור נשמתו הטהורה, למרות שהיית רחוקה מהשקפותיו והיית חברה פעילה במחנה הסוציאליסטי המרקסיסטי "בונד", בכל זאת ידעת תמיד לכבד את רגשותיו, לא החסרת לבוא הביתה בזמן לסעודת שבת, לשמוע קידוש מפיו, נזהרת שאבא ח"ו לא ידע שאת מחללת שבת או שאינך מתנהגת כפי שבת ישראל כשרה צריכה להתנהג... והחלטת לתת לבנך הבכור את שמו של אבינו ז"ל, מפני שכיבדת אותו בחיים ורצית להביע על ידי כך את הערצתך ורצונך לכבדו גם אחרי פטירתו. אם כך האם זה כבוד לאבינו שילדך הנושא את שמו לא יודע לפחות את התפילות שכל יהודי צריך לדעת? ואבינו כל כך הקפיד על כך. אם את חושבת שהילד שלך צריך לקבל חינוך חילוני מובהק לא היית צריכה לקרוא לו בשמו של אבינו ולחלל על ידי כך את שם אבינו החסיד".

דברי התוכחה של אחיה, הסעירה את רוחה של רחל. היא ישבה ושתקה, הקשיבה לכל מלה שיצאה מפיו, הרהרה בהם וחשבה אולי יש בהם מההגיון. בראשה עברו מחשבות על הימים שעברו, על בית אביה בעיירה הקטנה בפולין. אביה ר' יהודה היה פעם סוחר עשיר, תלמיד חכם וחסיד. אחר כך ירד מנכסיו, ולא יכול היה להמשיך לפרנס את ביתו — אשה ו־8 ילדים. האם דבורה, נאלצה לקבל עליה את פרנסת ביתה, ועסקה בכל מיני עסקים. האמא היתה אשה אמיצה ובעלת יזמה ומרץ, היא ידעה לעבור מעסק לעסק לפי התנאים בשוק, וגם לעסוק במלאכות שונות לעת הצורך.

האוירה בבית היתה קודרת. הילדים מבוגרים עזבו את הבית, הבן הגדול עבד מחוץ לעיר והבנות המבוגרות התחתנו, בבית נשארו שלוש בנות ובן צעיר הוא אחיה מנשה שיושב כאן, גם הוא עזב את הבית, אך הוא נסע ללמוד בישיבה כבר בגיל צעיר. רחל החליטה לא להיות תלויה בהורים, להיות עצמאית. למדה מקצוע כתופרת, והחלה להרויח לפרנסתה. בינתיים הצליחה האמה לפתוח עסק בו עזרו לה האבא ר' יהודה ושתי האחיות הצעירות והמשפחה נחלצה מעט מקשייה.

אך דווקא אז החליטה להצטרף לתנועת הפועלים המהפכנית. תפסה מקום נכבד בתנועה זו, והיתה בין מנהיגי התנועה במקום, נבחרה כצירה לקונגרסים, היתה נואמת ומדריכה ושמה היה ידוע במפלגתה, שהיתה אנטי ציונית במהותה.

אחיותיה הצטרפו אף הן למפלגות ציוניות חילוניות, כך שבבית היה רק אחיה דתי כבחור ישיבה. למרות שהיתה חברה במפלגה חילונית מובהקת היתה מכבדת את הוריה הדתיים, במיוחד את אביה החסיד. השתדלה לא להיות בשבתות מחוץ לבית, נזהרה מלהרגיז יהודים דתיים בהופעות שונות כפי שעשו רבים מחבריה, היא הוכיחה את אהבתה ומסירותה להוריה.

גם בימים הרי גורל של מלחמת העולם השניה, לא עזבה את הוריה ומשפחתה, דאגה לפרנסתם בימים הקשים ביותר של שלטון נאצי וגם אחרי שעברו לרוסיה, וכשנאסרו ונשלחו לעבודת כפיה בערבות הצפון של בריה"מ. אביה שסבל במשטר הסובייטי חלה, היא דאגה בתנאים הקשים ביותר לספק לו מזון שיהיה כשר, אך עם כל הדאגה להם במשך שנות המלחמה, הם לא החזיקו מעמד ונפטרו. לאחר שהצליחה לעזוב את רוסיה עם תום מלחמת העולם השניה הקימה תא משפחתי לעצמה וכשילדה את בנה בכורה החליטה להנציח את זכר אביה וקראה את שמו — יהודה, הוא לייבלה כמו שקראו לאביה.

אחיותיה היגרו לאמריקה, אחיה מנשה לארץ ישראל, גם היא החליטה לעלות לא"י. מחשבה עלתה בה, שבכך בודאי תנעים להוריה בקבר שדוקא היא רחל עלתה לא"י.

לאחר שהתעוררה מהרהוריה העמוקים על עברה אמרה כאילו לעצמה: אולי אחיה צודק בדברי התוכחה שלו, אם היא החליטה לעלות לא"י ולקרוא לבנה בשם אביה, אולי היתה צריכה לחנכו ברוח שאביה רצה בו.

לאחר שתיקה ממושכת נאנחה רחל בכבדות, רצתה להביע את רגשותיה, מחשבותיה והרהורי ליבה בפני אחיה. עיניה הדמיעו — ניכר בהן את סערת רוחה. המלים שרצתה לאמרם נחנקו בתוך גרונה. פרצה בבכי חרישי ובמלים מקוטעות שנפלטו מפיה, החלה לדבר חרישית בקול כאילו לא לה: טוב, אני מסכימה, ואהיה מאושרת שתצליח לעשות ממנו יהודי שלם כמו שאבינו רצה, הלא אתה היחיד במשפחתנו שהנך ממשיך במסורת הבית והאבות שלנו, קח את יהודה לידיך, הוא ילד טוב וממושמע, לא רק שלא יהיה איכפת לי אם תצליח להחדיר בו "ידישקייט" לפי מסורת משפחתנו — אלא אהיה שמחה ומאושרת בכך. אמנם אתה יודע את עברי, את השקפותי בעבר, אך הם השתנו הרבה. עובדה היא שדוקא אני נמצאת כאן בא"י בעוד אחרים בעירנו, ציונים טובים, לא רצו לבוא הנה ונסעו לאמריקה. יודעת אני שעדיין אני רחוקה מהדרך שלך ביהדות, אך אני בהחלט

מסכימה שתיקח את יהודה לידך ואהיה שמחה ומאושרת אם תתמסר להחדיר בו יהדות לפי השקפתך, שיהיה דומה בכל לאבינו, בעיקר בישרותו, בכנותו, בחכמתו וצדקתו. אם אתה באמת מסכים לכך ואתה מעונין בכל לבך שיהודה ידע יותר יהדות ותורה עליך להתמסר לכך, להקדיש זמן אליו, אתה צריך להתחייב לבקר אותנו יותר, לבוא אלינו לעתים קרובות ללמוד איתו, ובזכות אבינו ז"ל תצליח.

תוך כדי דיבור, מבלי לחכות לתשובה האם מנשה מסכים להצעתה, יצאה החוצה קראה ליהודה שיחזור הביתה, כשנכנס לחדר קירבה אותו אליה ואמרה: "הדוד מנשה רוצה ללמוד איתך תורה כמו שסיפרתי לך על אבי, שהיה סבך, הדוד רוצה שגם אתה תדע הרבה תורה ותתנהג בדרכו של הסבא שלך, שהיה אבי ואבא של מנשה, ועל שמו אתה נקרא.

יהודה הסתכל על אמו ועל דודו, ולא השיב, התקרב אל הדוד, עמד לידו ושתק.

בינתיים הגיע הביתה זאב, בעלה של רחל שחזר רק עכשיו מעבודתו בעיר. הוא שמח על ביקורו של גיסו, שאל שאלות משפחתיות, רחל הפסיקתו וסיפרה לו על הצעתה למנשה שיתמסר לחינוכו המסורתי של יהודה, שילמד איתו תורה ויהדות. זאב הביע גם הוא לא רק הסכמתו כי אם את קורת רוחו ושמחתו על כך, באמרו, תמיד דאגתי למה שיהודה לא ידע קצת יהדות. כאן בבית הספר ההסתדרותי לא לומדים כלום, אני מאד שמח על כך, אך איך זה יצא לפועל אתה גר רחוק מאתנו, תצטרך לבקרנו לעתים תכופות.

מנשה ליטף את ראשו של יהודה והושיב אותו בחיקו, ביקש מזאב סידור. זאב הושיט לו סידור קטן שדפיו תלושים. מנשה הוציא מתחת למגבעתו את כיפתו הסרוגה וחבש אותה ליהודה באמרו — תשתמש בה עד שאבקר שוב. בפעם הבאה אביא לך כיפה סרוגה חדשה. פתח את הסידור והתחיל לקרוא איתו מהדף הראשון בסידור את תפילת "מודה אני", יהודה קרא מספר פעמים את התפילה עד שהיתה שגורה בפיו וידע לאמרה בעל פה.

מנשה הסביר לו את מהות התפילה שכל יהודי חייב להגיד אותה בבוקר כשקם משנתו, כך נהג הסבא יהודה וכך נוהגים היהודים בכל מקום שהם נמצאים, אחרי שקמים בבוקר פותחים העינים לפני שנוטלים ידים ואומרים את התפילה מודה אני. במשך כל הזמן שמנשה היה בבית לא הוריד יהודה את הכיפה, החזיק את הסידור הקטן בידו וחזר על התפילה שלימד אותו הדוד.

לאחר כמה ימים שוב ביקר מנשה אצל אחותו, הפעם הוא הביא שלוש מתנות ליהודה, כיפה סרוגה חדשה, סידור תפילה הגדול עם אותיות מאירות עינים, וטלית קטן עם ציציות. יהודה חבש את כיפתו החדשה, חיבק את הדוד ונשקו באהבה, התיישב לידו וביקש שילמד איתו בסידור החדש. מנשה שוחח קצת עם אחותו,

בינתיים לקח יהודה בעצמו את הסידור דיפדף בו, מצא את תפילת "מודה אני" ואמר אותה בקול בהתלהבות גדולה. לפי שטף הקריאה היה נראה שאכן אומר הוא תפילה זו בכל יום כפי שהבטיח. בזהירות לקח מנשה את הטלית הקטן ורצה להלבישו על יהודה, אך הוא לא הוכיח רצון לכך, ומשהרגיש בזה לא רצה ללחוץ עליו. יותר טוב להמתין עד שיהודה בעצמו יביע רצונו ללבוש את הטלית קטן, עשה את עצמו כאילו שכח את ענין לבישת הטלית קטן, וביקש מהנער שימשיך בסידור את התפילה הבאה אחרי "מודה אני", את תפילת השחר וברכת נטילת ידים. אחר כך לקח את הטלית הקטן שם בידו של יהודה את הציציות שיחזיקם בין אצבעותיו והראה לו את ברכת הציצית. כשגמר את הברכה ביקש ממנו שינשק את הציצית, יהודה עשה כפי שציוה עליו דודו. חזר על כך כמה פעמים בהתמדה, ודודו שוב הסביר לו את מהותן של כל הברכות שלימדו וציין בעט בסידור את שלושת התפילות: מודה אני, נטילת ידים ומצות ציצית, שיגיד אותם כל יום בבוקר לפני שהולך לבית הספר.

הדוד נתן לו את הסידור והטלית קטן ואמר לו שמעניק אותם לו כשי והם כעת שלו וביקש ממנו להשתמש בהם מידי יום.

מנשה המשיך לשוחח עם יהודה לספר לו סיפורים מהעיירה בה נולדו אמו והוא, על בית הסבא, על ה"חדר" שהיה בעיירה. יהודה הקשיב וביקש שיספר עוד על העיירה בפולין, והדוד הבטיח שבביקור הבא ימשיך את הסיפורים. יהודה, אמו, אביו ואחותו ליוו את מנשה לאוטובוס. בפעם הראשונה הלך יהודה ברחובות השכונה כשכיפה על ראשו, אנשי השכונה הסתכלו בתמיהה על יהודה החבוש כיפה, הוא לא שם לב לכך ונפרד מדודו בחמימות.

כעבור זמן שוב ביקר מנשה בבית אחותו, יהודה ציפה לבואו של הדוד, התגעגע אליו ולילימודים איתו ולסיפוריו מהעיירה בפולין. כששמע שדודו נמצא, מיהר לבוא הביתה חבש את הכיפה, לקח את הסידור והחל לומר את התפילות שלמד עד הנה, העביר את הסידור ליד דודו וביקש ממנו שיבחנו בעל פה, ואמר את כל התפילות כרגיל ושגור בפיו.

מנשה הביע את סיפוקו מהתקדמותו של יהודה, אמר זאת לאחותו שהוא מאושר בכך, רחל השיבה — אתה רואה, בני יהודה עוד יהיה חסיד כמו אבינו, אולי עוד אזכה לראות שיסע לאדמו"ר מגור בירושלים, כמו שאבינו נסע מעיירתו דרך ורשא לעיירה גור.

לוא הייתה רואה איך שהוא קם בכל בוקר מוקדם בזריזות ונוטל ידים, חובש כיפה, לוקח את הטלית הקטן בידו, אומר את הברכות בהדגשה ובכוונה, ממש צדיק קטן. אתה רואה, אמרתי לך שאני מוסרת אותו לרשותך, תעשה ממנו חסיד.

מאז החלו ביקוריו של מנשה, הוא מצא גם שינויים בבית. יהודה התחיל להקפיד על סדרי התפילה, כשנכנס לכתה ה' כבר ידע להתפלל בעצמו כמעט בעל פה, הוא החליט על דעת עצמו לחבוש את הכיפה וללבוש את הטלית קטן בבית הספר, מקרב מאות תלמידי ביה"ס בשיכון וותיקי ההסתדרות יהודה היה היחיד שחבש כיפה ולבש ציצית.

בתחילה לגלגו עליו חבריו, אבל במשך הזמן התרגלו לראותו חבוש כיפה. בגלל התנהגותו המופתית והצטיינותו בלימודיו החלו גם חבריו בכתה לכבדו לחפש את קרבתו. כמצטיין בכיתה ושקדן בלימוד היה אהוב ומקובל על המנהל והמורים שהיו גאים בו והעמידו אותו תמיד כדוגמא. היה גם אהוב ומקובל על משפחתו מצד אביו. כולם התכבדו בו והעלו על נס את התנהגותו.

הקשרים והביקורים ההדדיים בין משפחתו של מנשה ומשפחתה של אחותו רחל התהדקו ביותר כתוצאה מהשינוי שחל בביתה של רחל, עם הופעתו הגלויה של יהודה כחובש כיפה ולובש ציצית. אביו זאב, שגם קודם היה מבקר בבית הכנסת בשכונה, שנמצא בחדר בדירת מגורים, היה נוטל עמו מעתה גם את יהודה שהיה כמעט הילד היחיד שביקר שם באופן קבוע.

השינוי בביתה של רחל חל גם בכל הקשור בשמירת שבת ודת. נשמרה שבת כהילכתה, הותקן "שעון של שבת" והשתמשו בפלטה חשמלית לשבת, והפסיקו לנסוע בשבת. בני הבית התקרבו לעניני רוח ודת שבמרכזם עמד יהודה ולימודיו וסיפוריו. השמירה על הכשרות בבית היתה קפדנית ביותר. מנשה ומשפחתו החלו לבקר אצל רחל גם בשבתות כדי לבלות את השבת בחיק המשפחה. את השבת בבית רחל אפשר היה להשוות לשולחן השבת שהיה נהוג בבית אביה החסיד ר' יהודה, שם היתה אווירה של שבת, כבר מערב שבת. מנשה, זאב ויהודה היו יוצאים ביחד לבית הכנסת הקטן בשכונה, בבגדי שבת יפים וחגיגיים ואנשי השכונה מסתכלים עליהם בדרכם. בשכונה כמעט שלא ניכר השבת, בבית הכנסת היה בדרך כלל מנין מצומצם, כאשר יהודה הוא הילד היחידי בו. כשחזרו מהתפילה יוצאות לקראתם הנשים והבנות אף הן לבושות מחלצות. הקידוש והסעודות היו עוברות באוירת רוממות הרוח ובלווית זמירות שבת בהשתתפות כל בני המשפחה, כאשר מתחת לחלונות הבית מתאספים סקרנים לשמוע את השירה הבוקעת מהבית. במשך השבת בילו ביחד, סיפרו זכרונות מהבית, מנשה למד עם יהודה פרשת השבוע, אחרי הצהרים מלמד מנשה גם את הבנות והנשים פרקי אבות ורחל מרוגשת מהמאורע בביתה ומאושרת מהשינוי שחל.

הביקורים היו הדדיים, גם רחל עם משפחתה באים לבקר בבית אחיה מנשה בבני ברק בשכונה דתית מובהקת בעיר, יהודה אוהב מאד לבוא לבית דודו בבני ברק,

כאן הוא מרגיש הזדהות בכל שהוא רואה. בית הכנסת בשכונה הוא גדול ומתאספים בו מאות מתפללים. הפרוזדור והחצר מלאים ילדים, ויהודה מסתכל על הכל במלוא תמיהה. התפילה היא חגיגית ומרוממת, ציבור המתפללים שר ביחד עם השליח ציבור את התפילות. בליל שבת בוקעים מכל הבתים קולות של שירה וזימרה ורוח השבת בכל פינה ופינה. אחרי הסעודה נטלתו בת דודו ליהודה לסניף בני עקיבא בשכונה, והיא מציגה אותו בפני חברי הסניף. החניכים מתחלקים לקבוצות ויהודה מצטרף לקבוצתה של רבקה, שתלמיד ישיבת כפר הרא"ה מדריך אותה. הוא משוחח עם החברה ומספר להם מפרשת השבוע. החברים שואלים כל מיני שאלות והמדריך משיב. גם ליהודה ישנן שאלות לשאול, אך מתבייש. אחר כך הוא מצטרף למעגלי הרוקדים בבהתלהבות שסוחפת אותו ומשכיחה ממנו את בושתו. מאז נמשך הוא לנסוע לבני ברק לעתים קרובות.

הביקור בסניף בני עקיבא בבני ברק נחרת בלבו של יהודה. כשחזר הביתה, החל להתענין היכן נמצא סניף בני עקיבא בעיר. הוא נרשם בסניף, החניך הראשון בסניף בני עקיבא שבא משיכון ותיקי ההסתדרות שבו כרבבת תושבים. המרחק מהשיכון לעיר כשלושה קילומטרים, פעמיים בשבוע הוא נוסע לסניף, משתתף בפעולות. בשבתות ובחגים הולך רגלי, ובלבד שלא להחסיר אף פעולה. גם בימי גשם ושרב. הוא התידד עם המדריכים התיעץ איתם בבעיותיו בעניני דת והסניף הפך כביתו השני. מעט מעט החל להרגיש שלא בנוח בבית הספר החילוני שבו הוא לומד, החומר וצורת הלימוד אינם לרוחו שוב. היה רוצה ללמוד בבית ספר דתי, ואף החל להטריד את ההורים ולבקש מהם שיעבירו אותו לבי"ס דתי בעיר. ההורים אינם מסכימים להעביר אותו לבי"ס בעיר.

מצבם הכלכלי של ההורים לא היה טוב ביותר. שניהם פליטי גיא ההריגה — שואת אירופה. אביו, זאב, נכה מלחמת העולם השניה, ואמו עלו ארצה עם קום המדינה. יהודה היה אז בן שישה חודשים, הוא נולד באחד המחנות של שארית הפליטה באיזור האמריקאי של גרמניה. המשפחה גרה באוהל חודשים ארוכים עד שקיבלו דירה בשיכון ותיקי ההסתדרות. כנכה, קיבל אז זאב סדור מהסוכנות היהודית — רשיון לפתיחת חנות של ירקות בשיכון, שבקושי רב הוציא ממנו פרנסה לביתו. כבר מילדותו הכיר יהודה את המצב החומרי הקשה של הבית. בגיל 10 התחיל כבר יהודה לעזור בכלכלת הבית. בזמני חופשה היה הולך לעבוד אצל חקלאים בסביבה באיסוף ירקות מהשדות ובקטיף. את הכסף שהרוויח הביא לאמו, וכשרצתה לתת חלק מהכסף שיקנה לעצמו משחקים — סירב. הוא ביקש שתתן לו כסף לקניות רק עבור ספרי לימוד, ספרי קריאה היה לוקח מהספריה.

כשהתקרב יום הבר מצווה שלו, ביקש מדודו מנשה שילמד אותו בנושאים

הקשורים לתאריך זה, שינן לעצמו דינים בקיצור שולחן ערוך שדודו קנה לו, הקדיש זמנים לפרשת השבוע, פרקי אבות, משניות, אם בעזרת דודו ואם בכוחות עצמו, והשתדל יותר ללמוד לדעת ולהעמיק.

לפני הבר מצווה הביא לו דודו תפילין וחמישה חומשי תורה. יהודה שמח במתנה זו. לקראת שבת שבה הגיע למצוות התכונן בעצמו לקרוא בתורה, בפרשת השבוע ובהפטרה. הכין לעצמו דרשת בר מצווה, ההורים השתדלו לערוך לו את הטקס בחגיגיות גדולה. המתנה שקיבל מהוריו היתה רישום בתיכון הדתי בעיר. ביום הבר מצווה הזמין גם את חבריו הדתיים שבאו במיוחד לשיכון. גם בני משפחתו ועוד קרובים מכל חלקי הארץ, הגיעו. כולם התרשמו מיהודה, מהתנהגותו מידיעותיו המקיפות ובמיוחד מהתקדמותו בלימודים התורניים. הקרובים שהכירו את שורשיה של אמו רחל העריכו ביותר את אומץ ליבה, על שעודדה את בנה ואיפשרה לו ללכת בדרך שבחר לעצמו.

עם התחלת לימודיו בתיכון הדתי בעיר חש יהודה כאילו שנולד מחדש, בפעם הראשונה בחייו חש את עצמו מאושר. טוב היה לו להימצא במשך כל שעות היום בסביבה דתית. המנהל, המורים, החברים וכל הסובבים אותו היו אנשים דתיים. גם הלימודים הכללים רוח של תורה נודף מהם. בתקופה קצרה מאז התחיל בלימודיו בתיכון הדתי רכש ידיעות רבות ביהדות. המנהל והמורים הבחינו בכשרונותיו וברצונו העז להתקדם, והוחלט להעבירו לכיתה התורנית של ביה"ס. גם הוריו הביעו הסכמתם לכך. ואמנם, יהודה נחשב בכיתה שלו ובביה"ס כולו כ"בחור ישיבה".

רחל סיפרה על כך לאחיה מנשה ביודעה שהדבר ישמח אותו. אך אפילו היא עצמה לא שיערה מה עמוקה היתה שמחה זו אצל אחיה, שהרגיש שהנה עתה חזר ונשלם המעגל שנפרץ בימי הרת עולם ושידוד מערכות תבל והרס גלויות ישראל, ושבו האובדים לחיק ישראל סבא ומתוך עפרן ואפרן של גלויות צומח דור חדש השותה בצמא ממקור ישראל, נאמן לתורתו ולעמו.

באחת הפגישות המשפחתיות בה השתתפו משפחותיהם של מנשה ושל רחל כאשר הנכדים של רחל ושל מנשה הוכיחו את בקיאותם בתורה, זהרו פניה של רחל מאושר. לדעתה יש דמיון בין דרכו של ר' יהודה הזקן ובין דרכו של יהודה הצעיר המדען הדתי ששמו הולך לפניו. כמו סבו ר' יהודה אשר פילס את דרכו לחסידות גור, כאשר בגיל צעיר, בן להורים בעלי מלאכה עניים — נסע בעצמו לישיבות ליטאיות, היה תלמיד חכם ידוע, מתנגד לחסידות, כאשר נשא אשה מעיירה חסידית נסע פעם עם אברכים חסידים לבעל ה"שפת אמת" מגור וחזר משם חסיד נלהב. כך פילס יהודה הצעיר את דרכו כמדען דתי, בזכות שמו של הסבא הגדול שהוא נושא.

הידידים שנפגשו

בין חברי המשלחת מטעם הארגונים היהודיים בארה"ב, שבאו לסקור את צרכי המדינה, לקראת הכרזת המגבית המאוחדת השנתית למען מדינת ישראל, היה גם אירוינג ש., מפעילי וראשי המגבית, עו"ד ידוע המוכר ברחבי ארה"ב בהופועותיו בבתי המשפט ובפעולותיו בקרב הציבור היהודי למען ישראל. אירוינג מבקר בארץ לעתים קרובות, נפגש עם ראשי מדינה וראשי ציבור.

באחד מביקוריו בארץ פנה לאחד מידידיו, שהוא מראשי הסוכנות היהודית בארץ, וביקש ממנו שיעזור לו לאתר חבר נעורים מתקופת הילדות בעיירה הקטנה בפולין, שאיתו גדל ולמד יחד ב"חדר" והיו ביניהם קשרי ידידות ואחוה. לפני למעלה מיובל שנים נפרדו דרכיהם בעת שהיו נערים לפני גיל הבר מצווה. אירוינג, שבעיירה היה שמו ראובן, היגר עם הוריו לארה"ב, ולפני שנפרדו הבטיח לחברו יענקל שהחברות והידידות ההדוקה ביניהם תימשך גם להבא, הוא יכתוב אליו ובמרוצת הזמן ישתדל שגם משפחתו של יענקל תקבל אשרות כניסה לארה"ב ואז הם יהיו שוב ביחד.

בהגיעו לארה"ב שכח ראובן את הבטחותיו לחברו. הוא לא המשיך ללמוד בארצות הברית ב"חדר" ולימודי יהדות בכלל. בהגיעו לארה"ב יעצו קרוביהם לאביו — שהיה בעל מלאכה ולא למד תורה — לשלוח את ראובן ללמוד בבית ספר ממשלתי אמריקאי מעורב. ראובן התמסר בשקידה ללימודיו והתיידד עם חברים רבים, ביניהם לא יהודים.

במרוצת הזמן שכח את עיירת מולדתו וגם את חברו הטוב יענקל. אחרי שנים חש עצמו אמריקני לכל דבר, הפסיק לדבר אידיש ולהתענין ביהדות וביהודים בכלל. בלימודיו עשה חיל, סיים בהצטיינות את לימודיו באוניברסיטה והוסמך כד"ר למשפטים. עוד קודם לכן שינה גם את שם משפחתו וכמעט שלא היה לו שום קשר עם יהודים. נשא אשה ממשפחה יהודית מתבוללת, פתח משרד עורכי דין והצליח בעסקיו. חבריו וידידיו היו ברובם יהודים מתבוללים או לא יהודים.

בתקופת מלחמת העולם השניה גוייס לצבא ונשלח לחזית באירופה, שם התחילה לראשונה — מאז שעזב את העיירה בפולין — להתעורר בו הנקודה היהודית. השואה באירופה ופגישותיו עם שארית הפליטה ניצולי מחנות ההשמדה בגרמניה החזירו אותו עשרות שנים אחורה. שוב ניצבו בפניו עיירת מולדתו, בית המדרש והיהודים שבו, אשר הושמדו על ידי הגרמנים. עם תום המלחמה שב לארה״ב וחזר לעסקיו כמנהל משרד של עורכי דין. טרוד היה ביותר בעסקיו ולא התפנה לעסקי ציבור. יחד עם זאת התקרב יותר ליהודים, תרם לצרכי יהודים ולמען א״י והסתפק בכך.

במלחמת ששת הימים חל מפנה בחייו. ההתלהבות שפקדה את יהדות ארה״ב בעקבות נצחונות צה״ל בכל החזיתות, שחרורו של הכותל המערבי ויתר המקומות הקדושים, הציתו בו שוב את הנקודה היהודית, שהפעם נדלקה ולא כבתה. הוא התגייס לפעילות לעזרת מדינת ישראל, התקרב לפעילות בארגוני היהודים בארה״ב, הצטרף כחבר בבית הכנסת והתחיל לבוא להתפלל בו. לאחר מלחמת ששת הימים בא לישראל עם משפחתו. ביקר ליד הכותל ובשטחים המשוחררים והגביר את פעילותו למען ישראל, התבלט בפעולותיו למען המגבית, ואף נבחר להנהלת המגבית בעירו. מדי פעם היה מגיע לישראל כחבר משלחת הארגונים היהודיים, נפגש עם ראשי ממשלת ישראל דאז, לוי אשכול וגולדה מאיר וביקר אצל בן גוריון בשדה בוקר. שמו ידוע ומוכר בקרב ראשי המדינה והציבור בישראל, ורבים מהם היו מתארחים בביתו בארה״ב.

במשך כל השנים — למרות שהתקרב לפעילות ציבורית יהודית — לא ניסה אירוינג להקים קשר עם יוצאי עיירתו, שלהם ״לנדסמנשפטים״ בניו יורק. באחד מביקוריו בארץ התיידד ביותר עם אחד מראשי הסוכנות היהודית, לו סיפר את קורותיו, על עיירת מולדתו בפולין, על היהודים בעיירה על חבריו ב״חדר״ ובמיוחד על חברו הטוב יענקל שאותו רצה לאתר, כי יש לו תחושה שנשאר בחיים אחרי השואה. ביקש את עזרתו לחפשו ולאתרו, אך לא רצה שבני העיירה ידעו ממנו. כשסיפר לו את סיפורו על יענקל ו״החדר״ הוסיף: ״ילד כמו יענקל יכול לשמש לדוגמה וראוי שדורנו יידע איזו מסירות נפש ללימוד התורה היתה פעם בעיירות בפולין״.

אירוינג סיפר בהרחבה את סיפורו של יעקל וקשריו עמו.

בן למשפחה מרובת ילדים היה יעקל, אביו היה לפנים סוחר אמיד, אך ירד מנכסיו אחרי מלחמת העולם הראשונה ולא היה מסוגל עוד לפרנס את משפחתו. אמו שהיתה בעלת מרץ רב קיבלה על עצמה את עול פרנסת הבית, עסקה בהובלת מצרכי מזון

טריים מהכפרים בסביבה לעיר הבירה ורשה, כשבעלה עוזר לידה. מעיסוק זה התפרנסה המשפחה בקושי. בבית סבלו הילדים חרפת רעב. בגיל שמונה הפסיק יעקל ללמוד ב"חדר" כי אביו לא יכול היה לשלם שכר לימוד למלמד והתבייש לבקש מהקהילה שתשלם עבורו. יעקל הסתובב בחוצות העיר בטל מלימודים, בלי שמישהו ישגיח עליו. הוריו עסוקים בנסיעותיהם לכפרים ולורשה, כשחזרו הביתה לא היה להם זמן להתעניין בו. הם היו תמיד מלאים דאגות, עסקם היה בלתי ליגלי והשלטונות הפולניים רדפו אותם כמבריחים. כשהיו תופסים אותם, לקחו מהם את מרכולתם ולפעמים אסרו אותם. יעקל מצא לו חברים ילדים עזובים כמוהו. הם היו משוטטים בשוק וברחובות והביעו נכונותם לעזור לאיכרים שבאו לעיירה למכור מרכולתם. התחברו גם עם הילדים הגויים, ולעתים היו יוצאים לכפריהם וקיבלו מהם מזון ודברים אחרים. אחד מעיסוקיהם היה ללקט ברחוב בדלי סיגריות, רוקנו את שאריות הטבק שבהם, השיגו נייר סיגריות, עירבבו בתוך הטבק עלים יבשים, עשו מהם סיגריות ומכרו אותם בזול ובעצמם עישנו מהן, ובכסף שהיה בידיהם שיחקו בקלפים גם עם ילדים מבוגרים מהם. כשאר הילדים היה לבוש סחבות ובגדים בלויים ועל פי רוב יחף. בקיץ התחבר לילד שהוריו שכרו בוסתן פירות, ויחד גרו באוהל ושמרו על הבוסתן. לפני פסח השכיר את עצמו לעבוד כשוליה באפיית מצות, לסחוב חבילות, לעזור בהגשת מצות לתנור, בלישת הבצק וכך השתכר לקניית בגדים חדשים לפסח.

בשבתות, כשאביו היה בבית, היה לוקח עמו את יעקל להתפלל בבית החסידים. יעקל היה מבודד ב"שטיבל" כי יתר הילדים לא התחברו איתו. אביו היה לומד איתו בשבתות. לבו של אביו דאב על מצבו של בנו, שאינו לומד ואינו יודע ללמוד, אך לא היה בידיו לעזור לו. מצב זה נמשך כשנתיים. בגיל עשר מסר אותו אביו לחייט ללמוד מקצוע החייטות. הוא היה חייב גם לשרת את החייט בשליחויות ובעזרה לאשתו. תמורת זאת הבטיח החייט ללמדו את המקצוע. אולם מלאכת החייטות לא מצאה חן בעיניו ואחרי כמה ימים ברח מהחייט.

שוב חזר לרחוב לחבריו, ובדרך כלל הסתובב ברחובות באפס מעשה. פעם עבר דרך חצר ביתו של המלמד ר' וולוול, שחלון ה"חדר" שלו יצא לחצר הבית. בחדר למד אז הרבי עם התלמידים, ביניהם ראובן (אירוינג), את ספר שמואל ב'. ר' וולוול סיפר לתלמידים אגדות מהגמרא והמדרש על שמואל ושאול, על יונתן ודוד. את הסיפורים סיפר ר' וולוול — שהיה גם דרשן — בלבביות וברגש שהקסימו את ליבם של התלמידים. יענקל נעצר קמעא והקשיב, אך לא רצה שילדי ה"חדר" יראו אותו, ולכן הסתתר מאחורי ערימת קורות העצים שהיו מונחים שם. כשעבר

ר׳ וולוול ללמוד גמרא, המשיך יעקל לשבת במקום מחבואו ולהאזין לדבריהם של הרבי והתלמידים.

מאז נקשר יענקל למקום, לא הלך עוד לחבריו ברחוב ובא כל יום לשמוע ללימודיו של ר׳ וולוול ותלמידיו. כשהיתה הפסקה ב״חדר״ והתלמידים יצאו לשחק, מצא לעצמו יענקל מחבוא בתוך ערימת הקורות שלא יראו אותו ולא יבחינו בו. יענקל סיפר לחברו דוד, בן לאלמנה הטרודה בפרנסת ביתה, על גילויו בחצרו של ר׳ וולוול והזמינו לבוא איתו. גם דוד הוקסם מדבריו של ר׳ וולוול והצטרף אליו לעתים לשמוע את השיעורים. כך עברו כמה חודשים.

בעיניו החדות ומוחו החריף הבחין ר׳ וולוול במה שמתרחש מאחורי ערימת קורות העצים בחצרו. הוא הרגיש בנוכחותם של שני הנערים העזובים שנפשם חשקה בתורה וחש צורך לעזור להם בכך. בכוונה היה מתקרב לחלון ומרים את קולו, כדי שהנערים מאחורי ערימת קורות העצים יאזינו טוב יותר לדבריו. שני הנערים העזובים — הרוצים ללמוד תורה והם ממשפחות דלות העם — נגעו לליבו, והחליט להכניסם ל״חדר״ בלי לבקש עבורם שכר לימוד. פעם אחרי שתלמידיו עזבו את ה״חדר״ יצא ר׳ וולוול לחצר, והפתיע את יענקל ודוד שהסתתרו מאחורי ערימת הקורות, קרא להם בחיבה וסיפר להם שעוקב אחריהם במשך כל הזמן. הזמין אותם לבוא למחרת ל״חדר״ יחד עם יתר התלמידים, והבטיח לא לבקש מהם שכר לימוד. בתחילה היססו והתביישו, ולבסוף שוכנעו. למחרת הופיעו יענקל ודוד ב״חדר״. הרבי הציג אותם בפני התלמידים, שיבח אותם וסיפר על מסירות נפשם ללימוד התורה וביקש מכל התלמידים שיתייחסו אליהם באהדה ויכבדו אותם ויתחברו עמם.

מאז ששמע את סיפור חייהם של הנערים — המשיך אירוינג את סיפורו על חברו יענקל שרוצה לאתרו — התקרב אליהם, במיוחד אל יענקל, עמו נקשר בקשרי אהבה וידידות. במשך שנתיים וחצי חיו ביחד, באו זה לביתו של זה והיו התלמידים הטובים ביותר ב״חדר״, למדו ביחד תנ״ך וגמרא. שניהם היו ידועים ב״חדר״ כידענים בתנ״ך, וידעו כמעט בעל פה את ספר ישעיהו. שניהם גם נמנו עם התלמידים הטובים בגמרא — נזכר אירווינג — והיו הולכים מידי ערב למנחה ומעריב לבית המדרש לשמוע דרשה מ״המגידים״ שבאו לעיירה. בלילות החורף הארוכים, כאשר חזרו ל״חדר״ היה יענקל חוזר מלה במלה על הדרשה ששמע לפני כן בבית המדרש. שניהם תיכננו, שאחרי הבר מצוה שלהם יסעו לישיבה בעיירה הסמוכה, וימשיכו ביחד את לימודיהם בה.

אך — מסיים אירוינג את סיפורו על חברו יענקל — השתלשלות העניינים היתה

אחרת. הוריו קיבלו — לפי דרישת קרוביהם — אשרות כניסה וכרטיס נסיעה לארה"ב לכל המשפחה, הוא נאלץ להיפרד מחברו יענקל ויתר חבריו, באמונה ובטחון שגם הם יבואו לארה"ב. בארה"ב השתבשו רעיונותיו, ולפי עצת קרובים נשלח נגד רצונו ללמוד בבית ספר ממשלתי מעורב עם גויים. בתחילה שמר על יהדותו, למד תורה בבית והתחיל להניח תפילין, אך במרוצת הזמן פסק להתפלל ולהתעניין ביהדות וביהודים.

ידידו, איש הסוכנות, הבטיח לאירוינג להתעניין ולטפל באופן נמרץ לאתר את יענקל זה, לאחר שמסר לו את הפרטים האישיים שידע עליו. לא עבר זמן רב, ואיש הסוכנות הודיע לו כי ב"מדור לחיפוש קרובים" בסוכנות הצליחו למצא את יענקל. הוא, ידידו מהסוכנות, כבר נפגש איתו וסיפר לו על חבר נעוריו מארה"ב המחפש אותו. הידיד ארגן את הפגישה הראשונה בין אירוינג־ראובן וחבר נעוריו יענקל. הפגישה בביתו של הידיד בתל אביב היתה נרגשת ביותר. שניהם בכו מרוב שמחה, וסיפרו זה לזה על קורות חייהם מאז שנפרדו בעיירת מולדתם. אירווינג ביקר בביתו של יענקל, הכיר את אשתו ומשפחתו, ושמח לראות את חברו כשהוא תופס עמדה בחיים הדתיים בארץ, מסודר בעבודה מתאימה ובעל מעמד בחברה. שני החברים התקרבו שוב, וחודשה הידידות מימי נעוריהם.

בשיחות הרבות ביניהם סיפר אירוינג על חייו ומשפחתו וקורות חייו מאז שעזב את העיירה. יענקל סיפר גם הוא על חייו, מאז נפרדו. בהגיעו למצות יצא ללמוד בישיבה והמשיך ללמוד בישיבות גבוהות בפולין עד למלחמת העולם השניה. סיפר על מה שעבר עליו ועל העיירה בימי המלחמה והשואה. העיירה נשרפה ביום הראשון שפלשו אליה הגרמנים. באותו יום שרפו את כל בתי היהודים, ונרצחו רבים מיהודי המקום, ביניהם את רבם ר' וולוול. רוב הניצולים הושמדו אחרי כן ע"י הגרמנים ועוזריהם הפולנים. מחבריהם ב"חדר" כמעט שלא נותר שריד. חברם דוד נספה בעת המרד בגיטו וארשה. יענקל עצמו עמד מספר פעמים בסכנה, ניצל בנס וברח לרוסיה. שם נאסר, נשלח למחנות בסיביריה, ושהה מספר שנים בעבודה ביערות הצפון. עם סיום המלחמה חזר לפולין. בעיירת מולדתם לא יכול היה לבקר, כי הפולנים שעזרו בהשמדת היהודים, המשיכו בכך גם אחרי תבוסת גרמניה. הם רצחו רבים משארית הפליטה שחזרו לעיירה. בפולין הצטרף יענקל לקיבוץ הכשרה דתי בשאיפה לעלות לארץ ישראל. נכנס לפעילות ציבורית בקרב שארית הפליטה בפולין, ארגן קיבוצי הכשרה דתיים, שיעורי תורה לנוער, היה פעיל ב"בריחה" ביציאת היהודים מפולין לא"י, דרך ארצות אירופה. אחרי מספר חודשים עזב גם הוא את פולין בדרכו לא"י. הקים משפחה דתית לדוגמה ונהנה מהחיים בארץ.

אירוינג שמע את סיפוריו של יענקל, התקרב אליו, הביא את אשתו וילדיו שיכירו את חבר נעוריו. בשיחותיו הרבות השפיע יענקל על חברו ראובן־אירוינג, שלעת זקנתו, אחרי שהצליח בעסקיו ואין לו צורך לעסוק עוד לפרנסתו, שיעלה לארץ ויחזור לימי נעוריו. אירוינג הבטיח לו שבדעתו לעלות ארצה ולהשפיע שגם צאצאיו יעלו עמו.

מצא את יהדותו במצה

בוריס גריגורוביץ קפלנסקי היה ידוע במחוז סמרקנד באוזבקסטן כנציג הממשל המרכזי במוסקבה וכבעל סמכות עליונה בכל הבעיות המשקיות הבטחוניות של המחוז. באופן רשמי שימש הוא כמזכיר המפלגה הקומוניסטית המחוזית שממשרדו יצאו ההוראות והפקודות לתושבי המחוז, אם מכסות התוצרת החקלאית שעל ה"קולחוזניקים" להעביר לממשל, אם מכסות למפעלי התעשיה ואם הוראות אדמיניסטרטיביות למועצות האזוריות והכפריות ועוד. לעתים נדירות ראו אותו ברחובות העיר. כשהיה מופיע עשה זאת תמיד בחברת מנהלים ("נטשלניקים") כאשר הוא מסייר איתם במפעלי התעשייה. קומתו בינונית, פניו עגולות ואדומות, שמנמן, עינים פקחיות, תמיד לבוש בחולצה צבאית מעל מכנסי רכיבה, עם חגורת עור רחבה, מגפים וכובע צבאי.

הוא הגיע לעיר מאחת מערי אוקראינה, כמעט כל בני העיר ידעו את שמו. היו ויכוחים בין יהודי המקום על טיבו של קפלנסקי, היו שאמרו שהוא שונא ישראל והיו כאלה שאמרו שהוא איש ישר, גוי טוב ונבון ואין אצלו אפליה בין יהודי ללא יהודי. מעטים היו היהודים שבאו עמו במגע, היחידים שסיפרו שהזדמן להם לחטוף אתו שיחה קלה התרשמו ממנו יפה. היו אלה פועלים יהודים שעבדו בבית החרושת הגדול ליצור שמן שהיה מבין הגדולים בברית המועצות. כאשר היה מבקר בבית החרושת היה לפעמים מתעכב ליד הפועלים והיה שואל אותם על מעשיהם ועל בעיותיהם. כאשר היה נתקל בפועלים שהיו מבין הפליטים היהודים שאלם על עיר מוצאם ועל חייהם במקום.

היה זה בעיצומה של מלחמת העולם השנייה, פליטים יהודים מכל רחבי בריה"מ הגיעו לעיר, ביניהם פליטים יהודים מפולין ששוחררו ממחנות העבודה בסיביריה והתיישבו במחוז סמרקנד. כשהתקרבו ימי הפסח התחילו חלק מהיהודים לדאוג כיצד להשיג מצות לפסח. השמועה סיפרה שבעיר הקרובה בוכרה הרשו השלטונות לאפות מצות ואפילו פתחו תחנת הרשמה לחלוקת מצות לפי "כרטיס הלחם",

והיהודים יכלו לקבל מצות במקום מנות הלחם שהוקצבו להם. כמה מבין העסקנים היהודים החליטו על דעת עצמם לפנות לקפלנסקי ולבקש ממנו רשיון לאפיית מצות גם בעירם. קפלנסקי קיבל אותם יפה התווכח עמם וניסה לשכנעם שיוותרו על כך, אך היהודים עמדו על שלהם וסיפרו לו שכל ימי חייהם לא אכלו חמץ בפסח ואם לא ישיגו מצות הם מוכנים לסבול ולרעוב. אחרי שיחה ממושכת הסביר להם שזה לא מסמכותו לתת רשיון כזה, אך מצד שני לא יתנגד שיקנו קמח בשוק החופשי ויאפו את המצות בתנור פרטי. בשיחה גם שאלם על מספר היהודים הרוצים לאכול מצות ופרטים אחרים על ארגון החיים הדתיים שלהם. הוא נפרד מהם בידידות. חלק מהמשתתפים במשלחת התרשמו שקפלנסקי הוא יהודי בגלל ידיעותיו בבעיות יהדות שגילה בשיחה. אחרים אמרו שזו לא ראיה כי גם גויים באוקראינה בקיאים בעניני יהדות. בכל אופן אלו שהיו באותה שיחה התרשמו שהוא לא יפריע להם לאפות מצות לפסח. החלטתם היתה נחושה למצוא דרך להבטיח מצות לכל מי שירצה.

אחד מהעסקנים היהודים היה מנשה גורמן, יהודי דתי, יוצא ישיבה לשעבר שקיבל עליו להקים תנור בביתו ולאפות מצות. נמסרה הידיעה מפה לאוזן שברחוב גורקי 10 בבית גורמן אופים מצות. צריכים רק לדאוג לקמח, כל יהודי יכול להביא כמה קילו קמח לאפות לעצמו מצות ובני משפחת גורמן עזרו באפיית המצות בעד תשלום סמלי. ואילו את הקמח אפשר היה להשיג ברכישת חיטה בדמים מרובים אצל הקולחוזניקים.

השמועה שיש להשיג מצות בעיר עשתה לה כנפיים והתפשטה בכל המחוז ומכל מקום באו להשיג מצות, מי לכל ימי הפסח ומי באופן סמלי רק לימים הראשונים של פסח וכאלה שרק ללילי הסדר. קציני צבא יהודים שחנו במחנה הצבא בקירבת העיר, באו לקנות מצות, ביניהם קצינים גבוהים כמו גנרל הגרניזין (חטיבה).

ה"מאפיה" של מנשה עבדה יומם ולילה על מנת לספק את כל הדרישות למצות, ר' יצחק מאיר הזקן מפולטוסק השגיח על כשרות המצות והבנות של ר' יעקב מביאלה עזרו למשפחתו של מנשה באפית המצות. מנהל טחנת הקמח הממשלתית הרגיש שיותר מדי יהודים באים יום יום ועומדים בתור להחליף חטה לקמח, והדבר עורר אצלו חשד והתחיל לחקור את הסיבה. כשנודעה לו הסיבה האמיתית, חשב תחילה להפסיק לקבל חיטה להחלפה, אולם החליט קודם כל להתייעץ עם הממונה על טחנות הקמח, מזכיר המפלגה הקומוניסטית קפלנסקי, לשמוע את דעתו. קפלנסקי יעץ לו להמשיך לעת עתה להוציא את הקמח, הוא הגיע בעצמו לטחנת הקמח לראות במו עיניו מי הם האנשים הבאים להחליף, הסתובב ביניהם, ניגש לעובדים ישוחח איתם. אחר הזמין עליו את אחד העובדים שהיה ידוע בין הפועלים כפועל

חרוץ בעל יכולת כבירה, והיה נחשב כ"סטכנוביץ", וכמה פעמים זכה בפרסים בעד עבודה יעילה. בהתחלה נבהל מאד, חשש שמא הלשינו עליו שהוא מספק קמח למצות למאפיה של מנשה, אך כשראה את הנימה הידידותית של ההזמנה נרגע והביע את שמחתו שקפלנסקי מזמין אותו לשיחה.

כשבא, שוחח קפלנסקי אתו, כרגיל שאל על עבודה ועל העובדים, על בעיותיו האישיות והעלה את השיחה לימי הפסח המתקרבים ושאל אותו אם הוא גם אופה לעצמו מצות לפסח. חיים התפלא לשמוע זאת, מאין יודע קפלנסקי על המצות. ושוב התחיל לחשוש, קפלנסקי הבחין שחיים נבהל מדבריו והרגיע אותו ואמר לו שגם הוא יהודי וגם הוא מעונין בכמה מצות לפסח. הדבר הפתיע את חיים, הוא לא ידע מה לענות לו ושתק, קפלנסקי המשיך לדבר וסיפר לו ששנים רבות לא אכל מצות, אבל כשראה איך יהודים מוסרים נפשם לשם מצוות מצה, נזכר ביהדותו.

לאחר מספר ימים נפגש קפלנסקי עם מנשה גורמן ועם אותו פועל, הפגישה נערכה בבית קפה. בהתחלה ישבו שלושתם בבית קפה ושוחחו ולאחר מכן יצאו לגן העירוני שם ביקש לשוחח עם מנשה בארבע עיניים. השעה היתה מאוחרת בלילה, הם טיילו בגן העירוני שהיה ריק מאדם. הוא נתן למנשה לדבר, שסיפר לו על מצב היהודים במקום. מנשה היה סקרן ביותר לדעת למה ומדוע הזמין אותו קפלנסקי ולמה הוא שותק. הוא לא העיז לשאלו והם המשיכו את דרכם בדומיה, יצאו מהגן והלכו דרך רחובות צרים ואפלים של העיר, עברו את הרובע של "יהודי בוכרה", נכנסו לחורשה קטנה ליד השוק, עברו בין המשעולים. לפתע עצר קפלנסקי וסקר את השטח לאחר שמצא שאין איש הציע למנשה לשבת על הגבעה בחורשה ואז הפסיק את שתיקתו. ללא הקדמה התחיל לצטט בעברית צחה בהברה אשכנזית שירים של חיים נחמן ביאליק, "בעיר ההריגה", "המתמיד". המלים יצאו מפיו בשטף ובהדגשה בהגבהת קול ובהטעמה, קטעים שלמים בחפזון, כאילו מישהו עומד מאחוריו ומזרזו ודוחפו שיגמור מהר. מנשה נדהם למשמע אזניו, האם חולם הוא, האמנם יושב לידו מזכיר מפלגה קומוניסטית, והוא יהודי משכיל המצטט שיריו של ביאליק? הלא אמרו עליו שהוא גוי ואפילו אנטישמי, אולי זו הזיה ולא מציאות.

מנשה התאושש מהתדהמה, והאזין בהקשבה רבה לדברים שיצאו מפיו של קפלנסקי. אחרי קריאת השירים פנה ברוסית ושאלו בקול שלוו האם הבין את השירים שציטט, כשהשיב בחיוב עבר לדבר אתו באידיש ליטאית. הוא סיפר שזה זמן רב שיש לו הרגשה שמוכרח להתוודות בפני מישהו, הוא שמח שמצא אותו, ורוצה כעת לגולל הכל מעל לבו. מזמן ששמע על הטרגדיה של העם היהודי, על השואה של עם ישראל, הרגיש דחף פנימי להזדהות עם עמו שכל כך התרחק ממנו.

זה למעלה מעשרים שנה שאין לו שום מגע עם יהודים — אך כאן, אמר לו, שיש לו אמון מלא בו שדבריו ישמרו בסוד — והתחיל לגולל בפניו את פרשת חייו.

מוצאו מאודיסה. הוריו היו אנשים אמידים מסורתיים, קיבל חינוך מודרני מסורתי, למד ב"חדר מתוקן" באודיסה, אחרי כן בגימנסיה. כשהיה תלמיד גימנסיה הצטרף ל"צעירי ציון" ושאף לעלות ארצה ישראל. כשפרצה המהפכה הבולשביסטית הצטרף למהפכנים, התגייס לצבא האדום והיה בין הלוחמים, במהרה השתלב בין שורות המפלגה הבולשביסטית והיה בין הפעילים בה. במשך השנים לא דיבר עם אשתו אף פעם על הבעיה היהודית, יש להם בת שהיא כעת בת תשע עשרה, אבל אינו בטוח אם היא יודעת אפילו כעת שמוצאה יהודי, ובודאי שהמכרים והשכנים אינם יודעים שהם יהודים. אך כשהחלו להגיע השמועות הראשונות על השמדת היהודים על ידי היטלר ועוזריו, שביניהם גם מעמי ברית המועצות, לא מצאה נפשו מנוחה, ומאז הוא חושב הרבה על היהודים ועל עברו. עד עכשיו לא היה בו האומץ לגלות בפני מישהוא שהוא יהודי אבל הוא הרגיש שמוכרח לעשות זאת.

לפני כמה חודשים התחיל לשוחח עם אשתו על הבעיה היהודית. אף פעם לא הזדמן לידיו לטפל בבעיה יהודית ספציפית והנה הזדמן לו המקרה עם המשלחת היהודית שהצהירו בפניו באיזה מסירות נפש מוכנים לקיים את מצות אכילת מצה בפסח. אחרי שסיפר על המקרה לאשתו החליטו שניהם לקיים השנה סדר פסח. לילות שלמים לא ישן וחשב כיצד לבצע את תכניתו, איך אפשר לערוך "סדר" בביתו כשהבת אפילו לא יודעת שהיא יהודיה. בכלל איך יכניס מצות הביתה, היכן יקח את כל המצרכים הנחוצים ל"סדר". בסוף הגיע למסקנה שיפנה לאחד מהיהודים במקום ויגלה לו את סודו ויבקש ממנו שיזמין אותם לסדרי פסח. כעת פנה למנשה ושאל אותו אם יסכים להזמינו עם אשתו ל"סדרים". מנשה ישב כל הזמן ולא הוציא הגה מפיו כשהוא בולע כל מלה ששמע, לא רצה להחסיר כל פרט קטן ששמע מפיו של קפלנסקי. אחרי ששמע את הצעתו של קפלנסקי, כאילו שהקיץ משנתו הוא הביט בעיניו, ותפס את ידו ולחץ אותה בחזקה, בחמימות וברגש ובקול מלא התרגשות אמר לו שהוא מלא שמחה והחדווה שיוכל לקבל אורחים כאלה "בסדרים" והבטיח לעשות הכל להנעים לו ולאשתו והבטיח שהדבר ישמר בסוד.

בערב פסח היתה תכונה גדולה בביתו של מנשה גורמן, כל בני הבית התכוננו לקראת הסדרים, בפרט חיכו בדריכות לקראת בואם של קפלנסקי ואשתו לליל הסדר. הכינו את ביתם הצנוע לקבל את האורחים החשובים, הביאו חול לבן ושפכו על הרצפה, שאלו מרבדים וסדינים לקשט את הבית. קפלנסקי ביקש מחיים שיבוא

אליו הביתה ויגיד שמזמין אותם לחתונה בכדי שהבת לא תרגיש לאן נעלמו ההורים שלה לכל הערב. קפלנסקי ואשתו היו לבושים בגדי חג והיו נרגשים ביותר.

מנשה התחיל בעריכת הסדר. אשתו של קפלנסקי שלא שמעה אידיש ביקשה לתרגם את נוסח ההגדה לרוסית. שפת הדיבור בסדר היתה רוסית, ואחד הילדים שאל את הקושיות ותירגם אותם בעצמו לרוסית. קפלנסקי בעצמו, חבוש כיפה גדולה, אמר את ההגדה בניגון ובהדגשה, לא דלג על שום קטע, הכל אמר בהטעמה ובהתלהבות ותירגם את המשפטים כשהוא מוסיף פירוש משלו על דברי בעל ההגדה. כולם היו משולהבים ביותר כאילו שכחו היכן הם, במשפחה אינטימית אחת ישבו ואמרו והקשיבו לסיפורי יציאת מצרים. קפלנסקי הראה את ידיעותיו בשפה העברית ובמקורות המסורת, סיפר משלים ובדיחות איך שערכו את הסדר בעירם. כל המסובים שמרו על טקסי המסורת, נטלו ידים, ברכו על הכוס כשקפלנסקי אומר עם אשתו את הברכות שאמרה אותם בפעם הראשונה בחייה, טבלו את הכרפס במי מלח, אכלו מרור וכו׳.

אם שהאריכו במחצית הראשונה של הסדר התחילה העיפות לתת אותותיה במסובים והאוירה נעשתה כבדה יותר. אך בכל זאת איש לא רצה לותר על דבר והחבורה כולה המשיכה באמירת ההגדה כשקפלנסקי מתרגם לאשתו מטעים לה את הקטעים השונים ומשמעויותיהם, ואף חוזר על ניגונים שזיכרם נשתמר בו מבית אבא.

בשעות דימדומי הנץ הראשונים חזרו קפלנסקי ואשתו לביתם כאשר אמנם בידיהם לא הביאו דבר מצרכי הפסח כדי לשמור על הסוד, אך ליבם מלא על גדותיו רגשות מתעוררים מתוך החלטה לחזור לסדר השני שוב ועל מנת שלא לכבות את הגחלת שהוצתה לעולם.

מבירא עמיקתא לאיגרא רמה

נכדו של סגן התובע הכללי בבריה"מ חזר לצור מחצבתו

כאשר הריק את המכתבים מתיבת הדואר, הופתע אסיר ציון מיכאל חזנוביץ ממוסקבה, למצוא בין צרור המכתבים מכתב מבריה"מ, אגרת שצויין עליה שם השולח: נטולין ח., שם שהיה מוכר לו. הוא נזכר: נטולין ח. הוא בנו של בן דוד אברהם בר, בנו של החסיד החב"די הידוע ר' שמואל איציע, נינו של ר' יודקע קרסנר, מתלמידיו הקרובים של הרבי הזקן מליובאוויטש.

הוא גם נזכר שלפני למעלה משלושים שנה היה יחד עם נטולין ואביו אברהם בר במחנה האסירים הידוע לשמצה וורקוטה, שם הוצא האב להורג יחד עם עוד אלפי אסירים פוליטיים, ואילו על נטולין שמע שנפל במלחמת העולם השניה. הייתכן — השתומם מיכאל — כי נטולין חי וממנו המכתב? בינתיים פתח את המעטפה וקרא בחפזון את המכתב, כתוב צפוף ברוסית וחתום באותיות עבריות — נפתלי נטולין, בן האיש שנפל במלחמת העולם השניה.

במכתב מספר נטולין פרטים על משפחתו, מונה את שמות בני המשפחה שנשארו בחיים אחרי המשפטים נגד פעילי המפלגה, ומספר על אלה שנשארו בחיים אחרי השואה, בין היתר הוא מזכיר את סבתו סלאווה, אשת בן דוד של מיכאל, אברהם בר, הנחשבת כעת כראש המשפחה. נטולין גם מספר, איך שמצא את דרכו ליהודים וליהדות. הוא לומד עברית ומקורות היהדות ויודע כבר לכתוב ולקרוא עברית. הוא ארגן בבית המשפחה "חוג לעברית", נמנה עם הפעילים הצעירים למען העליה לישראל. מספר פעמים בשבוע מתאספים הצאצאים של הסבתא סלאווא ללמוד עברית ולשמוע שידורים מ"קול ציון לגולה", מהם נודע להם על קיומו של קרוב המשפחה מיכאל חזנוביץ — עליו סיפרה הסבתא סלאווה רבות. המשפחה כולה שמחה לשמוע שקרובם מיכאל בין הפעילים למען העולים מבריה"מ וב"ארגון אסירי ציון מבריה"מ" בישראל. מ"קול ציון לגולה" נודע למשפחתו של נטולין על פעולותיו בישראל של בן דודם, שגם הוא נין של החסיד ר' יודקע קרסנר, שיעמוד איתם בקשר עד שיצליחו כולם לעלות ארצה והמשפחה כולה תתאחד בארץ ישראל.

מכתבו של נטולין הדהים את מיכאל, שבמשך ימי חייו הקשים רגיל היה להפתעות. הוא, אסיר ציון שישב למעלה מעשרים שנה במחנות כפיה בברית המועצות בעוון ציונות, שהתגלגל בבתי סוהר שונים ברחבי הערבות הצפוניות של בריה"מ, תוך עבודת כפיה וחיים של עבודת פרך ועינויים קשים וקור בלתי נסבל. הוא שבניסי ניסים נשאר בחיים ושמר על צלם האנוש שבו — היו לו הפתעות רבות בחיים. אך לא ציפה להפתעה כזו מנכדו של בן דודו, הבולשביק המושבע אשר היה בין הלוחמים הוותיקים של המפלגה הקומוניסטית הבולשביקית עוד ברוסיה הצאריסטית, הגיע לסולם הקריירה במחנה הקומוניסטי, היה בין ראשוני הלוחמים של המהפכה הבולשביקית, שעוד לפני המהפכה ישב בבתי סוהר בעוון פעילות מהפכנית מטעם המפלגה הקומוניסטית־בולשביקית, הצליח לברוח מבית הסוהר ולצאת לחוץ לארץ בימי הצאר.

מיכאל נזכר במה שסיפרו במשפחתו החסידית, כי אברהם בר יצא לתרבות רעה, הצטרף למהפכנים, עזב את ספסל בית המדרש בחצרו של האדמו"ר בליובאוויטש, שם ספג במשך שנים תורה וחסידות. כאשר פרצה המהפכה הראשונה ברוסיה, בשנת 1905, היה אז אברהם בר בחור צעיר, הוא למד אז בישיבת זיטומיר, ועדיין לא ידע מהו הסוציאליזם שמדברים עליו כל כך הרבה ברחוב, בבית ואפילו בין כותלי בית המדרש. שמוע שמע על דיכוי היהודים תחת שלטון המשטר הצארי, על הפרעות שעורכים ביהודים, על שליהודי רוסיה אין זכות ישיבה בערים החשובות ברוסיה, ומותר להם לגור רק ב"תחום המושב". הדברים ששמע חדרו ללבו של בן הישיבה הצעיר, והוא התחיל לחשוב על המהפכה שפרצה ודוכאה על ידי חילות הצאר והנקמה ביהודים — שהואשמו על ידי המשטר בעזרה ואהדה למהפכה — בפוגרומים בקישינב ועוד.

כעבור כמה שנים עזב אברהם בר את הישיבה, למד בחשאי השכלה כללית וסיים את הלימודים התיכוניים באופן אקסטרני, קיבל תעודת בגרות וחשב ללמוד באוניברסיטה, כדי שיוכל לעזור לאחיו ולמהפכה. הוא הצטרף לתאים המחתרתיים של המהפכנים. היה פעיל בין החוגים הסוציאליסטים, נתפס על ידי המשטרה ונאשם בפעילות מחתרתית נגד המשטר. נאסר, ישב בבתי סוהר שונים אך הצליח לברוח מעבר לגבול. הגיע לווינה ושם המשיך את לימודיו. מאוסטריה עבר לשוויץ. שם נפגש עם מנהיגי המהפכה והשתתף בישיבות עם לנין, טרוצקי ואחרים. פעל במחיצתם, בעזרת חבריו שהכירו בו כבעל ידיעות רחבות שצפוי לו עתיד אם ימשיך בלימודיו. הוא נכנס ללמוד באוניברסיטת לוזאן וקיבל תואר מוסמך למשפטים. כאשר פרצה המהפכה ברוסיה בשנת 1917 חזר לרוסיה, הצטרף ללוחמים שהקימו את "הצבא האדום", קיבל תפקיד אחראי בצבא, במערכת המשפטים.

לחם נגד הצבא הצאריסטי, ואחרי כן נגד הצבא האנטי מהפכני של ה"גווארדיה הלבנה", בכל מקום הצטיין בנאמנותו ומסירותו. במשפחתו החסידית ידעו לספר איך שאברהם עלה בסולם ההיירארכיה הקומוניסטית עד לוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הבולשביסטית, והיה בין מעצבי החוקה הקומוניסטית. כמשפטן צורף לקומיסריום (משרד) לעניני משפט שהוקם בברית המועצות והגיע לדרגת ממלא מקומו של התובע הכללי של ברית המועצות, קורלנקו, אשר הכין את המשפטים הראשונים נגד "אויבי המשטר הבולשביסטי".

למרות שעלה לגדולה והתרחק מיהודים ויהדות, התעניין אברהם בר במשפחתו החסידית. מזמן לזמן שלח מכתב, ולעתים בא בעצמו להוריו ומשפחתו בעיירה הקטנה ברוסיה הלבנה, שרובם לא סטו מדרך היהדות וחסידות חב"ד. חלק מהצעירים במשפחה המשיכו בדרך החסידות החב"דית, אך נתפסו לציונות. הם הצטרפו לארגונים ציוניים שהיו קיימים עדיין בחשאי ב"תחום המושב" של רוסיה, למדו עברית ושאפו לעלות לארץ ישראל. אברהם בר ידע על כך, ניסה לשכנעם שלנוער היהודי ברוסיה של ברית המועצות אין דרך אחרת אלא להצטרף לקומסומול ולהשתלב בחיים החדשים שהתהוו בבריה"מ, כאשר ליהודים הוענק שיווי זכויות ורבים מהם תופסים עמדות מכובדות במשטר החדש. אך רוב בני משפחתו, צאצאי ר' יודקע קרסנר, לא ערקו מהדרך המסורתית של המשפחה, ורק מעטים מהם הצטרפו לקומסומול ולמפלגה הקומוניסטית.

גם מיכאל חזנוביץ המשיך בדרך החסידות. כשהתבגר ורצה לצאת ללמוד תורה, נסגרו הישיבות בבריה"מ על ידי ה"יבסקים" (הקומוניסטים היהודים). הוא למד תורה וחסידות אצל אביו, ר' שלמה חזנוביץ. בגיל צעיר נמשך אחרי הציונות ושאף לעלות לא"י, אך הדבר היה בלתי אפשרי. בינתיים התמסר ללימודים והחליט לנסוע למוסקבה ללמוד שם באוניברסיטה, אביו החסיד ר' שלמה לא התנגד לכך. כאשר נפרד מאביו נתן לו את הכתובת של בן דודו, אברהם בר, שעלה לגדולה במשטר הקומוניסטי. מקום מגוריו ברובע המפואר של מוסקבה, לא רחוק מהככר האדומה. אביו ביקש ממנו שייכנס אליו, ואולי יוכל לעזור לו, אבל, הזהיר אותו — שלא יהיה איתו "מחותן" יותר מדי, שלא ייכנס איתו בשיחות ו"שישמור דיסטאנץ". בימים הראשונים לשהותו במוסקבה, אחרי שנתקבל לאוניברסיטה החליט מיכאל לבקר אצל בן דודו, שהיה ידוע במוסקבה ובכל רחבי בריה"מ. התובע הכללי, קורילנקו, היה מתייעץ עמו בהכנת המשפטים הגדולים שניהל נגד ה"קונטר רבולוציונרים".

כאשר הגיע מיכאל לביתו של אברהם בר, קיבל אותו בסבר פנים יפות, והבטיח לעזור לו בכל יכולתו כדי שיוכל להתקדם בלימודיו. אחרי השיחה הראשונה הזמינו

אברהם בר שיאכל אצלו. מיכאל התנצל בפניו ואמר לו שלא יוכל להיענות לכך, שכן הוא שומר ומקפיד על אכילת אוכל כשר. אברהם בר השתומם על התנהגותו של מיכאל ואמר לו שבפעם הראשונה הוא נתקל בצעיר יהודי הממשיך כל כך באדיקותו במסורת היהודית. הוא הסתכל עליו ואמר לו: אינני רוצה להשפיע עליך, כי אני רואה שאתה מושפע מאביך החסיד ר' שלמה, אך דע, אמר לו באידיש, "דיין טאַטע האָט זיך אַוועקגעאַרגעט און ער האָט דיר אויך אַוועקגעהאַרגעט" (אביך קפח את עצמו ועכשיו קפח גם אותך). מיכאל שמע את דברי בן דודו ושתק, הוא עזב את הבית והחליט לא לשוב לשם עוד.

עברו שנים, בהן הסיח מיכאל את דעתו מגורלו של בן דודו. בינתיים נאסר מיכאל הצעיר בעוון פעילות ציונית ונשפט לעשר שנות מאסר עם עבודת פרך. הוא נשלח למחנה ריכוז בערבות הצפון הרחוק, למחנה הידוע וורקוטה, שם רוכזו רבבות אסירים, רובם אסירים פוליטיים. בין האסירים הרבים היו גם מראשי המפלגה הקומוניסטית שעוד לפני זמן קצר עמדו בראש השלטון הסובייטי. חלק מהם נאסרו יחד עם משפחותיהם. המשפחות שוכנו בצריפי מחנות העבודה, שם גרו הנשפטים לעבודת פרך, ואילו ראשי המשפחה, שנחשדו בבגידה וחתירה נגד השלטון הסובייטי ובהשתייכות למחנה הטרוצקיסטי, הושמו בתאי בתי הסוהר שהיו במחנה מיוחד בוורקוטה. הכינו אותם למשפט שנערך בין כותלי בית הסוהר, אחרי שבעינוים קשים הודו באמשתם. בני המשפחה הופיעו במקרים רבים כ"עדים". אחרי שמסרו את עדותם נערכו גם נגדם משפטים, בני המשפחה של ה"קונטר־רבולוציונרים" נדונו ל־10—15 שנות מאסר עם עבודת פרך.

באחד הימים, חודשים רבים אחרי שהגיע מיכאל למחנה וורקוטה, שמע שבין האסירים במחנה נמצאת משפחת ממלא מקומו של התובע הכללי. הוא התחיל לחפש אותם בין אלפי האסירים במחנה, משימה שלא היתה קלה כל עיקר, מול עיניהם הבולשות של אנשי ה"נ.ק.ו.ד.". אחרי מאמציו הרבים הצליח מיכאל לאתר את אשתו ובנו של בן דודו, נטולין. הוא סיפר להם מי הוא, והם נזכרו בביקורו אצלם במוסקבה. מיכאל התקרב אליהם, ונפגש עימם בכל הזדמנות שמצא. זמן מסויים הצליח להצטרף ל"בריגדה" (קבוצת עבודה) של נטולין הצעיר ושניהם עבדו ביחד בכריתת עצים ביערות. בפגישותיהם התכופות סיפר מיכאל לנטולין — שלא היה לו מושג ביהדות — על משפחתו החסידית, על מסורת היהדות ועל הציונות שבעוון פעולותיו בה הוא נמצא במחנה האסירים. נטולין התקרב מאד למיכאל וחיפש הזדמנויות להפגש איתו. מיכאל שמח מאד שנטולין הצעיר, בנו של הקומוניסט הותיק והמושבע, מאזין בעניין רב לקורות משפחתו החסידית, רוצה לדעת על יהדות ויהודים, מצטער שלא למד על המסורת היהודית ואינו

יודע לקרוא ולדבר אידיש. מיכאל, שהצליח לשמור איתו סידור תפילה קטן ותפילין, הראה לו אותם והסביר לו כמה מעיקרי הדת היהודית.

במשך הזמן נודע לו כי אברהם בר, מ"מ של התובע הכללי קורילנקו הוצא להורג ביחד עם עוד עשרות של ראשי השלטון והצבא האדום. לפני שהוצא להורג הורשו אשתו סלאווה ובנו נטולין לבקר אצלו ולדבר איתו כחצי שעה. בשיחה סיפרו לו על בן דודו מיכאל. נטולין הוסיף כי מיכאל הודיע לו שמוצא משפחתם מר' יודקע קרסנר, תלמידו של הרבי הראשון מליובאוויטש. אברהם בר הזיל דמעות וביקש מבנו שיזכור תמיד את מוצאו.

אחרי שהיו יחד כשנה נפרד מיכאל מנטולין הצעיר ואמו. הוא נשלח למחנה אחר שהוקם באורל, שם הצליח להתמנות מנהל החשבונות הראשי של המחנה. מצבו החומרי השתפר הרבה, אך הוא הצטער שנותק הקשר עם משפחת בן דודו, ומאז שעזב את מחנה וורקוטה לא שמע יותר על גורלם.

כאשר שוחרר מיכאל ממאסרו, אחרי שסיים את תקופת המאסר של עשר שנים, חזר לעיר מולדתו ברוסיה הלבנה, להוריו ומשפחתו. הוא התאושש ממאסרו הממושך ובשנת 1941 הגיע למוסקבה לקראת המשך לימודיו באוניברסיטה. בהיותו במוסקבה התעניין בגורלה של משפחת בן דודו. נודע לו שסלאווה ונטולין חזרו למוסקבה ונטולין התחתן. הוא נפגש איתם ושמח על כך שהם שוב ביחד, אך כעבור זמן קצר פרצה המלחמה עם הגרמנים. מיכאל ונטולין גוייסו לצבא, ובמקרה נשלחו שניהם לאותה תחנת ריכוז צבאית. נטולין סיפר לו כי אשתו פניה נמצאת בחודשים הראשונים להריונה, והוא מצפה בעוד למעלה משישה חודשים לילדו הראשון. הדגיש, כי היה רוצה לזכות למול אותו ולחנכו שידע שהוא יהודי. נטולין, שהיה קצין, נשלח מיד לחזית האוקראינית, ואחרי זמן נפל בקרב ההגנה על מוסקבה. מיכאל שמע שמשפחתו — אמו, אחיו ואחיותיו ואשתו הצעירה — פונו ממוסקבה ועברו לאזורים הפנימיים של רוסיה, לאסיה התיכונה או לאוראל. עם הפינוי של מוסקבה שהיתה במצור וכמשפחת חייל שנפל בחזית, היו להם זכויות לסידורים באזורים הפנימיים של רוסיה. מיכאל לא יכול היה לברר לאן עברו.

לא פעם חשב מיכאל אודות בני משפחתו, ומשתוקק היה לדעת מה עלה בגורלם, אך מפאת מצבו הדחוק לא התפנה לכך. כאשר השתחרר מהצבא עם תום מלחמת העולם השניה, עטור אותות הצטיינות רבים ומדליות גבורה כלוחם עז נפש, התחיל מיכאל להקים ולבנות משפחתו ולהסתדר בחיים. הוא חש בצורך לעזוב את רוסיה והגולה בכלל, ולעלות לא"י. אך במשך שנים לא עלה בידו להגשים את שאיפתו.

עם קום מדינת ישראל וקשירת יחסים דיפלומטיים בין בריה"מ ומדינת ישראל,

שוב התעורר הרגש הציוני בין פעילי הציונים. מיכאל וחבריו טיכסו עצה איך לעלות למדינה היהודית. כאשר הופיעה השגרירה הראשונה של מדינת ישראל במוסקבה לא היה גבול לשמחתם והתלהבותם. אך שמחתם לא ארכה זמן רב, כעבור כמה חודשים נאסרו מיכאל וכמה מחבריו בעוון "פעילות ציונית". הוא נדון ל־12 שנות מאסר בעד פעולות עוינות למשטר הקומוניסטי. הפעם נשלח לערבות סיביר, עבד עבודת פרך במחנות סיביר עד שקיבל חנינה אחרי מותו של סטאלין וחזר למוסקבה. בסך הכל ישב מיכאל בבתי סוהר ומחנות עבודה של בריה"מ בעוון פעילות ציונית — למעלה מעשרים שנה.

במשטר החדש ששרר בבריה"מ אחר מות סטאלין וגילוי פשעיו בוועידה ה־20 של המפלגה הקומוניסטית של בריה"מ, חלה התרוממות מסויימת באווירת הדיכוי. יהודים רבים העיזו יותר להכיר ביהדותם. אחרי "מבצע קדש" התחילו יהודים להגיש בקשות לעלות לישראל, והאזינו לשידורי ישראל מ"קול ציון לגולה". במצב חדש זה נפגש מיכאל כשחזר מסיביר. מיד עם בואו למוסקבה, התחיל לטפל בעלייתו לישראל. היה בין הראשונים שהצהירו בפומבי שמקומם בישראל. הוא לא נלאה מלהגיש בקשות חוזרות ונשנות לקבל רשיון לעלות. אחרי שבקשותיו נדחו, נפגש עם פעילים ציונים, לימד עברית לצעירים והיה כתובת ידועה בין יהודי מוסקבה ובין הפעילים הציונים.

מיכאל היה בין הפעילים הראשונים שהצליחו לקבל רשיון עליה לישראל עוד לפני מלחמת ששת הימים. בהגיעו ארצה, הוא הופיע בוועידות, באסיפות ובכנסים, והביא את הבשורה על ההתעוררות בין הנוער היהודי בבריה"מ. הוא התייצב בין ראשי הנאבקים למען גאולת יהדות רוסיה בסיסמת "שלח את עמי". שמו התפרסם בין יהודי בריה"מ כלוחם בעד עליית היהודים משם. כך הגיע שמו לידיעתם של סלוואה, אשת בן דודו אברהם בר, ונכדה נטולין השני הנקרא על שם בנה נטולין שנפל במלחמת העולם השניה.

עם קבלת מכתבו של נטולין־נפתלי, לא היה גבול לאושרו של מיכאל, נצר משפחתו, משפחת ר' יודקע קרסנר ז"ל, מתלמידיו המובהקים של האדמו"ר הזקן מליובאַוויטש, רבי שניאור זלמן זצ"ל, זכה לחזור לצור מחצבתו. הוא ראה זכות גדולה בכך שלו חלק בעובדה שבן נידח ממשפחתו החסידית העניפה זכה לחזור ליהדות השלימה.

אם תשוב ישראל

(נכד האדמו"ר חוזר לצור מחצבתו)

מהיום הראשון להצטרפותו של ישראל לקבוצת לומדי תורה ב"כולל בעלי הבתים" לא החסיר אף יום אחד מלבוא לבית המדרש של הכולל. תמיד הוא בין המקדימים לבוא, תופס לו מקום בקצה השולחן, פותח את הגמרא ומקשיב לדברי מגיד השיעור. כשמתבוננים בו רואים את ההתרכזות, הרצון הרב וההתאמצות להבין את דברי מגיד השיעור. איש מהמשתתפים לא הכיר אותו, מכיון שראו בו משתתף קבוע פנה אליו מגיד השיעור ושאלו מאין הוא ומה שמו, השיב בחצי פה: ישראל. מאז קרא לו המגיד שיעור ר' ישראל וכך הוא מוכר עד היום בכולל.

מגיד השיעור בכולל, הרב ר' אלימלך, תופס מקום ומקובל בעולם התורה ומשמש כראש אחת הישיבות בעיר. הוא התנדב להגיד שיעור יומי בכולל, שבו לומדים תורה בעלי בתים מסוגים שונים בעיר ובסביבה, בעלי עסקים, פקידים שמשתחררים מעסקיהם ללימוד התורה וכן באים ללמוד פנסיונרים שהיו בימי צעירותם בני תורה. ר' ישראל גם הוא נמנה על המבוגרים, נראה כפנסיונר, שלמד בימי צעירותו אך היה מנותק מלימוד תורה שנים רבות, ואולי מיהדות בכלל. מגיד השיעור, הרב ר' אלימלך, חש זאת מהבעת פניו בעת הלימוד.

אחרי הלימודים היו משוחחים ביניהם אנשי הכולל בבעיות כלליות ואישיות, אך ישראל אף פעם לא לקח חלק בשיחות. לפעמים נשאר בבית המדרש לעיין בסוגיה שלמד, ואז היו מאנשי הכולל שניסו לדובבו, אך הוא התחמק מהם. הסקרנות לדעת "מיהו ר' ישראל" גברה אצל רבים מהם, והיו מנסים לנחש את זהותו מהתנהגותו.

בתחילה היה ניכר שהוא שרוי בדיכאון, אך במרוצת הזמן נעלמה ממנו האדישות, התחיל להגיב בזמן הלימוד ולפעמים עלה חיוך על פניו. היה ניכר בו שחזרה אליו שלוות נפשו וכאילו מצא פורקן וסיפוק בחיים. הוא התחיל לשאול שאלות בעת הלימוד, ולפעמים המשיך בשיחה עם מגיד השיעור בנושא שלמדו. במרוצת הזמן קשר יחסים אישיים עם הרב אלימלך ורמז לו במקצת על עברו, ניכר היה כי הוא חוכך בדעתו אם לפתוח את עצמו בפניו לגלות לו את עברו ומוצאו, או להמשיך להסתירו.

כעת, אחרי שחזרה אליו שלוות נפשו, חש ומצא לנכון גם להתוודות בפני רבו ולספר לו הכל על עברו. בעל תשובה הוא המתחרט על מעשיו ודרכו בעבר, ומבקש להגיע למדרגה שבה יוכל לראות את עצמו כראוי להימנות עם משפחתו המפוארת, ובכך לחזור לחיק המשפחה, ובוודאי יגרום להם נחת במרומים.

באחת משיחותיו עם הרב ר' אלימלך ביקש ר' ישראל להיפגש איתו ביחידות ולשוחח עמו בענין רציני. ר' אלימלך הרגיש מזמן כי על ר' ישראל מעיק סוד חייו. בתקופה שהכיר את ישראל ראה בו איש רציני, בעל השכלה רחבה, שספג בשנות חייו הרבה דעת ומחשבה. ברצון הסכים לבקשתו של ישראל והזמינו לבוא אליו הביתה. הפגישה נערכה בחדר הלימוד של הרב אלימלך שקירותיו מלאים ספרים. בתחילה ישבו שניהם מהורהרים, הרב אלימלך התחיל בשיחת נימוסין והגביר בליבו של בן שיחו את האימון שכבר רכש לו. וכך יכול היה ישראל להתוודות לגולל ולשפוך את לבו, לספר כל מה שעבר עליו, משחרית ימיו שהיו מלאים קדושה עד לערוב ימיו מלאי האכזריות, וכעת הגיעו הימים לגעגועים לימי השחרות.

את שחרית ימיו עשה ישראל בעיירה קטנה בפולין, עיירה מלאה תורה ויראת שמים, ובה יהודים שלמים בגופם ורוחם, שעמלו וטרחו לפרנסת ביתם ונהנו מיגיע כפיהם. במרכז העיירה "חצר הרבי", שכלל את בית האדמו"ר ובית מדרשו, וסביבו בתים קטנים שבהם גרו ממשפחת הרב, מצאצאי אדמו"ר הראשון. הרבי שכיהן גם כרב העיירה, היה אחד האדמו"רים הידועים בפולין, נין ונכד למייסד שושלת חסידית מפוארת, מתלמידי המגיד ממזריץ' ורבי לוי יצחק מברדיטשב, חבר מובהק של "החוזה מלובלין", שושלת שנמשכת שבעה דורות. מייסד השושלת היה ידוע כצדיק וגאון ובעל מופת, צאצאיו המשיכו בדרכו והסתעפו לחצרות האדמו"רים ברחבי פולין. בעיירה נמשכה השושלת של המייסד באותו חצר ובאותו בית מדרש. סביב הרבי התרכזו בבתים הסמוכים בני משפחת האדמו"ר, נינים ונכדים.

באחד הבתים הללו נולד ישראל לאביו, ר' משה, שאר בשרו של האדמו"ר, נין למייסד השושלת, שעל שמו נקרא. למשפחתו היתה חנות מכולת ואמו ניהלה אותה. ישראל התחנך יחד עם יתר ילדי ה"חדר", בתוכם בניו של האדמו"ר, בדרך של חסידות צרופה ולפי מסורת של שקידה בתורה, בקיאות בה ועיסוק בעבודת הבורא. מילדותו אהב ישראל לשקוד על תלמודו, מיעט במשחקים ונחשב בין הילדים המצטיינים ב"חדר", והרבי קירב אותו ביותר. בגיל צעיר עבר ישראל ללמוד בבית המדרש של הרבי, בו למדו בחורי הישיבה. למד בחברותא עם בחורים שהיו מבוגרים ממנו בשנים, והוריו ובית הרבי שבעו ממנו נחת וקיוו ממנו לגדולות.

משחר ימיו אוהב היה ללמוד את אגדות התלמוד ולהגות בספרי נביאים ראשונים. בכל זמן פנוי מסדר הלימודים בישיבה היה מעיין בספר תנ"ך, דפדף בגמרות וחיפש

את האגדות. במיוחד התעניין באגדות וסיפורים הקשורים בארץ ישראל ודברי ימי ישראל. מילדותו אהב לשמוע על א״י. את האהבה לארץ ינק מסביבתו וממשפחת האדמו״ר שהיתה קשורה עם ארץ ישראל, ועם ההתיישבות החדשה בה. הבית ובית המדרש היו ספוגים באהבת הארץ.

ישראל היה קשור לחבריו בישיבה, ולעתים היו מדברים ביניהם, מלבד דברי תורה, גם בענייני חולין, על פי רוב בענייני ארץ ישראל. במיוחד התעניינו לשמוע פרטים מפיהם של שליחי ארץ ישראל ולמצוא ספרים המספרים בשבחי הארץ. בבית המדרש הגדול, בו התפללו רוב תושבי העיירה, היו באים לעתים קרובות דרשנים ומגידים ידועים, חזנים, משולחים של ישיבות ולפעמים גם שד״רים מארץ ישראל. לעתים בא לבית המדרש שליח של ״קרן קיימת לישראל״ בלוויית נוער ציוני ורצה לדבר. הופעתו היתה מעוררת ויכוחים חריפים ואף מריבות ותגרות ידיים בין אוהדי הציונות ומתנגדיה. היו באים גם מוכרי ספרים, שמכרו תשמישי קדושה וספרי קודש ליד הכניסה לבית המדרש. ישראל היה בא לבית המדרש כאשר שמע שהגיע שד״ר מארץ ישראל או כאשר שמע שהגיע מוכר ספרים, והיה עומד לידו מחטט בין הספרים, וכאשר ראה ספר חדש על א״י היה מאושר, דפדף בו ו״בלע״ מה שהספיק לקרוא. בחסכונותיו רכש לו את ״ספר יוסיפון״ ממנו רכש את ידיעותיו על ישראל בארצו בתקופת הבית השני — בשבילו זה היה אוצר בלום. כן קרא סיפורי ושבחי ארץ ישראל, על המקומות הקדושים, על תקופת חיבת ציון ועוד. כאשר למי מחבריו היתה אפשרות לרכוש ספר חדש היה יושב בביתו לקרוא בו עד תומו.

באחד מביקוריו אצל חבר מצא אצלו ספרים שלא ראה כמותם מעולם. היו אלה ספרי הסופר החרדי מגרמניה מ. ליהמן, ״רבינו גרשום מאור הגולה״, ״מהר״ם מרוטברג״, ״זיס אופנהיים״ ועוד. מאז היה בא לעתים קרובות ועיין אף בספרים שקראו אחיו ואחיותיו של חברו. גם חברו נמשך אחרי קריאת הספרים ובמרוצת הזמן הצטרפו אליהם עוד מספר חברים מהישיבה שהיו מחפשים הזדמנויות להשיג ספרים ולקראם. בקבוצה היה גם חברו הקרוב ביותר, יהושע, שהיה ״מומחה״ לניתוח הספרים שקראו. ישראל היה נזהר ביותר שלא להביא הביתה ספר. בין חבריו היו כאלה שבביתם אפשר היה להתאסף ולקרוא יותר בחופשיות בלי חשש והפרעה. במרוצת הזמן הם השיגו וקראו ספרי השכלה בעברית ואידיש, ספרי היסטוריה וספרות יפה. חברי הקבוצה כרתו ביניהם ״ברית״ בשבועה, שסודם יישאר ביניהם.

בישיבה לא הרגישו שוני בהתנהגותם. ישראל וחבריו שקדו בלימודיהם, התנהגו בדרך החסידות, התפללו בהתלהבות והצטופפו ליד ״שלחן״ הרבי — כמו יתר

בחורי הישיבה. ישראל, שהיה ממשפחת האדמו"ר, היה מקורב מאד לרבי, והרבי התעניין בהתקדמותו ובמצבו בכלל. כשהגיע לגיל שבע עשרה שוחח הרבי עם אביו של ישראל והציע לו שידוך עם בת למשפחה אמידה ומכובדת. ר' משה, אביו של ישראל, קיבל את ההצעה ודיבר על כך עם בנו, באומרו כי כבר בימים הקרובים יצטרך להיפגש עם המחותן. ישראל סירב בהחלטיות ואמר שאינו מוכן עדיין להתחתן אלא רוצה להמשיך ללמוד. אביו דיבר איתו בתקיפות, שלא כדרכו, כשהוא דורש ממנו להיענות להצעתו של הרבי ודרש ממנו שייכנס איתו לרבי, שבוודאי ישכנעו לקבל הצעתו. ישראל עמד בסירובו ולא הסכים לדבר על כך כלל.

מאז ההצעה על השידוך, התחיל ישראל להרהר ולחשוב על עתידו בחיים. הוא שוחח על כך עם חבריו בקבוצה, שגם אצלם התעוררו מחשבות דומות. חברו הקרוב ביותר, יהושע, החל כבר מזמן להטיף לדעות שהיו בניגוד לרוחם של חבריו בקבוצה. הוא סטה מהמסלול של החסידות ודיבר בגלוי על כך שאסור להמשיך בדרך "השגרתית" המקובלת בישיבה. טען, שיש לשנות את הכיוון ועל חבריו לעזוב את ספסלי הישיבה, ללמוד מקצוע ולהיות בלתי תלויים בהורים. ליהושע היו גם ויכוחים עם חבריו גם בבעיות חברתיות. הוא הפתיע אותם בדעותיו הקיצוניות לפתרון הבעיה היהודית. בעוד שחבריו היו בדעה שעתיד עם ישראל בקיום המצוות וביישוב ארץ ישראל, היה יהושע איתן בדעתו שיש לחפש "תכלית" לנוער היהודי, על ידי תכלתיות — לעבור מהיים של "פרנסות רוח" לחיים של עבודה יוצרת ומועילה לחברה, להשתלב בציבור הכלל יהודי, במיוחד מעמד הפועלים, ולא להסתגר בד' אמות של הלכה.

בניגוד לדעותיו של יהושע התגבשה אצל ישראל דעה אחרת על עתידו ומטרת חייו. הוא הגיע למסקנה שעתידו יהיה קשור עם ארץ ישראל. ישראל ויהושע התווכחו רבות ביניהם על אמונה ודעות ועל דרכם בעתיד, אך למרות זאת שררה ביניהם ידידות עמוקה וסיפרו זה לזה את סודותיהם ומהרהורי ליבם. יהושע גילה לחברו כי הוא נחוש בדעתו לנסוע לורשה לחפש שם תכלית בחיים. עדיין אינו יודע איך להתחיל וייתכן כי בגלל מצבו החומרי הקשה ייכנס קודם לישיבה ואחרי כן יחפש את התכלית. משמע את החלטתו של יהושע סיפר לו ישראל כי גם אצלו נחושה ההחלטה לעזוב את הבית, את חצר האדמו"ר ואת הישיבה, ולהצטרף למחנה הבונים את ארץ ישראל. וכן כי שמע על המתרחש בארץ, על החלוצים הבונים יישובים ועל קיבוצי הכשרה ברחבי פולין בהם אלפי בני נוער מתכוננים לקראת עלייתם. שניהם התווכחו ביניהם, ניסו לשכנע זה את זה בצדקת דרכו, אך בדבר אחד הגיעו להסכמה — שקודם כל צריך לצאת מכאן, והחליטו לעזוב את העיירה לנסוע לורשה.

במרוצת הזמן נודע בישיבה על מחשבותיהם ודעותיהם של ישראל ויהושע. על יהושע אמרו שפרק עול ויש חשש שאינו מניח תפילין. את יהושע הרחיקו מהישיבה וישראל הוזמן לראש הישיבה שהטיף לו מוסר ואסר עליו לקיים מגע עם יהושע. ליהושע לא נשארה ברירה אלא לעזוב את העיירה והוא נפרד בחשאי מחברו ישראל שהבטיח לו להיפגש עמו בקרוב בורשה. בהגיעו לורשה פנה יהושע מיד לישיבת נובהרדוק. ראש הישיבה בחן אותו ומצא שהוא בעל כשרון גדול ושמח לקבלו. הוא רק ביקש שימציא לו המלצה מהישיבה הקודמת בה למד. יהושע הבטיח ודחה מיום ליום עד שהתאקלם בישיבה והתקרב לראש הישיבה שכיבדהו מאד.

עם הרחקתו של יהושע מהישיבה ועזיבתו את העיירה, נשאר ישראל בודד. אחרי הודשיים קיבל מיהושע מכתב ארוך ומפורט, בו תיאר בפניו את צעדיו הראשונים בישיבה. הוא חדל להתעניין בנושאים שדיברו עליהם בעיירה, כאן מצא את דרכו בחיים והקדיש את זמנו ללימוד התורה ופעילות על עצמו, ואף הזמין את ישראל לבוא לישיבת נובהרדוק, בה יכיר וירגיש את הטעם בחיים.

ישראל התרגש מהמכתב והופתע מתוכנו ומהמהפך בנשמתו ומחשבותיו של יהושע. הוא היה בטוח שיהושע יתקרב לחוגי השמאל, ולבסוף נהפך ל"בעל מוסר". ישראל התלבט מה עליו לעשות. החלטתו היתה נחושה לעזוב את הישיבה והעיירה, אך עדיין לא החליט לאן לפנות. הצעתו של יהושע להצטרף לישיבת נובהרדוק לא מצאה חן בעיניו. דעתו היתה נחושה, מקומו במחנה הבונים את ארץ ישראל. ההתלבטויות וההרהורים הדירו שינה מעיניו. בעיקר התלבט אם יוכל למצוא מקומו בין החלוצים שאינם שמורי מצוות, איך יתייחסו אליו הוריו וכל הסביבה שאיתם היה קשור כל ימי חייו. מהרהר היה שמא כדאי להצטרף לארגון של החלוצים הדתיים, אך שמע כי השפעתם קטנה ומספרם מועט. לכן החליט להצטרף למחנה החלוצים שלהם השפעה בבניין הארץ, וישתדל לשמור על מצוות גם במסגרת זו.

כדי להגשים את מבוקשו החליט לפנות למרכז "החלוץ" בורשה בהמלצת סניף "החלוץ" בעיירה. הוא פנה לאחד מראשי הסניף, שהיה פעם מתלמידי הישיבה, וביקש ממנו מכתב המלצה למרכז. הלה שמח על שאחד מטובי בחורי הישיבה, ממשפחת האדמו"ר, רוצה להצטרף לתנועה החלוצית, וכתב המלצה נלהבת למרכז בורשה. ישראל ביקש שהעניין ישאר סוד עד שישיג את מטרתו. להוריו הודיע שהוא נוסע לורשה לבקר את חברו יהושע. הידיעה שיהושע חזר בתשובה ולומד בהתמדה בישיבת מוסר עוררה קורת רוח אצל הוריו של ישראל בחשבם שהדבר ישפיע גם עליו לטובה. בהגיעו לורשה נפגש תחילה עם יהושע, שדיבר על ליבו שישכח כל חלומותיו ויצטרף גם הוא לישיבת נובהרדוק. ישראל עמד על שלו ואמר

כי בדעתו להצטרף לבוני הארץ, בהבטיחו ליהושע שגם בין החלוצים ישמור מצוות ואולי עוד ישפיע על אחרים.

ישראל הופיע במרכז "החלוץ" בלבושו החסידי. בהיכנסו למשרד חש עצמו לא בנוח, כאשר ראה מי הם מנהיגי "החלוץ" אליהם בדעתו להצטרף — בחורים צעירים יושבים בגילוי ראש, שבלוריותיהם פרועות, לבושים בחולצות פתוחות, לידם בחורות בלבוש שלא היה רגיל לראותו. לאחר שנשתהה קמעא במבוכה נכנס לחדרו של המזכיר, הוציא את מכתב ההמלצה והושיטו לו. המזכיר קרא את המכתב קם ממקומו וקיבל את ישראל בחמימות יתירה והבטיח לו את עזרתו המלאה בכל מבוקשו. ישראל הסביר שברצונו להצטרף למחנה בוני הארץ, להגיע בהקדם לארץ ישראל, להשתתף בבניינה, ולהיות שם עובד אדמה. והחלטתו נחושה לשמור על דת ומסורת.

המזכיר האזין לדבריו בסבלנות ולאחר מכן תיאר בפניו את הישגי "החלוץ" בבניין הארץ ואת עשרות הקיבוצים והמושבים שהקים. בין היתר ציין, כי החלוצים הרוצים בכך יכולים לשמור מצוות, אך על ישראל להחליף את הלבוש החסידי. לבסוף הודיע לו, כי למרות שקיימות מגבלות על קבלת חברים חדשים להכשרה, הוא מוכן לתת לישראל אפשרות להצטרף מיד לקיבוץ הכשרה שימצא חן בעיניו.

למרות הסתייגותו החלקית מ"החלוץ", החליט ישראל סופית להצטרף לקיבוץ הכשרה לקראת עלייתו ארצה. חזר הביתה והודיע להוריו שהוא עוזב את העיירה ומתכונן לעליה לארץ ישראל. אביו ביקש שיסכים להיכנס איתו לרבי, ואם הרבי יתן הסכמתו, יסכימו גם הוריו. ישראל נכנס עם אביו לרבי והרבי שאלו על מעשיו בורשה. ישראל ענה לו שבדעתו לעלות לא"י והוא עומד להיכנס לקיבוץ הכשרה. הרבי שאל מהו הקיבוץ ומי הם המנהיגים והחברים בו. אחרי שלא שמע תשובה ברורה, הבין הרבי במה מדובר וניסה להניא את ישראל מצעדו הקיצוני. דיבר על ליבו שלא ילך בעצת היצר הרע, שימשיך בדרך שסללו אבותיו, ואם עז רצונו לעלות לא"י, ישתדל עבורו שיתקבל לקולוניה החסידית המוקמת בארץ. ישראל שתק לא השיב על דברי הרבי ועמד על שלו. לבסוף עזב את העיירה בלי להיפרד מהוריו.

כאשר חזר לורשה, נפגש שוב עם חברו יהושע וסיפר לו על הקרע עם הבית והמשפחה. יהושע ניסה להניאו מדרכו אך לא הצליח בכך, בכל זאת הבטיח לו שימשיך את הידידות והקשר, בתקוה שהצדק ינצח ויחזור בו מדרכו. באותו יום פנה ישראל למזכיר "החלוץ" וביקש שישלח אותו לקיבוץ הכשרה. בדבריו רמז על הקרע שלו עם הוריו ובית האדמו"ר. המזכיר הבטיח לו שיתחשבו במצבו המיוחד וישתדלו לעזור לו להגשים את שאיפתו במהירות. הוא הביא אותו לישיבת

המזכירות של מרכז התנועה והציג אותו בפני חבריה. הרושם שעשה בפניהם עלה יפה והובטח לאפשר לו להתקבל מיד לקיבוץ הכשרה. המזכיר יצא עמו לקיבוץ "גרוכוב" בפרבר ורשה, הציג אותו בפני חברי המזכירות ואלה סיירו עמו בשטח. הוא הוזמן לחדר האוכל לארוחת צהרים, עשה הכרה עם כמה חברים מקיבוץ שהיו חלוצים שומרי מצוות ובישלו לעצמם ושמרו מסורת. הקיבוץ מצא חן בעיניו, והוא נשאר בו, ואף חברי הקיבוץ קירבו אותו והתיידדו עמו.

בזמן הראשון בקיבוץ הקפיד לשמור מצוות, להניח תפילין, לשמור שבת וכו', יחד עם זה התמסר בכל כוחו ורצה להוכיח את עצמו. הוא ביקש לעבוד עבודה חקלאית בשדה וברפת. הציעו לו עבודה תנועתית תרבותית במרכז בורשה, אך הוא עמד על כך שיעבוד בחקלאות. השתתף בפעולות התרבות בקיבוץ, התחבר עם קבוצת משכילים ובני ישיבה לשעבר, דיבר רק עברית, הופיע בשיחות ובוויכוחים והפך לדמות מרכזית במקום.

אחרי שהות של ששה חודשים בקיבוץ נערכה ועידה ארצית של "החלוץ" בפולין. ישראל נבחר כציר לוועידה, השתתף בדיוניה, התבלט ברעיונותיו והצעותיו ונבחר כחבר המרכז. בתוקף תפקידו הוטל עליו לעבוד במרכז ולעסוק בתרבות. יצא לביקורים בקיבוצים ברחבי פולין, ובכל מקום טיפל בהפצת השפה העברית ולימוד תנ"ך. ביקר גם בסניפי "החלוץ", ובאחד מהם ביקר בעיירה הסמוכה למקום הולדתו. הוא שלח שליחים אל בני משפחתו, אך הם סירבו לראותו. לעומת זאת קיים קשר הדוק עם יהושע, שהגיע להשגים בישיבת נובהרדוק ונחשב בין הבחורים המצטיינים בגמרא ובמוסר.

אחרי שנתיים של שהות בקיבוץ ועבודה במרכז החליט המרכז לאשר לישראל סרטיפיקט לעליה לארץ ישראל. הוא הכיר היטב את המצב בארץ והתכתב עם אחד הקיבוצים בעמק יזרעאל, שבו בחר להתיישב. בינתיים הכיר בחורה בשם מרים, חלוצה, ילידת וילנה, משכילה, בוגרת תיכון עברי "תרבות" בוילנה, ממשפחה ציונית דתית. הוא הכיר אותה באחד מסיוריו בקיבוצים כרכז התרבות של הקיבוץ. התפתחה ביניהם ידידות עמוקה, ואחרי תקופה קצרה של היכרות החליטו לעלות בסרטיפיקט אחד ולבנות את חייהם בקיבוץ ברוח החלוצית. הוא סיפר למרים על משפחתו החסידית, ועל הקרע שנוצר עם הוריו, על געגועיו אליהם ועל רצונו להתפייס עמם לפני עלייתם. מרים הזמינה אותו להוריה והם קיבלו אותו באהבה, והתקשר אליהם כבן להוריו.

עם התקרב מועד עלייתם החליטו ישראל ומרים לבוא בברית נישואין. ישראל רצה שגם הוריו יכירו את בחירת ליבו, אך ידע את ההגבלה העומדת בפניו שהוריו מסרבים לראותו. החליט לבקש את עזרתו של חברו וידידו הטוב יהושע,

שבינתיים עלה לגדולה ונבחר כראש ישיבה באחת מישיבות נובהרדוק בפולין. ר' יהושע הסכים ברצון להיות שליח מצוה של קירוב לבבות. הוא נסע במיוחד לעיירה, נפגש עם הוריו של ישראל, ניסה לשדל אותם, אך ללא הועיל. בדלית ברירה נערכו הנישואין בוילנה בבית הוריה של מרים, כשמצידו של ישראל השתתפו ר' יהושע ורעייתו. רגשותיו של ישראל בעמדו תחת החופה היו מעורבים, הקרע עם הוריו העיב על שמחתו.

מיד אחרי הנישואין עזבו ישראל ומרים את פולין ועלו לארץ. בנמל יפו קיבלו את פניהם, בין היתר, שליחי מרכז "החלוץ" וכן נציגי הקיבוץ שבעמק, אליו הופנו. בהגיעם לקיבוץ נערכה להם קבלת פנים לבבית, ובערב נערכה לכבודם אסיפה ונתקבלו כחברים.

מהר מאד הסתגלו לחיים בקיבוץ. ישראל יצא לעבודה בשדה ומרים עבדה ברפת. בני הזוג קיבלו חדר בצריף, ואחרי העבודה טיפלו בשיפוצו וקישוטו. אחרי תקופה קצרה השתתף ישראל באופן פעיל באסיפות, לקח חלק בחיי התרבות והיצירה בקיבוץ והופיע בשיחות והרצאות. התנועה הקיבוצית בארץ ראתה בו כוח משפיע והטילו עליו שליחויות תנועתיות, הוצעו לו תפקידים ייצוגיים שונים — עבודה במרכז, שליחות בחו"ל — אך העדיף עבודה פרודוקטיבית במשק יחד עם חיי תרבות וחברה. הוא נבחר כמרכז התרבות בקיבוץ, השתתף בקורסים ואימונים של ה"הגנה", אחרי הפרעות בתרפ"ט שגרמו לפעילות בנושא ההגנה, והיה מן הלוחמים הפעילים בקיבוץ.

במרוצת השנים כמעט שניתק את עצמו מחייו בעבר. אחרי שעזב את פולין וניתק את הקשר עם הוריו, התחיל לזלזל בקיום המצוות. כשיצא מבית חותנו בפולין קיבל ממנו טלית ותפילין, אבל הפסיק להקפיד על הנחת תפילין עד שחדל לגמרי. אך בכל זאת נשאר בו משהו. בשיחותיו והרצאותיו לא התייחס לבעיות הדת, כפי שעשו חבריו המרצים, שלעגו לדת ותייחסו אליה בשלילה גמורה. למרות שלא היה שומר מצוות, הרי בנשמתו פנימה התעוררו אצלו לא פעם געגועים למסורת. בימי השואה באירופה הרהר רבות על הוריו ועל משפחתו שקידשו שם שמים ועלו על המוקד, ובלילות חלם על דרכם האחרונה של משפחת האדמו"ר, הוריו, אחיו ואחיותיו, שנהרגו כולם על קידוש השם.

במשך שנים לא עזב את הקיבוץ, אליו היה קשור מיום עלותו ארצה. הוא ואשתו גידלו את בנם היחיד, יאיר, ברוח החלוצית והקיבוצית. במלחמת השחרור לחם יחד עם בנו יאיר, שהיה מפקד פלוגה בפלמ"ח. עם הקמת המדינה וארגונו של צה"ל, נתבקש יאיר הצעיר להצטרף לצבא הקבע כקצין. יאיר נשא אשה, גם היא בת קיבוץ. וכאשר נולד להם נכד ראו בנכדם את נחמתם ותקוות חייהם, והשקיעו

בו את כל אהבתם וגעגועיהם. הם לקחו את נכדם לביתם והתמסרו לגידולו יותר מהוריו.

ב"מבצע קדש" נפל בנם יאיר, כאשר הסתער בראש פלוגתו על האויב בסיני. נפילתו של יאיר שברה את רוחם של הוריו. הם ראו בנפילתו של בנם היחיד המשך האסונות שירדו עליהם מאז ימי השואה, כאשר מכל משפחותיהם העניפות לא נשאר זכר. מאז האסון ישבו בביתם בדומיה, שקועים במחשבות על העבר הרחוק והקרוב. הדומיה והאבלות נפסקו כאשר הנכד — שי — נכנס לביתם, והם התאוששו. כבשנים הקודמות סיפר ישראל לנכדו על העבר של משפחתו המפוארת. והנכד, שהיה כבר נער מתבגר, בעל תפיסה ורגש, מצא עניין רב בסיפורים על שושלת משפחתו האדמו"רית.

באין אב, התמסר ישראל לחינוכו של נכדו. גם אימו של שי התחשבה ביגונם של ההורים והשתדלה לתת להם את התחושה שהם המגדלים ומחנכים את נכדם, ושי היה קשור ביותר אל סבו וסבתו והתייחס אליהם כאל הורים.

מיד אחרי האסון חשבו ישראל ומרים לעזוב את הקיבוץ, לישראל לא היה עוד עניין בחיים החברתיים, הפסיק את פעילותו התרבותית, והדבר היחיד שקשר אותו לקיבוץ היה הנכד. הם עקבו בשמחה ובחרדה אחרי חינוכו וגידולו. החרדה גברה כאשר התגייס שי לצה"ל, הם לא נחו ולא ישנו בלילות וציפו לביקוריו. שי ידע את חרדתם ודאגתם ולכן השתדל לבקרם לעתים קרובות. חצי שני אחרי תחילת שירותו בצה"ל פרצה מלחמת יום הכיפורים. ישראל נסע מידי יום למפקדת המחוז וביקש לקבל ידיעה משי. אך עברו מספר שבועות ושום ידיעות ממנו לא הגיעו. החששות גברו. רק כעבור זמן הגיעה הבשורה המרה ששי נפל במלחמה ומת מות גבורים, כמו אביו. הוא נפגע בטנק ביום האחרון של המלחמה בצד השני של התעלה.

חברי הקיבוץ אבלו על מותו של שי. ישראל ומרים נשברו לגמרי, גופנית ונפשית גם יחד. הם לא היו מסוגלים לשאת את הכאב ולא יכלו להסתכל בפניהם של חברי הקיבוץ. לבסוף החליטו לעזוב את הקיבוץ. הקיבוץ רכש לישראל ומרים דירה בעיר גדולה ושילם להם פנסיה חודשית.

כאן בעיר כשלפני עיניו ראה אנשים דתיים, בתי כנסת ומוסדות תורה, שוב התעוררה הנקודה הרגישה בלב ישראל והוא התחיל לחפש את הדרך לשוב לצור מחצבתו. התחיל לבקר בבתי כנסת, להתפלל ולהשתתף בשיעורי תורה. לאט חזר לעצמו, במיוחד כאשר התחיל להשתתף בשיעורי תורה, חזרה אליו שלוות נפשו.

כמסיים את סיפורו ומסכם את חייו הוסיף ישראל: מקבל אני עלי את הדין ורואה בו דין אמת של דיין אמת, אשר לקח ממני את שרידי והביאם קרבן על מזבח העם והמולדת, כי אינני ראוי שממני תימשך השושלת המפוארת של משפחתי.

ושבו בנים לגבולם

בסערה וברעש פתח את דלתו של מזכיר סניף "הפועל המזרחי" במקום, בצעדים נמרצים ניגש אל השולחן שלידו ישב המזכיר ובלי לשאול התיישב והתחיל לדבר. בשטף של דיבורים סיפר על תנועת המזרחי ותורה ועבודה בפולין ועל האישים המרכזיים בה, שאיתם פעל יחד. המזכיר שמע אותו בקשב רב, נראה היה כי לפניו יושב איש המוכרח לגולל את הדברים המעיקים עליו ואינם נותנים לו מנוח. לפתע הפסיק את שטף דיבורו, ביקש סליחה על הכניסה הבלתי מנומסת ועל שטף הדברים שהשמיע. הציג את עצמו כאברהם ב. ושלף מתיקו חבילת מסמכים ישנים, ניירות צהובים ודהויים. הנה — פנה שוב אל היושב ממולו — תראה מי אני, מה חלקי בהקמת תנועת תורה ועבודה בפולין, שהייתי בין ראשוני בוניה, כפי שמעידים המכתבים ממרכז תנועת תורה ועבודה בפולין.

המזכיר עיין במסמכים הדהויים, מימי העבר המזהיר של תנועת "החלוץ המזרחי" ותורה ועבודה במזרח אירופה, המעידים שהאיש היה מבין ראשוני חלוצי "הפועל המזרחי" ולו חלק במפעל הגדול של התנועה בפולין.

לשאלת המזכיר, הסביר מה מניע אותו לבוא לכאן, כעת, אחרי קרוב ליובל שנים. כפי שאתה רואה — אמר — מהמכתבים ממרכז תנועת תורה ועבודה בפולין, הסרטפיקט הראשון שהיה מיועד לאיזור שבו גרתי, בגבול גליציה — פולין, נמסר לי כמי שהתנועה בפולין מצאה לנכון לשלוח אותו לא"י, כחלוץ לפני המחנה הדתי, שיבוא אחריו. לצערי — נאנח בכבדות — לא מילאתי את התקוות, ואני שהייתי מראשונים התנועה, במשך שנים הייתי רחוק ממנה, ובכלל התרחקתי מהמחנה הדתי.

לפני מספר שנים עשיתי את צעדי חזרה כאשר התחלתי להתקרב לדת ומסורת, לקיים תורה ומצוות. כפי שאתה רואה, גם בצורה החיצונית הנני יהודי דתי שלם — גידלתי זקן ופיאות, ואני מקדיש עתים לתורה, עוסק במצוות צדקה וחסד. כעת אני מבקש גם לחזור אל מקור זה, לאותה תנועה שהייתי בין בוניה ונתנה לי רבות,

בה ראיתי אושר בימי נעורי. כעת לעת זקנתי, אני רוצה לחזור אליה ולתרום את חלקי להתפתחותה ולשגשוגה.

וכאן גולל אברהם ב. את קורות חייו. כבחור צעיר תלמיד ישיבה, כאשר שקד בלימוד גפ"ת, הגה את הרעיון לעלות לא"י. סבור היה שגם בני תורה צריכים להשתתף בבניין הארץ, אף שעד אז כמעט שלא נשמע על עליה חלוצית דתית לא"י. אחרי זמן, כאשר שמע שקמה תנועה של חלוצים דתיים, עזב את ספסלי הישיבה, הצטרף לקבוצת המייסדים של החלוצים הדתיים ונכנס בכל להט נעוריו לתנועת תורה ועבודה ו"החלוץ המזרחי". עם יסודם של קיבוצי הכשרה בפולין היה בין הראשונים שהצטרפו לקיבוץ כזה ושימש בו כמנהל התרבות. דאג להכניס את רוח החלוציות הדתית בין חברי ה"הכשרה", שרובם עלו אחר כך ארצה, ומהם שלקחו חלק בהקמת גרעיני קיבוצי הפועל המזרחי בארץ.

במרכז הארצי של תנועת תו"ע ו"החלוץ המזרחי" בפולין העריכו את תרומתו של אברהם לעיצוב דמותה של הקבוצה הדתית ב"הכשרה", באורח חייה, בהתנהגותה המופתית, ברמתה התרבותית, ועל הכל — בהחדרת ההכרה הדתית בין החלוצים הדתיים הראשונים. קיבוץ ההכשרה של אברהם שימש כסמל ודוגמה של קיבוצי הכשרה אחרים בכל אתר ואתר.

כמובן מאליו היה בין הראשונים לעליה לא"י, כאשר מרכז החלוץ המזרחי החל לקבל "סרטיפיקטים" (רשיונות לעליה) לא"י על חשבון מכסת העליה לחברי תנועת המזרחי והפועל המזרחי. אברהם קיבל מכתב ממרכז החלוץ המזרחי שאושר לו סרטיפיקט, ועליו להתכונן לקראת עלייתו במשך חודשיים (בספרו זאת, הניח את המכתב על שולחן המזכיר).

ההודעה על אישור סרטיפיקט לאברהם עוררה שמחה בין כל יהודי העיירה בגבול גליציה — פולין. היה זה הסרטיפיקט הראשון לעולה הראשון מעיירה זו לא"י. כל בני העיירה שמחו על הזכות שנפלה בחלקם. חברי המזרחי ו"החלוץ המזרחי" חגגו את המאורע, ופעלו בין היהודים הדתיים שיצטרפו לתנועתם. במיוחד קראו לנוער הדתי ולבני הישיבות להתארגן ולצאת לקיבוצי הכשרה ולהתכונן לעליה לא"י.

את המסיבה שערכו לו חבריו וידידיו לפני עלייתו ארצה לא ישכח אברהם לעולם. המסיבה נערכה בבית הכנסת הגדול, בו התפללו החברים ולפניה התקיימה תפילת ערבית חגיגית. באו אורחים ממרכזים אחרים ושליח א"י שהיה בפולין, וחברים מהסניפים הקרובים לעיירה. הופיע אחד המטיפים הידועים, מרבני המזרחי בפולין, שהלהיב את הציבור למען רעיון ארץ ישראל. ברכו נציגי המפלגות

הציוניות וכן נציגי קק"ל ו"קרן היסוד". כולם דיברו על אישיותו וניבאו לו עתיד בארץ ישראל.

אברהם היה קשור מאד למשפחתו. אביו, שהיה חסיד קומרנא, התנגד בתחילה לכל הרעיון של בנו לעלות לא"י, ובכך לנתק את עצמו מלימודי התורה. הוא ניסה בדרכי נועם ובתקיפות למנוע מבנו להצטרף לקיבוץ ההכשרה, אך אחרי שהשתכנע שבנו איתן בדרך שבחר, השלים עם הרעיון, אך ביקש ממנו שימשיך לשקוד על לימוד התורה. אחרי שקיבל את ההודעה מהמרכז לעלות לא"י ליוו אותו לווארשה בדרכו לארץ הוריו ובני משפחתו. לתחנת הרכבת בווארשה באו המוני יהודים מכל קצווי פולין ללוות קבוצה גדולה של חלוצים שעלו לא"י. בין החלוצים היה קומץ קטן של חלוצים דתיים ממחנה תורה ועבודה. תחנת הרכבת המתה מצעירים יהודים ששרו שירי ציון ורקדו במעגלים עם החלוצים שזכו לעלות לא"י. אברהם נפרד מבני משפחתו, ואיחל להם ולעצמו שיתראו בקרוב בא"י.

בקונסטנץ — רומניה, חיכתה להם האניה "פולניה", האניה הפליגה עם מאות נוסעים חלוצים ועולים אחרים מכל אירופה.

בהגיע האניה לחופי א"י, שמח שמחה רבה ובכה בהתרגשות בראותו את נמל חיפה. ברדתם מהאניה חיכו להם משלחות מכל התנועות החלוציות וגם משלחת של תנועתו באה לקבל פניהם של החלוצים הדתיים. דאגו לסידורם הראשון והם נשלחו למקומות קליטה ביישובים שונים בארץ. אברהם רצה לנסוע לקרוביו בירושלים, אך לפני כן רצה לבקר בעיר העברית תל־אביב, ולבקר שם גם במשרדי תנועתו, שם ציפה למצוא קרובים וידידים מהתנועה בפולין, ובכלל להיפגש שם עם ראשי התנועה בארץ.

במרכז בתל־אביב נתקבל ע"י חברי הוועד הפועל ומסר להם מכתב המלצה ממרכז התנועה בפולין. כאן שמע לראשונה על בעיותיה של התנועה בארץ לנוכח המצב הכללי הקשה וחוסר עבודה, ועל הקשיים בייסוד נקודות התיישבות דתיות. הוא הביע רצונו להצטרף לגרעין של קיבוץ "הפועל המזרחי", טיפל בכך אך לא ראה אפשרות שהקבוצה תתארגן במהירות. בינתיים נסע לירושלים להיפגש עם קרוביו, וגם כאן פנה לסניף תנועתו ובהתחלה אף השיג מספר ימי עבודה בשבוע בבניין. אחרי זמן נסתיימה העבודה, והוא הסתובב באפס מעשה עם עוד עשרות חברים כמוהו. מצב העבודה בירושלים החמיר, והוא חשב לצאת למושבה שכן שמע כי שם המצב הוא טוב יותר. בינתיים חיכה גם לידיעה על התארגנות הקבוצה של הקיבוץ הדתי.

בהיותו בירושלים החלו אכזבות לכרסם בליבו. חוסר העבודה בארץ והתנאים הקשים של החלוצים הדתיים השפיעו עליו קשות. חברים וידידים שהכיר בירושלים

יעצו לו לגשת להסתדרות הכללית, שם ישנה אפשרות רבה יותר להסתדר. בתחילה התנגד להצעה זו, אך קרוביו וידידיו דיברו על ליבו שגם בהסתדרות יש פועלים דתיים רבים, שאפשר להיות יהודי דתי גם כחבר ההסתדרות הכללית. אחרי לבטים רבים נרשם להסתדרות, והציעו לו להצטרף לגרעין התיישבותי. הוא לא העלים שהוא דתי אך הבטיחו לו שיוכל להמשיך באורח חיים דתי גם בהתיישבות הכללית.

באותו זמן התארגן בעמק גרעין התיישבותי ע"י הקיבוץ המאוחד. דיברו על ליבו שיצטרף אליו, ולאחר שהתלבט רבות החליט להיענות להצעה. הוא קיבל חדר בצריף יחד עם חברו הדתי. הם סיפרו למזכירות הקיבוץ שהם דתיים ואמרו שברצונם לנהוג באורח חיים דתי. הדבר הובטח להם, והם השתדלו לשמור על קדושת השבת, הניחו תפילין, במטבח הכללי אכלו רק מאכלי חלב וכו' וחברי הקבוצה לא הפריעו להם באורח חייהם.

אברהם השתלב בחיים החברתיים בקבוצה, כאיש משכיל נבחר לנהל את ענייני התרבות בקבוצה, אירגן חוגים לעברית, לתנ"ך ולספרות, ואף התחיל להוציא "עלון קבוצתי". חברי הקיבוץ רחשו לו אהדה, ושחררו אותו חלקית מעבודה פיסית בקיבוץ, כדי שיוכל להתמסר לעבודת רוח. במשך הזמן נשלח בשליחויות מטעם הקיבוץ למרכז. עם גידולו והתפתחותו של הקיבוץ נבחר בתפקיד מלא כרכז התרבות. מעת לעת הוזמן להרצות ולארגן פעולות תרבות בקיבוצים אחרים. פירסם מאמרים ושירים בכתבי עת של התנועה הקיבוצית ובעתון "דבר", השתתף בכנסים ובאסיפות, ובכל מקום הביע דעתו בנושאים שעמדו על הפרק. השתלבותו המהירה של אברהם בחיים החברתיים, הטילה עליו חובה של לימוד עצמי. הוא שקד על לימודים אקסטרניים כלליים, ושאף ללמוד לימודים אקדמאים בהתכתבות.

במשך הזמן נתרופפה אצלו הזיקה לדת ולמסורת. חדל להקפיד על שמירת שבת והפסיק להניח תפילין. הדבר היחיד שנשאר לו מהעבר הדתי שלו שלא התגאל באכילת בשר פיגול. עם הצטרפותו לקיבוץ החליט להתנזר מאכילת בשר כדי שלא להגיע לנסיונות של אכילת טריפה. בקיבוץ היו עוד כמה חברים שהזירו את עצמם מאכילת בשר, וביחד היוו קבוצה של טבעונים. אחרי שנשא אשה חברת קיבוץ הצטרפה גם היא למטבח הטבעונים וכן עשו ילדיהם.

כשפרצה מלחמת העולם השניה אברהם דאג למשפחתו, הוא ציפה להם ולא זכה לכך. בינתיים החלו להגיע לארץ שמועות על השואה ועל השמדת יהודים במחנות המוות בפולין. הרהורים ודאגות על הבית ועל העיירה העסיקו אותו יומם ולילה, ולא יכול היה לעסוק בעבודתו הרגילה. בקשתו להתגייס לבריגדה היהודית ולהשתתף במלחמה נגד הצורר הגרמני ושותפיו נדחתה בגלל ראייתו הלקויה. אך גם מכאן היה שקוע כולו במאמץ המלחמתי, התמסר לפעילות ב"הגנה" בארץ,

ביקש מהממונים עליו לבצע פעולות, ואף נכון היה לפעולות שיש בהן סכנה משום שהרגיש שכאשר משפחתו "שם" נמצאת בסכנה, אין הוא יכול לחיות כאן בשלווה.

בתום המלחמה נודע לו שמכל משפחתו נותר אח יחיד, צעיר ממנו בחמש שנים, אשר הצליח להציל את עצמו מציפורני הגרמנים, ואברהם עשה מיד מאמצים להביא את אחיו אליו, והצליח בכך. כמה חודשים אחרי המלחמה עלה אחיו ארצה, התיישב בירושלים, והפך לחבר פעיל באצ"ל.

עם עלייתו של אחיו, חשב אברהם להכניסו לקיבוץ בו היה חבר. אך משראה שלאחיו השקפת עולם אחרת, פסק לחשוב על כך. הוא רצה להתקרב יותר לאחיו, אך הנסיעות מהעמק לירושלים גרמו לו טרחה רבה, הוא דיבר על כך עם אשתו ובניו והם התייחסו בהבנה לרעיונו, והבטיחו שיסכימו לכל הצעה מעשית לעבור לירושלים או לסביבתה. אחרי קום המדינה, התנדב להדרכה באחד מיישובי עולים שהוקם בפרוזדור ירושלים. בתחילה נסע לשם כמה פעמים בשבוע, ובמשך הזמן התקשר עם העולים במושב. הוא הדריך אותם הן מבחינה חברתית והן מבחינה חקלאית. הקשרים איתם המשיכו להתהדק עד שראה אפשרות להצטרף אליהם כחבר המושב.

אשתו ובניו התלהבו מהרעיון לעבור לפרוזדור ירושלים, וראו בכך אתגר לעזור בקליטת העליה. אברהם ומשפחתו עברו למושב והתאקלמו מהר במקום, למרות הבדלי מסורת ואורח חיים. בני המשפחה נרתמו לעבודה, לפתח את משקם, שהיה מבוסס בעיקר על מטעים ובמקצת על רפת ולול. בנו לעצמם בית יפה ומטופח עם עצי נוי וגן פרחים מסביב. במשק עסקו בעיקר אשתו ובניו, שהיו מורגלים בכך מהקיבוץ, ואילו אברהם היה יותר איש רוח, מנהיג ומדריך ואף נבחר כיו"ר ועד המושב.

במשך הזמן התבסס המושב יפה וחבריו ידעו בעצמם לנהל את משקיהם בלי עזרתו של אברהם. גם משקו התפתח בעזרת אשתו ובניו, והוא לא ראה הכרח להישאר במשקו, וקיבל תפקיד של רכז תרבות באיזור ירושלים. במשך הזמן נכנס לעבוד בתפקיד קבוע במועצת פועלי ירושלים בשטח התרבות. אברהם היה כמעט אורח בביתו, את רוב זמנו בילה בירושלים בעבודתו ואצל משפחת אחיו, ובמשקו כמעט לא התעניין. אשתו נשאה בעול ניהול המשק בעזרת הבנים ואחרי שהבנים הקימו לעצמם משפחות ועברו למושבים אחרים, לא יכלה אשתו לנהל את המשק והוא החליט לצמצמו.

בעבודתו התרבותית במועצת פועלי ירושלים מצא סיפוק נפשי. חלק מעבודתו היה בין כותלי הספריה, שם היתה לו האפשרות ללמוד ולעיין בספרים. כאיש רוח עיין בספרי מחשבה בבעיות מוסר היהדות, התעניין בספרות החסידית, ובמיוחד

בכתבי בעל התניא ואחרים, עיין בספרי המהר"ל ועוד. בעיקר נמשך למשנת הראי"ה קוק והתעניין בספריו ובמשנת תלמידי הרב וההולכים בדרכו.

עם התעמקותו בספרי קודש הרהר רבות על דרכו בחיים. התעוררו אצלו מחשבות על מעשיו ופעולותיו מאז עלייתו ארצה. עלו בו הרהורי חרטה על שעזב את המחנה הדתי שהודות לו עלה ארצה. ככל שהרהר יותר השתכנע יותר שהדרך שהלך בה מיום שעזב את הדת והמסורת לא היתה נכונה. חשב רבות איך לשוב לעברו, איך לחזור לחוגים שהתרחק מהם. הלבטים לא נתנו לו מנוח, והתגבשה אצלו החלטה נחושה להתחיל לשמור על תורה ומצוות מעשיות. התחיל לבוא לבתי כנסת בירושלים וביקר בישיבות. הוא חש בצורך לדבר עם מישהו וציפה כי מישהו יפנה אליו ויעזור לו לצאת ממבוכתו ולחזור להיות יהודי שלם. באחד מביקוריו בישיבת "מרכז הרב" נפגש עם איש מבוגר, והלה סיפר לו, כי גם עליו עברו לבטים והוא כעת יהודי שלם. מכאן ואילך היה בא לישיבה בקביעות ללמוד בחברותא, לשמוע שיחה מוסרית ושיחות עם אברכים וזה היה נותן לו סיפוק רב. אברהם התחיל לבוא לעתים תכופות גם לבית הכנסת של חסידי חב"ד, וגם שם התעניינו בו.

באחד הימים סיפר לאשתו על לבטיו והודיע לה על החלטתו הנחושה להתחיל באורח חיים דתי מובהק. אשתו אמרה לו שהרגישה מזמן בלבטיו והביעה הבנה להחלטתו ואמרה שתעזור לו בכל. גם אנשי המושב הרגישו בשינוי בהתנהגותו ואורח חייו. הוא התחיל לבוא כל יום לתפילה בציבור, וביתו נהפך לבית יהודי דתי שלם. הקדיש זמנים לתורה והמעיט בדיבור.

בד בבד היה מרבה לבוא לבית הכנסת של חב"ד בירושלים, שם רכש לו ידידים וקיים איתם שיחות בחסידות חב"ד והשתתף בשעורי ה"תניא", וכן המשיך לבוא לישיבת "מרכז הרב", גם שם רכש לו ידידים, וביותר נמשך חזרה אחרי תנועתו ואל הציבור הדתי ציוני. התענין בכל המתרחש בתנועה, וכצעד ראשון להתקשרות עם תנועת העבר שלו ולחדש את קשריו איתה החליט להיות מנוי של "הצופה", בו הוא מוצא אינפורמציה על מה שמתרחש בתנועה.

במשך הזמן גידל זקן ופיאות והתחיל לחגור אבנט בעת התפילה, כדרך החסידים. גם עם בניו שוחח על הלבטים שעברו עליו עד שחזר בתשובה שלימה. הוא סיפר להם על העבר המזוהיר של משפחתו החסידית וניסה להשפיע עליהם שגם הם יתקרבו לדת ומסורת. הם הביעו הבנה לצעדיו, כיבדוהו ועודדוהו. הוא הזמין את הבנים ומשפחותיהם לשבתות, שיראו שולחן שבת של בית יהודי דתי. במיוחד פעל לקרב את נכדיו לתורה ומצוות, סיפר להם על אבותיו ועל עברו, השתדל

ללמדם יהדות ושאף להשפיע עליהם בחינוכם. במיוחד שמח כאשר אחד מנכדיו התקרב אליו ולמד אצלו יהדות בתקותו שנכד זה ימשיך בדרך אבותיו.

אחרי שהצלחתי בע"ה לחזור בתשובה שלימה אני מרגיש עצמי כיהודי שלם — סיים ר' אברהם את וידויו, בו גולל את קורות חייו — חזרתי לצור מחצבתי וכעת יש לי הרגשה שכדי להשלים לגמרי את התהליך בו התחלתי, עלי לחזור גם לתנועתי, בה בגדתי בדרכי בחיים, התנועה שגידלה אותי והודות לה זכיתי לחיות בא"י. כעת, כיהודי שלם, אני מרגיש עצמי כמי שנולד מחדש, צעיר ורענן. יכול אני לתרום לתנועה ואני מוכן להקדיש למענה את שארית כוחי. יושלם המעגל שנפרץ ואשוב לתרום לתורה וציון דרך אותו מקור בו היתה ראשית דרכי, והיה זה שכרי.

למען תורה וציון

כאשר בישר הרב שלמה זלמן כהן למנשה כי קיבל מווינה הודעה שר׳ נתן רימינובר נמצא בדרך מבריה״מ לישראל, לא היה גבול לשמחתו. מאז הסתיימה מלחמת העולם השניה חיפשו מנשה והרב כהן שרידים מתלמידי ישיבת ״בית שמואל״ בווארשה — הישיבה היחידה של המזרחי ותנועת תורה ועבודה בפולין — שמנשה בין ראשוני תלמידיה והרב כהן מייסדה ומנהלה.

בציפיה רבה המתין מנשה לבואו של ר׳ נתן. עברו קרוב לארבעים שנה מאז שנפרדו בורשה ועדיין חרותה בזכרונו דמותו האצילה. ר׳ נתן, מבחירי תלמידי ישיבות נובהרדוק בפולין, הצטרף לישיבת ״בית שמואל״ כתלמיד ושימש בה גם כמשגיח. התייחס לבחורים הצעירים של הישיבה בצורה חברית ולבבית, תמיד עם חיוך, עם מלה טובה ובשורה טובה, מוכן לעזור ולפתור את הבעיות האישיות של התלמידים הצעירים.

מנשה נזכר בסיפורים ובאגדות שהתהלכו סביב אישיותו של ר׳ נתן בין בני הישיבות בפולין, ובפרט בין תלמידי ישיבת ״בית שמואל״. בהיותו נער הצטרף לאחת הישיבות שנוסדו ברוסיה ע״י מייסד ישיבות המוסר של נובהרדוק, רבי יוסף יוזל הורוביץ ז״ל. היה זה בתקופה הראשונה אחרי המהפכה הבולשביסטית ברוסיה, עם התבססותו של השלטון הקומוניסטי, כאשר החלה הקבוצה היהודית שקראה לעצמה ״יבסקציה״ (יבריסקה סקציה) לרדוף ולהתנכל לדת ומסורת היהודים, שראו בהם ״קונטר רבולוציונרים״ (אנטי מהפכנים) הפועלים נגד המהפכה הבולשביסטית. ה״יבסקים״ סגרו ישיבות, תלמודי תורה, בתי כנסת, מוסדות יהודיים דתיים, אסרו רבנים, ראשי ישיבות וראשי קהילות.

רשת ישיבות נובהרדוק היו במקומות רבים ב״תחום המושב״ היהודי באוקראינה ורוסיה הלבנה, וסבלו רבות מהרדיפות הללו. בינתיים נפטר ״הסבא״, רבי יוסף יוזל, ותלמידיו החליטו בלית ברירה להעתיק את הישיבות לפולין. עברו את הגבול במחתרת, בקבוצות קטנות, תוך סכנת נפשות. אגדות התרקמו על תקופת הברחת הגבול, כאשר בראש מאות מתלמידי ״הסבא״ היו ראשי הישיבות, מנהלים ומשגיחים

שלקחו תחת חסותם בחורים צעירים ונערים והבריחו אותם לפולין. גם בפולין היה מצבם קשה ביותר, עד שסודרה רשות הישיבה בה לתלמידים. בין התלמידים הללו היה גם ר' נתן, אז נער כבן עשר, שנפרד מהוריו ומשפחתו וגלה ללמוד תורה. קיבל אותו תחת חסותו ר' עזריאל ויטומירר, בחור בן 19, שהיה כבר מגיד שיעור ו"ראש חבורה" בישיבה בצרניגוב והתייחס אליו כאב. בפולין נכנס נתן הצעיר לאחת הישיבות הקטנות שנוסדו על ידי תלמידי "הסבא" מנובהרדוק, בשם "בית יוסף". שם למד תורה ומוסר, כאשר ר' עזריאל שימש במגיד שיעור בישיבה זו בעיירה צכנובצה ליד ביאליסטוק.

נתן היה שקדן בלימודיו, מתמיד ובעל כשרון ותפיסה מהירה. כשהגיע לגיל המצוות עבר לישיבה הגדולה של נובהרדוק "בית יוסף" בפינסק, שבה שימש כראש הישיבה רבי שמואל, שהיה ידוע כ"פרוסקובר עילוי". ישיבת פינסק היתה ידועה ברמתה הגבוהה, ונתן היה בין המתמידים המפורסמים שבה. עשה לילות כימים בלימוד התורה, וראשי הישיבה ניבאו לו עתיד גדול. היה גם בעל מידות טובות, התייחס במסירות לחבריו והיה אהוב ואהוד עליהם.

אחרי כמה שנים בישיבת פינסק עבר לביאליסטוק ולמד שם בישיבת "בית יוסף" אצל ר' אברהם יפה'ן, חתנו של "הסבא" מנובהרדוק. גם שם למד בשקידה רבה ונחשב כאחד מבחירי הישיבה. בגיל 18 נשלח להגיד שיעור בסניף של ישיבת ביאליסטוק בצכנובצה — במקום שלמד בצעירותו, כשהגיע מרוסיה — והשפיע על הבחורים הצעירים בשיחות ובמאמרי המוסר. לר' נתן היה כשרון שכנוע והיה נואם בחסד עליון. הצעירים הושפעו משיחותיו והצטיינו בהתנהגותם המיוחדת.

במשך הזמן ששהה בעיירה התפרסם ר' נתן כמטיף ונואם, ומשך את לב בעלי הבתים בעיירה, שגם לפניהם הופיע בבית הכנסת בדברי כיבושין. ראש הישיבה, רבי יעקב אוסטרובר, החליט לנצל את כשרונותיו של ר' נתן כנואם לטובת הישיבה ושלח אותו לבקר בעיירות הסמוכות. הוא ביקר בעיירות לשתי מטרות: מטרה אחת, להשיג אמצעים חומריים לישיבה. בכל עיירה שביקר הקים גם "ועד למען הישיבה", שידאג לצרכים הגשמיים של הישיבה. מטרה שניה, להשפיע על הורים שישלחו את בניהם לישיבה הקרובה לעירם. ר' נתן הצליח כמעט תמיד במשימות שקיבל על עצמו.

בתחילת שנות השלושים גברה האנטישמיות בפולין. רדיפת היהודים גברה והוטלו עליהם גזירות כלכליות ופוליטיות. בגרמניה הקרובה החלה להתפתח ההיטלריזם והגזענות והאוכלוסיה הפולנית הושפעה מכך. רבים מהיהודים בפולין, במיוחד הנוער, לא ראו בפניהם עתיד במדינה זו. חלק מהנוער ראה בקומוניזם הבינלאומי פתרון לבעיית היהודים, אבל רוב הנוער ראה את עתידו בציונות.

התנועה הציונית על כל זרמיה גדלה והתרחבה. הנוער הדתי השתלב בפעולה הציונית ובשאיפה לעלות לא"י ע"י התארגנותו ב"צעירי מזרחי" ב"החלוץ המזרחי" וב"שומר הדתי". גם הנוער שהשתייך ל"אגודת ישראל" לחץ על מנהיגיו שיתמסרו יותר לפעילות למען העליה לא"י.

באותה תקופה קמה התעוררות בין בני הישיבות בפולין לעליה לא"י. בין בני הישיבות הליטאיות וישיבות המרכזיות של נובהרדוק, "בית יוסף", היו שקיבלו רשיונות עליה לא"י. למטרה זו נבחרו בחורים מבין המצויינים והעילויים. אך עליה זו היתה כטיפה מן הים לעומת ההתעוררות ההמונית של תלמידי מאות הישיבות בפולין לעליה לא"י. רבים מהם נרשמו לתנועות נוער ציוניות, הצטרפו לקבוצות הכשרה והתכוננו לקראת עלייתם. תנועת הנוער של "תורה ועבודה" היתה מורכבת ברובה מבחורי ישיבות וכן גם קיבוצי הכשרה של "פועלי אגודת ישראל", זאת למרות שבישיבות, בפרט בישיבות נובהרדוק, התנועה הציונית היתה בבחינת הס מלהזכיר. בחור שהצטרף בחשאי למחנה של הציונות הדתית ונודע על כך בישיבה, מיד הורחק ממנה, לפעמים בקלון ובבזיון. אך בכל זאת, כמעט בכל הישיבות היו בחורים שהשתייכו בחשאי לתנועה החלוצית הדתית.

רבים מבחורי הישיבות שהיו קרובים לציונות הדתית פנו למרכז המזרחי ותו"ע וביקשו את עזרתם והדרכתם לעלות ארצה. רבים מהם פנו למרכז "יבנה", שריכז וניהל את רשת החינוך של הציונות הדתית בפולין. בראש מרכז "יבנה" עמד אז בנו של רבה האחרון של קהילת ורשה, הגאון רבי שלמה דוד כהנא זצ"ל. הוצע, שמרכז "יבנה" יקים ישיבה מרכזית גדולה של הציונות הדתית וההצעה נתקבלה, וראשי המרכז קיבלו על עצמם את המשימה לייסד את הישיבה.

למרות שלא פורסם ברבים על החלטת מרכז "יבנה" — נודע על החלטה זו בישיבות, ורבים — ביניהם מבחירי הישיבות הגדולות, מיר, קלצק, רדין, פינסק, ביאליסטוק, ורשה, ועוד — פנו למרכז "יבנה" וביקשו להיות בין מייסדיה ותלמידיה הראשונים של הישיבה. בין הפונים היו כאלו שהיו ידועים כעילויים, והביאו בהצטרפותם יוקרה רבה לישיבה החדשה. הם הוזמנו למרכז "יבנה" לשיחה, והוזמנו גם על ידי רבה של ורשה, שהתעניין בייסוד הישיבה ושוחח איתם בדברי תורה. המכנה המשותף לכולם היה מסירות ודביקות בתורה ושאיפה כנה לעלות לא"י. הם הביעו רצונם להמשיך לשקוד בלימוד התורה ולהפיץ את מעיינות התורה והציונות הדתית. גם נציגי הקבוצה הגדולה של הישיבה המרכזית "בית יוסף" בורשה הביעו את רצונם להצטרף לישיבה זו. היו אלה מטובי בחורי הישיבה ונוצר הרושם שיש כאן גרעין מצויין להקמת הישיבה בהשפעת הציונות הדתית, ישיבה שתתפוס במשך הזמן את מקומה בעולם הישיבות.

הוחלט גם להנציח את שמו של אחד ממייסדי הציונות הדתית, הגאון רבי שמואל מוהליבר, והישיבה נקראה "בית שמואל". הנהלת הישיבה הזמינה את אחד האברכים המצטיינים של כולל בריסק, רבי פייבל ריף, כראש הישיבה, ואחרי כן את הרב שמחה וולפובסקי מסוקולוב, ואח"כ ורשה, את ר' נתן רימינובר כמשגיח, והישיבה נפתחה באחד מבתי הכנסת הגדולים — שעמד בראש הציונות הדתית בורשה, ברחוב פויה.

תלמידי הישיבה שקדו על לימודיהם, למדו בהתמדה וחידשו חידושי תורה. ר' נתן היה מקובל ואהוב על בני הישיבה. הוא הוציא לאור חוברות חידושי תורה בשם "בית שמואל", שהשתתפו בו במאמרי חידושי תורה רוב בחורי הישיבה וכן רבנים גדולי תורה, ביניהם רבה של ורשה הרב ש"ד כהנא, רבה של צ'כנוב, הרב ר' מרדכי ברונרוט, רבה של גרייבה, הרב גרוסמן, ראשי הישיבה, הרב ש. ריף והרב ש. וולפובסקי, רבי ירוחם ורהפטיג ועוד.

בני ישיבת "בית שמואל" קיבלו עליהם את מרותו הרוחנית של רבי שלמה דוד כהנא וראו בו רבם ומורם הרוחני. בני הישיבה היו קשורים אליו והתאספו בביתו לשמוע ממנו שיעורי תורה ושיחות במחשבת ישראל. בית הרב כהנא נחשב כביתם של בני ישיבת "בית שמואל". במשך הזמן באו והתקשרו עם הישיבה רבנים גדולים והוגי דעות מכל רחבי פולין.

לבני הישיבה היתה השפעה על ורשה הדתית לאומית, רבים מבחוריה, ובראשם ר' נתן, הופיעו בבתי כנסת בדרשות ונאומים למען פעילות ציונית.

רוב בחורי הישיבה הוסמכו לרבנות ע"י רבני ורשה.

בחורי הישיבה למדו גם תנ"ך ועברית בשעות המאוחרות בערב, אחרי "הסדרים" בישיבה.

ליד הישיבה התארגנה גם קבוצה, שהתכוננה לקראת עלייתה ארצה, לעסוק בחקלאות, בשם "ישיבה חקלאית של ישיבת בית שמואל על ידי אורט ויבנה". "הישיבה החקלאית" היתה מסונפת למרכז "החלוץ המזרחי" כ"קבוצת הכשרה". התלמידים למדו כרגיל בישיבת "בית שמואל" וכמה שעות ביום עסקו בחקלאות בהדרכת מרכז "אורט" בפולין. לרשות "הישיבה החקלאית" עמדה חלקת אדמה בפרבר ורשה, סולץ, ליד גשר פוניטובסקי. בני הישיבה עסקו בחקלאות מעשית בימי הקיץ בהדרכת אגרונומים, בחורף למדו לימודים תיאורטיים בחקלאות באולמי "אורט" בורשה. כמקום מגוריהם שימשה הפנימיה של ביה"ס "תחכמוני" ברחוב גזובובסקה. עם סיום הלימודים קיבלו תעודות גמר של בי"ס לחקלאות של "אורט". "קבוצת הכשרה" של הישיבה החקלאית היתה קשורה עם המשרד הא"י והוכרה כנקודת הכשרה עם זכויות לקבל סרטיפיקט (רשיון עליה) לעליה לא"י. השאיפה

והמטרה של בני הישיבה החקלאית היו לעלות ארצה, להוות גרעין של ישיבה חקלאית בארץ ואח"כ להצטרף לקיבוץ דתי, אך רובם לא זכו לכך.

ישיבת "בית שמואל" המשיכה את קיומה עד לפרוץ מלחמת העולם השניה ועליית הכורת על יהודי פולין. עם פרוץ המלחמה התפזרו בני הישיבה וראשיה. ורשה נכבשה ע"י הגרמנים והחלק המזרחי של פולין נכבש ע"י הרוסים. רבים מבני הישיבה ברחו לחלק המזרחי של פולין תחת השלטון הרוסי, ומשם לווילנה שסופחה לליטה, שהיתה אז סוברנית.

מווילנה הצליחו רבים לעזוב את גיא ההריגה — מהם שהצליחו לעלות לא"י, לנסוע לארה"ב או שנשארו "תקועים" בדרך, ביפאן. בגבול נתפסו רבים על ידי הרוסים ועד היום לא ידוע לאן נעלמו.

מנשה נאסר ע"י הרוסים ונשלח למחנות הכפיה. בערבות סיביר נפגש עם שניים מבחורי הישיבה, ושמע מהם כי ר' נתן נאסר ע"י הרוסים בביאליסטוק כאשר היה בדרך מורשה לווילנה. לא ידוע מה היה גורלו — סיפרו שני בחורי הישיבה. לאחר שעלה מנשה ארצה, נודע לו כי רבה של ורשה, הרב ש"ד כהנא, הצליח להנצל מצפרני הגרמנים ולעלות ארצה, ונבחר כרבה של העיר העתיקה בירושלים. גם בנו, מייסד ומנהל הישיבה, הצליח לעלות ארצה ולהמשיך בפעילות ענפה בציבור הדתי. במשך השנים שמע על עוד אחד מהתלמידים שהצליח להגיע לצרפת ומשם לארה"ב. מאז חיפש שרידים מישיבת "בית שמואל" עד ששמע מהרב ש"ז כהן על ר' נתן שעומד לעלות ארצה.

בכליון עינים המתין מנשה לבואו של ר' נתן לארץ. הטרידה אותו השאלה מדוע במשך כל השנים לא שמע עליו ומה הסיבה שלא חזר מרוסיה בזמן שאזרחי פולין קיבלו חנינה, שוחררו ממקומות מעצרם והוחזרו לפולין.

התעלומה נפתרה אחרי שר' נתן עלה ארצה. משנפגש עמו וסיפר לו על תלאותיו במשך השנים מיום שעזב את ספסלי ישיבת "בית שמואל" בורשה עד שזכה בע"ה לעלות ארצה עם משפחתו שהקים ברוסיה. במשך השנים הרבות מאז שנפרדו, היה בבריה"מ, מהן 20 שנה אסיר בבתי כלא ובמחנות כפיה בריחבי המדינה. עברו עליו ייסורי נפש וגוף, אך הוא החזיק מעמד הודות לאמונתו השלמה בהשגחה הפרטית, שהכל בידי שמים, כי "אין אדם נוקף אצבעו מלמטה אלא אם כן מכריזין עליו מלמעלה". בוודאי, אם נגזר עליו להיות אסיר, מוטל עליו איזה תפקיד מן ההשגחה במקום המאסר. אך תמיד האמין באמונה שלמה שלבסוף יזכה להשתחרר ולעלות לא"י.

סיפר ר' נתן: העובדה שהחזקתי מעמד במשך 20 השנים בכלא ובמחנות הכפיה בבריה"מ היא רק הודות לערכים שרכשתי בצעירותי. רוח התורה והמוסר שספגתי

במשך השנים הרבות שלמדתי בישיבות נובהרדוק, רוח זו מבוססת על הביטחון והאמיצות. ביטחון, כי כל מה שקורה עם האדם אינו מקרה אלא פרי ההשגחה העליונה, כי יש לסמוך על ה' בבחינת "השלך על ה' יהבך", ולבטוח בו. מידת האמיצות שספגתי בנובהרדוק לימדה אותי לא להתפעל, לא להתחשב ולא לפחוד כי אם מהרבש"ע, להתנהג לפי מה שאני חש ומבין. לא להתחשב בסביבה שסובבת אותי. הערך השני שרכשתי בהיותי בישיבת "בית שמואל" היא ההכרה והאמונה בהגשמת החזון של הציונות הדתית. היתה בי הרגשה, וחשתי זאת בכל נימי נפשי שאזכה בע"ה לצאת לחופשי ולעלות לא"י.

ר' נתן סיפר למנשה את הקורות אותו. אחרי שעזב את ורשה הגיע לביאליסטוק, שם נאסר על ידי המשטרה ושוחרר. בדצמבר 1939, כשרצה לעבור את הגבול הרוסי נעצר והובל לבית הסוהר למינסק בירת רוסיה הלבנה, שם נחקר ע"י ה"נ.ק.וו.ד.". בהפחדות ובעינויים הצליחו להוציא ממנו הודאה כי הוא יליד בריה"מ וברח ממנה, היה פעיל בתנועה הציונית והיה איש דת. על "עוונות" אלו נידון ל־20 שנות מאסר ועבודת כפיה.

כשנה וחצי שהה בבית הכלא במינסק וחיכה למשפטו. הוא ישב שם בתא גדול יחסית, בו היו כלואים עשרות עצירים. רובם מהאזורים שנכבשו מפולין. היו ביניהם אסירים יהודים רבים, מפליטי פולין. רבים מהם היו מדוכאים ומיואשים אחרי שעברו חקירות ועינויים מצד שלטונות בית הסוהר ומפקדת ה"נ.ק.וו.ד." במינסק. ר' נתן לא נשבר בחקירות של ה"נ.ק.וו.ד." ולא היה מיואש במצבו. מצב רוחו היה תמיד טוב, היה עליז ושופע חיים, ניחם ועודד את חבריו בתא הכלא ואת אלה שנפגש איתם בטיול בחצר. הוא חיזק את רוחם, הטיף בפניהם שיש להתגבר על הדכאון, אסור להתייאש מן החיים ואין לאבד את התקווה.

ר' נתן הגיע למסקנה כי בהימצאו בין כותלי בית הכלא הוא ממלא תפקיד נעלה בשליחות ההשגחה העליונה, לעזור לאנשים להתגבר על מצבם הנפשי ולהוציאם מדכאונם. ואכן, הוא השתדל למלא את השליחות הזו. בדבריו החמים והמרגשים עורר את אהדתם של כל מכריו בכלא, במיוחד אלה ששהו בתאו. ר' נתן נזהר מלהתגאל במאכלים אסורים, למרות הקשיים והסכנות שהיו כרוכים בכך. חבריו בתאו השתדלו לעזור לו, שיוכל להתקיים במנות המזון הדלות היבשות שיקבל, והוסיפו לו משלהם תמורת המאכל המבושל שלא טעם. ר' נתן היה תמיד שמח בחלקו וקיבל הכל באהבה.

ר' נתן מזכיר לעתים קרובות את המקרה בכלא מינסק — המאפיין את מצב רוחם של אסירים יהודים מפליטי פולין בכלא. בחור יהודי בשם לייבל מורשה היה חברו לתא בכלא. לייבל זה היה פעיל במחתרת של המפלגה הקומוניסטית בפולין,

שהיתה בלתי ליגאלית, ותפס עמדה במנהיגות של הנוער הקומוניסטי בורשה. פעמים רבות נעצר וישב בכלא, בעוון פעילות קומוניסטית. כאשר פלשו הגרמנים לורשה ושמע כי בביאליסטוק נמצא הצבא האדום, ברח לשם ושמח שהצליח להגיע ולראות בעיניו את הצבא הסובייטי. הוא היה מאושר שחלומו התגשם ונמצא בשלטון הקומוניסטי. בהיותו בביאליסטוק קרא מודעה של השלטונות הסובייטיים הקוראת להתגייס לעבודה במכרות בדונבס באוקראינה ושמח על ההזדמנות הזאת.

מיד עם הגיעו לדונבס באוקראינה התאכזב מרה. כבר בפגישה הראשונה עם פועלי המכרה חש את עצמו מרומה, והיה מתבייש בפני עצמו. הוא רצה לספר להם על הדיכוי של הפועלים בארץ הקפיטליסטית ולשמוע על האושר של מעמד הפועלים בארץ הפועלים. אך הפועלים התעניינו בלבושם, בשעונים שעל ידיהם, שאלו כמה עולה חליפה, חולצה, שעון וכו'. הפועלים סיפרו לו שאין להשיג בחנויות מצרכים רגילים של מזון והלבשה, ותיארו את מצבם הקשה.

אחרי ששהה שבועיים בדונבס החליט לברוח מ"גן העדן הסובייטי", ותכנן עם עוד כמה חברים את הבריחה. תמורת השעונים שלהם וכמה מחפציהם הצליחו לשחד כמה ממנהלי מחנה העבודה, עזבו את המקום ונסעו ברכבת מערבה לכיוון ביאליסטוק כדי לתכנן את המשך צעדיהם. אך כשהגיעה הרכבת לסטולפצי ליד ברנוביץ, עלו עליה אנשי "משמר הגבול", בדקו דרכונים ועצרו את הבורחים מהמחנה.

בכלא הובא לייבל לתא שבו ישב ר' נתן. כשהובא בפעם הראשונה לתא, היה זה אחרי חקירה ב"נ.ק.וו.ד.". עינו אותו, האשימוהו בריגול לטובת הגרמנים, ורצו שיודה שהוא נשלח ע"י הגרמנים לבריה"מ לשם ריגול, ולכן כל הסבריו לא הועילו.

בבואו לתא הכלא היה לייבל מיואש ומדוכא, לא דיבר ואף לא רצה לאכול. חבריו בתא ניסו לעודדו ולנחמו, אך הוא ישב בפינה מכונס בתוך עצמו. ר' נתן ניגש אליו, ובגישתו המיוחדת שלו הצליח לקבל ממנו תשובות עד שלבסוף גולל בפניו את מרי ליבו ואת אכזבתו מהחיים. ר' נתן, כדרכו, בחיוך מלבב, דיבר על ליבו, סיפר לו על עצמו, על בטחונו ועל ציפיותיו מהחיים. אמר לו שאסור להתייאש אחרי אכזבה מערכים בחיים, ותיאר בפניו ערכים אחרים, נעלים ונשגבים, שבגינם כדאי לסבול ולחיות. הוא סיפר לו על ערכים שבגינם סובל עם ישראל, שהוא עם סגולה מיוחד במינו, וסופו של הצדק היהודי לנצח. צריכים רק סבלנות לעבור את הזמנים הקשים. הוא סיפר לו פרקים מההסטוריה של עם ישראל, הרדיפות והנגישות במשך כל הדורות ועל האמונה בביאת הגואל ועל שיבת ציון, שהוא מצפה לה בימינו. הוא ניהל עמו שיחות ארוכות בנושאים הללו והצליח להפיח בו נשמה חדשה ורצון לחיות. לייבל היה לשיחת היום בין כותלי הכלא במינסק,

לאחר שר' נתן הפך אותו לאיש אחר, בעל רצון חזק ואמונה איתנה להמשיך לחיות, להתחזק ולצפות לגאולה הקרובה לבוא.

כשבועיים לפני פרוץ המלחמה בין גרמניה ובריה"מ, ביוני 1940, הסתיים משפטו של ר' נתן והוא נשלח לרצות את "עוונו" ל־20 שנות עבודת כפיה בערבות הצפון של בריה"מ. הוא הגיע למחנה ריכוז באיזור ארכנגלסק, שבו היו מרוכזים אלפי אסירים מכל רחבי בריה"מ. במחנה מויינו ונשלחו צפונה ליערות העד. המחנות היו מסומנים במספרים והוא נשלח למחנה 241, המרוחק מאות קילומטרים ממקום יישוב וממסילת ברזל. האסירים הובלו לשם במזחלות, רתומות לסוסים. שטח המחנה היה מגודר בתייל דוקרני עם עמדות תצפית, כשכלבי זאב הסתובבו סביב הגדר. האסירים, כ־600 איש, נאספו בשטח הפתוח של המחנה בקור עז, ונאלצו לשבת על האדמה הקפואה. הופיע בפניהם איש ה"נ.ק.וו.ד." שהיה הפולטרוק של המחנה. הוא דיבר בנעימות והסביר את ערך העבודה המכפרת על עוונות וחטאים. הטעים, כי אם יעבדו היטב בעד המולדת, יעריכו זאת השלטונות והם יקבלו תנאים טובים לחיות ולעבור את הזמן. האסירים נדחקו בצפיפות רבה ובזמן הראשון עסקו בהקמת צריפים חדשים למגוריהם.

אחרי כמה ימים מויינו שוב ונקבעו לכל אחד מקום עבודתו, קבוצתו, ראש הקבוצה ותפקידו בעבודה. ר' נתן שהוא נמוך קומה ורזה, כחש עוד יותר בהיותו בבתי הכלא ובהטלטלו בדרכים. הקור במקום היה קשה מנשוא, יותר מ־50 מעלות מתחת לאפס. אחר ששהה מספר ימים במחנה, קיבל חום גבוה. האסירים שהגיעו איתו מכלא מינסק טיפלו בו באהבה וביקשו ממנהלי המחנה שישבצו אותו בעבודה קלה בשטח המחנה. מנהל העבודה הזמינו לשיחה, ואחרי שנוכח לדעת שהוא משכיל ויודע לנהל חשבונות, קיבלו לעבוד בחשבונאות במשרדו. תפקידו של ר' נתן במשרד היה לנהל כרטסת ולרשום את מכסות העבודה של כל אחד. בתפקידו היתה לו אפשרות להכיר את אסירי המחנה, ללמוד ולדעת את בעיותיהם של רבים מהם. במיוחד התעניין במצבם וגורלם של היהודים במחנה והפליטים מפולין, ביניהם שמצבם היה קשה ביותר. הוא חש כל רגע את התפקיד שהוטל עליו מההשגחה להציל יהודים מכליה והתנוונות במחנות הכפיה בערבות הצפון.

בעבודתו היתה לו האפשרות להסתובב בצריפים, כאן היה נפגש עם יהודים מרי לב, מיואשים ונדכאים, שחשבו כי העולם התמוטט בפניהם ואין להם שום תקוה בחיים. בדרכו מצא גישה מיוחדת לכל אחד מהם, להשפיע עליו, לנחמו ולעודדו. ה"נטשלניקים" ומנהלי העבודה החדירו בליבם של האסירים כי פה מולדתם ופה יצטרכו לבלות את כל שנותיהם. איימו על היהודים מפליטי פולין באמרם להם: "כשם שאינכם רואים את אזניכם, כך לא תראו עוד את פולין שלכם ואת

פלסטינה. פה תבלו עד סוף ימיכם". מלים כאלה נגעצו בלבם של האסירים כמדקרת חרב. רבים מהם נכנסו לדכאון וייאוש וראו את עתידם בצבעים קודרים ביותר. אך ר' נתן, בדבריו המעודדים, היה בשבילם הצרי והמרפא למכאוביהם והצילם מכליה והתנוונות.

בשנים הראשונות נמנה חלק ניכר מאסירי המחנה מס' 241 בערבות הצפון עם אזרחי פולין לשעבר, שנעצרו על ידי השלטונות הסובייטים באזורים הכבושים מפולין. רובם של אלה היו יהודים, ביניהם בני תורה שומרי מצוות. היהודים הללו סבלו קשות בגלל תנאי החיים במחנה, העבודה המפרכת והקשה והיחס הברוטלי מצד שומרי המחנה. היו שקיבלו את כל הייסורים הללו בסבלנות והיו משוכנעים כי הכל יעבור, המלחמה תסתיים וייצאו לחירות, והדברים שר' נתן דיבר איתם חיזקו עוד יותר את אמונתם. במיוחד התחזקו באמונתם אחרי שפרצה המלחמה עם גרמניה ונכרתה ברית בין בריה"מ, ארה"ב ואנגליה וממשלת פולין הגולה. בכל זה ראו עדות לכך שמתגשמות הציפיות והתקוות שלהם. אך היו ביניהם שנפלו ברוחם ולא יכלו לעמוד בסבלם הקשה.

במשך הזמן השתחררו רבים מאזרחי פולין מהמחנות, אחרי התימת ההסכם על שחרורם של אזרחי פולין ממחנות הכפיה. ר' נתן לא הוכר כאזרח פולין והוא נשאר במחנה. הוא המשיך במשימתו, בראותו את עצמו כשליח ההשגחה, לעודד יהודים במצוקתם.

אחרי שהסתיימה מלחמת העולם השניה, החלו שוב הרדיפות נגד היהודים בפקודת סטלין. למחנה החלו להגיע משלוחים של אסירים יהודים משארית הפליטה של יהודי רוסיה. היהודים סיפרו על גל האנטישמיות העוברת על יהודי רוסיה ועל רעל האנטישמיות שהשאירו הגרמנים אחרי שהובסו — בקרב האוכלוסיה בבריה"מ. בראשונה שמע ר' נתן פרטים על מה שעבר על יהדות מזרח אירופה, על מה שקרה בשואה האיומה. הוא גם שמע על מלחמת השחרור המלווה בגבורה העילאית של היהודים בארץ ישראל. שמע על הקמת מדינת ישראל שהוכרה גם ע"י בריה"מ, ועל נאום גרומיקו, נציג בריה"מ באו"ם, בזכות קיומה של המדינה, ועל שגרירה הראשונה של מדינת ישראל במוסקווה, גולדה מאיר. האירועים הללו נתנו לו חיזוק באמונתו האיתנה בדרך שהלך בה, ותקוה לעתיד שעוד יזכה להגשים את חלומו להשתחרר מהמחנה ולעלות לא"י.

אחרי קרוב לעשר שנים שהיה בערבות הצפון, הועבר פתאום למחנה אחר בהרי אוראל, מחנה כפיה שבו עבדו אסירים בכריית פחם. הוא לא יכול היה בשום אופן להסתגל לעבודה מפרכת זו, ומשחלה נלקח לבית החולים לתקופה ממושכת. כאשר החלים ממחלתו הוזמן לפני ועדת חקירה וזו המליצה להעבירו למחנה עבודה

ברוסיה בתנאי מאסר קלים. הוא הועבר לקויבישוב, עיר מרכזית ברוסיה, סודר בעבודה קלה ושם שהה עד לשחרורו.

בקויבישוב השתנה מצבו לטובה, נתקבל לעבוד במשרד של המחנה כמנהל חשבונות והתידד עם מנהל המחנה וניהל איתו שיחות רבות בבעיות הדת היהודית. לר' נתן היתה הרגשה כי המנהל, ששמו היה סימון ובורוב, הוא יהודי, אך לא הצליח לברר זאת. המנהל נתן לר' נתן אפשרות לשמוע חדשות ברדיו, דבר שלא ניתן לאסירים אחרים. ר' נתן האזין לתחנות חוץ, לונדון, "קול אמריקה" ולפעמים הצליח לקלוט אף את "קול ישראל", וכך יכול היה להיות מעודכן בנעשה בישראל. במחנה קויבישוב היו יהודים מעטים והוא עודדם וחיזק את רוחם.

כאן היה מפעל תעשייתי גדול, ובו עבדו מאות מהאסירים וכן מומחים מאזרחי העיר, ביניהם יהודים. יהודי העיר שמעו על ר' נתן, שהיה ידוע בשם "הרב של מחנה האסירים". הם גם שמעו שהרב אינו אוכל ממטבח המחנה ומתקיים על מזון יבש. היו בעיר יהודים שומרי מצוות שהצליחו לבוא במגע עם ר' נתן והחלו לספק לו למחנה אוכל כשר, וספרי קודש (לאחר שבמשך השנים הרבות במחנה לא היתה לו אפשרות לעיין בספר). הוא שמח על ספרי הקודש כמוצא שלל רב ובהתלהבות רבה ישב שעות רבות כל יום להשלים את מה שהחסיר בלימוד התורה במשך שנים מ־20 השנים שנגזרו עליו. אחרי מות סטלין קיבל חנינה ושוחרר.

בקויבישוב סיים לרצות שלוש עשרה שנות מאסר מתוך מה שנגזרו עליו. עם שחרורו נשאר בעיר ורכש בה ידידים. היהודים עזרו לו להסתדר בעבודה באחד המפעלים ודאגו לו שיוכל לשמור על קדושת השבת. הוא שימש להם כרב ומורה רוחני. מיד אחרי שחרורו הכיר בחורה מבנות המקום, מבית שומר תורה ומצוות, שעבדה כמרצה בבית ספר גבוה בעיר. אחרי נישואיו הגיש בקשה להתיר לו ולאשתו לעלות לישראל. הוא הוזמן על ידי המשטרה, שם דיברו על ליבו שיוותר על בקשתו. איימו עליו והזהירו אותו שלא ינהל תעמולה דתית וציונית, שכן הדבר נוגד את החוק הסובייטי. בינתיים גברה בבריה"מ תנועת עליה לא"י. רבים רצו ללמוד ולדעת על מהות היהדות, שפה עברית והיסטוריה יהודית. בתחום זה היה ר' נתן פעיל ביותר, הוא נפגש עם בני נוער והסביר להם את מהות היהדות. על פעולותיו אלו נודע לשלטונות והוא הוזמן ל"נ.ק.וו.ד.". איימו עליו, עקבו אחריו והיצרו את צעדיו ואת צעדי אשתו שאף היא הוזמנה לחקירות.

במשך הזמן נולדו להם שני בנים, מצבם החמרי היה טוב יחסית, הסתדר יפה בעבודה ובחברה, והיה מאושר. לשיא אושרו הגיע ביום שקיבל הודעה ממשרד הפנים שאושרה עזיבתו את בריה"מ. הוא עבר לפולין, גם שם שימש כרב, ואח"כ הגיע לישראל דרך צרפת.

בהגיעו ארצה עם משפחתו זכה ר' נתן לקבלת פנים נרגשת ונלהבת, חיכו לבואו הידידים הרבים שרכש לו במשך השנים. באו חברי נעוריו בימי ישיבות נובהרדוק, רבנים, ראשי ישיבות ואישי ציבור. באו חבריו וידידיו מישיבת "בית שמואל" בורשה, וכן ידידיו הרבים שרכש בשנים שהיה בבריה"מ אחרי שחרורו וכן מימי היותו אסיר ציון בכלא ובמחנות הכפיה. כולם היו נרגשים ביותר לראותו אחרי פרידה של למעלה משלושים שנה. כולם שמחו להיפגש שוב עם ר' נתן ועם משפחתו, והוא הרגיש עצמו מיד כבן בית ותיק ורגיל היושב בתוך עמו ונחלתו — חלום נעוריו שנתגשם.

מגיא הריגה

✡

"ממעמקים" — במחנה השמדה

בראשית אלול החלו היהודים הדתיים במחנות ההסגר הנאצי להתעניין בתאריכים שבהם יחולו הימים הנוראים. בר הסמכא בבעיות דתיות שהתעוררו בין יהודי המחנה היה בדרך כלל משה, בחור כבן עשרים שנראה כילד מבוגר, צנום ונמוך קומה, שבפניו הרזים בולטות עיניו הגדולות. הוא היה ידוע בקרב היהודים הדתיים במחנה כתלמיד חכם שזכר בעל פה חלקים שלמים של התלמוד והיה בקי בהלכה. אמרו עליו שהוא בעל זכרון מעולה, ומצטיין במיוחד בפתרון חשבונות מסובכים בלי להשתמש בעפרון ונייר. אחרי שפנו אליו, חישב את התאריך הכללי המדוייק בו יחול יום ראשון דראש השנה, ובקרב היהודים הדתיים החלו ההכנות לקראת הימים הנוראים.

היה זה כבר בשלבי סוף מלחמת העולם השניה. תבוסת הגרמנים בחזיתות כבר היתה ידועה גם לעצורי המחנות, למרות שנמנע מהם לקבל כל מידע על המתרחש בעולם החיצוני. על יסוד פירורי הידיעות התעורר אצל השרידים היהודים בקרב העצורים שביב של תקוה, במיוחד התגברו הציפיות לשחרורם כאשר מפציצים של בנות הברית הפציצו רכבות ואת פסי הרכבת המובילים למחנה. הם ראו איך נוגשיהם נמלטו בבהלה וחפזון, מהם שנהרגו או נפצעו מההתפוצצות, הסתתרו בשוחות סביב המחנה, מקום שהעצורים עסקו בכריית השוחות. הם פקדו על העצורים לצאת בעת שההפצצות עדיין נמשכו. העצורים היהודים יצאו בשמחה, שכן ראו בהפצצות הללו אות וסימן שגאולתם מתקרבת. היו מהם שנפגעו אך על שפתיהם היה נסוך חיוך על שבפעם הראשונה זכו להיווכח שמתחיל לבוא הגמול על שונאיהם הגרמנים. הנוגשים ציוו על העצורים לתקן את המסילה, לסלק את הקרונות הפגועים ואת הפצצות שלא התפוצצו והיו פזורות בשטח. הגרמנים זירזו אותם בעבודתם והכו בהם קשות במגלביהם ובקתות רוביהם.

שבורים, רצוצים ומוכים, הגיעו למחנה, עייפים מיום עבודה קשה ומפרך, שנמשך ברציפות למעלה משתים עשרה שעות. המכות האכזריות כאבו ביותר ולא היה להם חשק לקבל את מנת ה"מרק" הדליל. בצריף כבר היו מספר עצירים יהודים,

שעבדו בשטח המחנה. גם הם שמעו את ההפצצות על הרכבות, וכעת שמעו חבריהם פרטים על הבהלה בקרב נוגשיהם הגרמנים שהסתתרו בשוחות.

בין העצורים היהודים שעבדו באותו יום בתוך המחנה, היה גם משה הצעיר. אחרי ששמע את סיפוריהם של עדי הראייה, הבריקו עיניו הגדולות ואמר: אתם רואים, אמרתי לכם שסופם של הרשעים הארורים יהיה רע ומר וה' ינקום את דמנו ואת דמם של יקירינו וישלם להם כגמולם. דברי מתחילים להתגשם.

מצב זה נמשך עד לראש השנה. בליל ראש השנה חזרו מן העבודה המפרכת, שהיתה מלווה, כרגיל, במכות נמרצות. בקושי גררו את רגליהם עד שנכנסו לצריפים וקיבלו את מנת ה"מרק" המצחין. למרות זאת ניכרה על פניהם של העצורים הרגשה של סיפוק, של שמחה מהולה בעצב. הם חשו שזהו ראש השנה האחרון במחנה השמדה גרמני, אף שלא ידעו מה יהיה בגורלם ומי מהם יישאר בחיים, הם לחצו איש את ידי אחיו ואיחלו "לשנה טובה תכתבו לחיים טובים".

קומץ של יהודים דתיים וביניהם משה הצעיר הצטופפו בקרן זוית של הצריף והתפללו תפילת מעריב של ראש השנה. התפילה נאמרה בלחש, בהתרגשות ובבכיות רבות. אחרי התפילה שוב בירכו איש את רעהו בברכת שנה טובה. משה קידש על שתי פרוסות לחם. למחרת, היום הראשון של ראש השנה, הוזעקו חלק מהעצורים היהודים, ביניהם משה, לעזור בפריקת טרנספורט ברכבת שהגיע למחנה מהונגריה. היו אלה יהודים עם משפחותיהם, נשים וילדים, לקחו מהם את מטענם והעבירו אותם לצריפים מיוחדים להסגר ומשם הובילו אותם בקרונות למחנה השמדה מטהוזן, בעת הפריקה שמעו מיהודי הונגריה על מצב המלחמה, ושמעו בפעם הראשונה על מצבם של יהודי ארץ ישראל, כי חיילי גרמניה לא הצליחו להגיע לגבולותיה.

משה התרשם ביותר מהידיעה שהצוררים הגרמנים לא הצליחו להגיע לגבולות א"י. בהיותו במחנות השמדה ראה בעיניו את עינויי עם ישראל, אך האמין באמונה שלימה שאלה הם חבלי משיח והגאולה בוא תבוא. כעת, הרהר, עם התקרב סופם של צוררי היהודים וא"י ניצלה מידם, סימן ואות מן השמים כי הנה יתחילו ימי המשיח ומלכות ישראל תתחדש בא"י. את הרעיון הזה השמיע באוזני כל יהודי שנפגש איתו במחנה. הוא הפיח ביהודים שבאו איתו במגע רוח תקוה וציפיה לעתיד הטוב שיבוא.

הגיע ליל יום הכיפורים. שרידי היהודים במחנה חיפשו הזדמנות להיות ביחד ולהתפלל "כל נדרי" בצוותא, בסתר נשרכו כמה עשרות יהודים לצריף שבו גר משה. בגלל ההפצצות שררה אפילה במחנה, במיוחד אפפה אפילה את הצריף העלוב, שיהודים הצטופפו בו. משה ביקש מאחד מהם, שידע שהוא ירא שמים ויודע להתפלל בעל פה חלק גדול מתפילת "כל נדרי", שיהיה שליח ציבור, כאשר משה ועוד חבר

עמדו מימינו ומשמאלו. הש"ץ התחיל בלחש את התפילה, במנגינה המסורתית של "כל נדרי", והמנגינה עוררה רטט והשכיחה את המציאות המרה בה נמצאו. כל אחד — שזמזם לעצמו את הניגון המסורתי של "כל נדרי" — שכח היכן הוא נמצא ודימה לעצמו כאילו נמצא בעיירתו בבית מדרשו ליד משפחתו הקרובה.

אחרי התפילה נפרדו בברכת גמר חתימה טובה, בציפיה לשנה חדשה.

למחרת חזרו יהודי המחנה למציאות היומיומית. שוב הובלו עם הנץ החמה לעבודת הפרך. כל אחד קיבל את מנת הלחם הזעומה כבכל יום, אולם כמעט כל היהודים שלטו ברוחם ולא הגישו אל פיהם אף פירור, למרות הרעב המציק. בטורים יצאו לעבודה, מי במחנה ומי בשטח שמחוץ למחנה. משה היה הפעם בקבוצה שיצאה מחוץ לשטח המחנה לעבוד בכריית שוחות. בשעות הבוקר השתדל משה לעבוד בשוחה אחת עם חברו הטוב, הש"ץ בתפילת "כל נדרי", שהיה תלמיד חכם שומר מצוות במסירות נפש. כדי להערים על שומריהם הגרמנים שיוכלו לעבור את היום הקדוש בלי לעשות בו מלאכה, ירדו לתוך אחת השוחות העמוקות ביותר שהיתה בשלבי גמר, ונבלעו בתוכה. הם נעלמו מעיני נוגשיהם והללו לא הבחינו בהם מלמעלה כי ליד השוחה נצטברו ערימות של אדמה.

במעמקי האדמה הסתדרו והחלו להתפלל. ממעמקי האדמה יצאה תפילתם למרומים, בקול דממה דקה מלמלו את התפילות כאשר אחד עוזר לחברו להיזכר בנוסח התפילות והפיוטים. כשהגיעו אל הקטע: "שיר המעלות ממעמקים קראתיך ה'", קיבלו הפעם מלותיהם "ממעמקים" משמעות מיוחדת, כשהתפילה באמת יצאה ממעמקים, תרתי משמע. כשהגיעו לתפילת "ונתנה תוקף" חשו במלוא עוצמתן את המלים שיצאו מפיהם:

"בראש השנה יכתון וביום צום כיפור יחתמון, כמה יעברון וכמה יבראון.

מי יחיה ומי ימות.

מי בקיצו ומי לא בקיצו,

מי במים ומי באש,

מי בחרב ומי בחיה...

מי בחניקה ומי בסקילה...".

מי בחניקה — בתא הגאזים.

מי בסקילה — בקבורת חיים בבורות.

מי ישפל — הישנם יותר שפלים מהן?

אדם יסודו מעפר — שונאינו מחשיבים אותנו שפלים מעפר, הם רומסים אותנו ומחשיבים אותנו לערך פחות מעפר, לשפל המדרגה הגענו.

האם גם נגיע ל"ומי ירום", ששוב נהיה מרוממים ויתחשבו בנו כבני אדם

וכעם ? — במלים אלה התייפחו בבכי. פתאום נשמעו צעדיו של אחד הנוגשים. הם הפסיקו את תפילתם, לקחו את כלי העבודה ועשו את עצמם עובדים. הנוגש קרא לאחד מהם שייצא לעבודה דחופה אחרת, החבר יצא ומשה נשאר בשוחה.

בהישארו לבדו במעמקי האדמה, המשיך משה בתפילה ובתחנונים. בהגיעו להפטרה של מנחה, הרהר בדבריו של יונה הנביא כאשר היה במעי דג "קראתי עלי נפשי את ה' זכרתי ותבוא אליך תפילתי אל היכל קדשיך". והוסיף: אנא ה' עשה עמי נס כמו שעשית עם יונה במעי הדגה ואזכה עוד לצאת ממצולת ים זה של הנאצים. באומרו זאת התייפח בבכי מר ודמעות זלגו מעיניו.

אחד מאנשי המשמר הגרמני שהסתובב ליד החפירות, שמע את קול הבכי שבקע ממעמקי החפירה, הוא התקרב אל פי השוחה והסתכל פנימה. לעיניו נתגלה משה השקוע בתפילתו, ועל פניו החיוורים זולגות דמעות. הגרמני התרשם מאוד ממראה פניו ומהתנהגותו המוזרה, והחליט לרדת לשוחה ולשאלו על פשר התנהגותו. כאשר התקרב הגרמני התעורר משה פתאום ונבהל וכולו רועד מפחד. הגרמני הבחין בפחדו של משה, ליטף את ראשו, הרגיע אותו ואמר לו: אל תפחד, רק תספר מה פשר מעשיך. אחרי שראה משה שלפניו עומד גרמני בעל רגש אנושי, פתח בפניו את ליבו וסיפר לו על משמעותו של היום הקדוש יום הכפורים. בין היתר, סיפר לו שזהו יום צום ומאתמול לא אכל. הגרמני התרשם מאוד והבטיח לו לבקרו בצריפו. לאחר מכן הוציא מנה גדולה של לחם ונתנה לו ואמר לו שמהיום והלאה ישתדל לעזור לו. הפגישה עם הגרמני ודבריו עודדו את משה, הוא ראה בזה סימן שגם הרשעות של העם הגרמני אינה מוחלטת. במצב רוח מרומם חזר למחנה. שוב התאספו היהודים והתפללו בציבור תפילת נעילה, שהיתה אצל משה מרוממת ביותר, במלוא הבטחון שכל ציפיותיו יתמלאו.

משה זכה להשתחרר מהמחנה. ואף שנשאר גלמוד מכל בני משפחתו העניפה שכולה נספתה בשואה, התאושש מהר, נכנס לפעילות בקרב שארית הפליטה ופעל להצלת נפשות ולעלייה לארץ ישראל. הוא אף זכה בעצמו לעלות ארצה ולהיות בין בוני הארץ ברוח תורה ועבודה.

ובכל יום כיפור היה משה מספר שוב את הסיפור של תפילת היום הקדוש במעמקים ועל הפגישה עם הגרמני בעל הרגש האנושי שנתן לו את מנת הלחם לסעוד את סעודתו אחרי צום יום הכפורים, וחיזקו, עד שיכול היה לעמוד עד שיחרורו ולשוב אל ארץ החיים.

מגי ההריגה אל עיר אין מקלט

מאז שניצל מכבשן האש במחנה ההשמדה הגרמני אבנזה באוסטריה העלית, במאי 1945 — חלם הרשל על עליה לארץ ישראל — בנסיבות הזמן ומפאת בריאותו הלקויה היגר לארה״ב. רק כעבור עשרים ושתים שנה, במאי 1967, ימים מספר לפני פרוץ מלחמת ששת הימים זכה להגשים את חלומו ולבקר בא״י, אך לא זכה להשתקע בה.

כאשר הגיע הרשל בלווית אשתו לאה לשדה התעופה בלוד לא היתה לשמחתו גבול, מתוך התרגשות לא יכול היה להוציא הגה מפיו, מעיניו זלגו דמעות ובכי בגרונו. מארחיו ממשפחת אשתו שבאו לקבל פניהם בירכום לביקורם בארץ, אך הרשל לא ענה על ברכותיהם, ומבלי יכולת להוציא דברים מפיו חיבק את בני המשפחה ונשקם. בית הנתיבות בלוד היה במצב חרום, סביבו חנו כלי רכב צבאיים, תותחים, טילים נגד מטוסים, כלי נשק שונים, שכולם מכוסים בברזנט ירוק, וחיילים מילאו את המקום, בודקים וסורקים את הנכנסים לשטח שדה התעופה, לבית הנתיבות פנימה אינם מרשים להכנס רק לבעלי תפקידים.

קרובי המשפחה שבאו לקבל פניהם, לא הרגישו בנוח שעליהם לקבל את אורחיהם בנסיבות כאלו כאשר בארץ שורר מצב חירום שלפני פרוץ מלחמה. מצב הרוח בארץ לא שפיר ביותר, בקרב חלק מהצבור בארץ רינונים ודיכאון על המצב הלא ברור, אנשים מכונסים בתוך עצמם וממעטים בדיבור. בשדה התעופה רואים אנשים מעטים בלבד, שבאו לקבל פני הבאים במטוס שהגיע מארה״ב, ועל פני הבאים אכזבה ומצב רוח קודר על שנקלעו לארץ במצב זה.

אחרי שהרשל התאושש מהתרגשותו הראשונה, שמע על מצב החירום אך העליזות והשמחה בכל זאת נראו על פניו. בחיוך רחב פנה למקבלי פניו, באמרו שעליהם להיות שמחים וגאים שנמצאים בא״י בתקופה זו. הוא הטיף מוסר למקבלי פניו על עצבותם ודכאונם. בהצביעו על חיילי צה״ל החמושים ועל הטנקים והתותחים אמר: עלינו לשמוח שזכינו לראות זאת, שזכינו ב״ה כי חיילים יהודים ונשק יהודי מגינים על עמנו וארצנו. מי כמונו — המשיך הרשל — אנשי שארית הפליטה ניצולי

השואה, צריכים לדעת להעריך זאת, כאשר רק לפני שנים מעטות יחסית הובילו אותנו שונאינו, מוקפים חיילים גרמנים, לטבח, מבלי שנוכל אפילו להגיב בהרמת יד. כמה מאושרים אנו צריכים להיות לראות זאת. אני מרגיש עצמי מאושר ובשביל כך היה כדאי לי להשאר בחיים לראות זאת, מחזה זה בשדה התעופה במדינת היהודים, את הכח המגן על עם ישראל. וה' בודאי יהיה בעזרנו.

מקבלי פניו של הרשל, כולם ניצולי השואה, קרובי משפחתה של אשתו לאה. להרשל עצמו בכלל לא היו קרובי משפחה, הוא נשאר השריד היחיד של משפחתו הענפה, שכולם נספו בשואה, והוא שנשאר מהם בחיים כאוד מוצל מאש. דבריו של הרשל הביכו את מקבלי פניו, הם התביישו להסתכל בפניו העליזים, נכלמו על שהוא, היהודי הגלותי מארה"ב, צריך לעודדם. היו שלחשו "הוא יכול לדבר כך כשהוא חי באמריקה בבטחון ובשלוה, בלי דאגות ושום סכנות אינן מרחפות עליו", אך מכיריו לא חשבו כך ביודעם את יושר לבו וכנות דבריו, אדרבא, הם התלהבו מדבריו ועל פניהם היה ניכר מצב רוח עליז ושמח.

קרובי משפחה של לאה הכירו את הרשל מאז שפגשו אותו בפעם הראשונה במחנה העקורים של פליטים יהודים מפולין, באבנזה, שבאוסטריה העלית. היה זה כשנה אחרי שהרשל שוחרר על ידי צבא ארה"ב מאותו מחנה עצמו, ששימש כמחנה השמדה של הנאצים. הרשל חזר אז לבקר במחנה אבנזה, אחרי ששמע שבמקום נפתח מחנה של פליטים יהודים ניצולי השואה, שהוחזקו על ידי "אונרא" וצבא הכיבוש של ארה"ב, שם הכיר את אשתו לאה וקרובי משפחתה.

הרשל היה משרידי ניצולי מחנה השמדה זה, אליו הגיע ממחנה ההשמדה מטהוזן, לפני כן היה במחנה פלאשוב ליד קרקוב, לשם הועבר ביחד עם שרידי קהילת רישא בה נולד, ושם נספו כל בני משפחתו. במחנה אבנזה היה כיבשן הקרמטוריום שפעל יומם ולילה ונשרפו בו אלפי אנשים מידי יום. מחנה אבנזה היה סניף של מטהוזן שמשם נשלחו מידי יום אלפי עצורים. במחנה היו נמצאים באופן קבוע כעשרים אלף איש, חלק מהם עבדו במשרפות והיתר במכרות בהרים מסביב ובבתי חרושת בעיירה. המועמדים להשמדה מתוך שוכני המחנה היו אלה שלא היו מסוגלים יותר לעבוד, הנוגשים הגרמנים היו מעבירים אותם לצריף מספר שבע עשרה של המחנה שעמד בקירוב לכיבשן הקרמטוריום. יומיים לפני השחרור הועבר הרשל לצריף שבע עשרה, בזה ידע שסופו מתקרב.

באותו הזמן כבר שררה אנדרלמוסיה במחנה, ושוכני המחנה שציפו לבוא הצבא האמריקאי לשחרר אותם קיבלו עידוד והשאיפה לחיים התגברה. מפקדי הגיסטאפו במחנה חשו שקיצם קרב וחיפשו תחבולה לחסל את שרידי העצורים במחנה, הם זממו להכניס את כל העצורים במכרות בהרים מסביב למחנה, ששם הטמינו חומר

נפץ בכוונה זדונית לפוצצם. דבר המזימה נודע לכמה מעצורי המחנה, הם העבירו את המידע לכל שוכני המחנה, שהחליטו הפעם להתנגד לנוגשיהם הגרמנים, להתקומם נגדם ולא לעזוב את שטח המחנה. מפקד ה־ס.ס. של המחנה ציווה על כל שוכני המחנה להתאסף בככר המרכזי של המחנה ליד השער מול מכרות ההרים, אנשי ה־ס.ס. אספו את כל העשרים אלף העצירים והמפקד הגרמני הופיע בפניהם בנאום בו סיפר להם שלפי ידיעות שהגיעו מהמודיעין הגרמני מתכננים האמריקאים להפציץ את המחנה והוא, המפקד הגרמני, רוצה להציל אותם, לכן הכין עבורם את המכרות בהרים כמקלט תת קרקעי ומבקש מכולם שמיד יעברו לשם. הוא ציווה על אנשי ה־ס.ס. שיפתחו את השערים והחלו לזרז את העצורים שיכנסו למקלט התת קרקעי בהרים שהכניסה בהם מול השער. אך כאן ציפתה להם הפתעה, העצורים התקוממו בפעם הראשונה נגד נוגשיהם והצהירו פה אחד שלא עוזבים את שטח המחנה. אנשי ה־ס.ס. נבוכו והמפקד נדהם בראותו את העצורים שנשארו יושבים על הארץ במקום. אנשי ה־ס.ס. התאספו ליד השער כביכול להתייעצות אך לעמיתו של דבר ברחו כל עוד נפשם בם מפחד מה שיקרה לאחר השחרור, ועצורי המחנה נשארו בלי נוגשיהם.

עצורי המחנה ראו את עצמם משוחררים אחרי שנוגשיהם אנשי ה־ס.ס. הגרמנים ברחו מהמחנה, והם בחרו ביניהם ועדת פעולה שתהיה אחראית זמנית לסדר ובטחון במחנה. בשטח עוד נשארו כמה גרמנים שהעצורים התנפלו עליהם והתנקמו בהם קשות. אחרי יום החלו להופיע חיילי צבא ארה״ב במחנה, העצורים קבלו אותם בהתלהבות, בשמחה ובנשיקות. נשקו את הרכב הצבאי שנכנס לשטח המחנה ונשאו על כפיים את החיילים ששחררו אותם והצילו אותם ממוות. קציני צבא ארה״ב בליווי אנשי המחנה ביקרו בשטח המחנה, ביקרו בשטח הקרמטוריום שעדיין היה מוסק. הם נכנסו לצריף שבע עשרה שליד הקרמטוריום ונדהמו למראה שלדי האנשים המועמדים לכבשן האש. כאן כמעט כולם היו מחוסרי ידיעה על השינויים הכבירים שחלו אצלם, שהם כבר בני חורין, רבים מהם כבר היו מתים והיתר חולים ותשושים שלא היו מסוגלים אף לעמוד על רגליהם. קציני הרפואה האמריקאים לקחו את שרידי שוכני צריף שבע עשרה, ביניהם גם הרשל שהיה בלי הכרה, לבית חולים צבאי שהיה בקרבת מקום. הרשל שכב במשך חודשים בבית החולים הצבאי כשרופאים צבאיים ורופאים מומחים אזרחיים שהוזעקו לבית החולים עשו מאמצים להציל את חייו ולהשיב נפשו והצליחו בכך. הוא התחיל להחלים עד שהיה מסוגל לעמוד על רגליו. במשך הזמן הועבר לבית החלמה לשרידי מחנות השמדה במלון ״צלב הזהב״ במקום הנופש בבד גסטין שהוחזק על ידי צבא ארה״ב ו״אונרא״, מקום שהחלימו בו מאות משרידי ניצולי מחנות השמדה באוסטריה.

כאשר נודע ליהודים מחלימי "צלב הזהב" בבד גסטין על פתיחת מחנה אבנזה — כמחנה פליטים של "אונרא" ליהודים ניצולי השואה מפולין, רוסיה, רומניה וארצות אחרות מהגוש הקומוניסטי — באו רבים מהם לבקר כאן, במיוחד ניצולי המחנה עצמו. הם באו לראות את הפליטים היהודים מפולין שהשתכנו במחנה והתגוררו באותם הצריפים ששהו בהם עצורי מחנה ההשמדה הגרמני, ביניהם בצריף שבע עשרה ליד הקרמטוריום. הפליטים במחנה אבנזה היו כולם מפולין, וכולם עברו את אימי המלחמה והתקופה הנוראה שעברה על עם ישראל. מהם שעברו את השואה במחנות השמדה על אדמת פולין, אושוויץ, טרבלינקה ואחרים, ומהם שניצלו בצד הארי כשהסתתרו והתחזו כפולנים, ומהם פרטיזנים, וחלקם שעברו את המלחמה במחנות הכפיה ביערות סיביר ברוסיה. כל אלה ברחו מפולין בגלל היחס העוין של האוכלוסיה הפולנית לשרידים היהודים שחזרו לערי מולדתם, וכן בהשפעתם של פעילי התנועה הציונית מקרב שארית הפליטה ואנשי ה"בריחה" שאורגנה על ידי שליחי א"י שבאו לפולין. שרידי יהדות פולין עזבו בעזרת אנשי ה"בריחה" את הגבולות בחשאי, והגיעו לאוסטריה דרך צכיה וכאן הושכנו במחנות פליטים על ידי שלטונות הכיבוש האמריקאי בעזרת "אונרא" ותמיכת ה"דזו'ינט" היהודי. מחנה הפליטים באבנזה שמש כמחנה מעבר של אלפי פליטים יהודים במזרח אירופה, משם הועברו למחנות קבע בגרמניה.

בין הבאים לבקר את מחנה הפליטים היהודים של "אונרא" באבנזה היה גם הרשל, שבמשך השנה — מאז שחרורו — התאושש ממחלותיו וחולשותיו והיה כבר מסוגל לצאת מחוץ למלון ולשרת את עצמו. הוא כבר ידע שהוא נשאר השריד היחיד ממשפחתו הענפה, אך בכל זאת ציפה אולי יקרה נס ויפגש עם בן משפחה כלשהו שנשאר בחיים אחרי השואה. מאז שחרורו לא היו לו הרבה הזדמנויות להפגש עם יהודים שבאו מפולין, בפרט עם בני עירו, ולקבל ידיעות על משפחתו הקרובה. כל מה שהיה ידוע לו על משפחתו שנספו בשואה היה מהמכתבים שקיבל משכנים ומכירים פולנים בעיר מולדתו רישא, וכן מההודעות שקיבל מהעיריה והועד היהודי המרכזי בפולין. במשך זמן רב לא עזב את המלון בו היה גר, נסיעתו מבדגסטין לאבנזה היתה לו זו הפעם הראשונה שיצא מהמלון לנסוע לעיר אחרת.

הרשל הגיע למחנה הפליטים אבנזה עם קבוצת חברים מהמלון, ניצולי מחנות השמדה תשושים וחלשים כמוהו, כולם יוצאי פולין שבאו לפגוש את הפליטים מפולין שבאו לאבנזה, אולי ימצאו ביניהם קרובים, מכירים או יוצאי עריהם. בכניסה למחנה, בככר המרכזית במקום שאנשי ה־ס.ס. היו אוספים אותם — בהיותם עצירים — למפקדים לקראת ענישתם שנגמר לא פעם בהמתה המונית, מצאו כעת מאות צעירים יהודים שפניהם צוהלים, מדברים בקול ומתוכחים ביניהם, אלה

הם חלוצים מתנועות נוער חלוציות, המתכוננים לעליה לא״י בעליה בלתי ליגלית. הפגישה עם המקום היתה מרגשת, לראות שוב את הכיכר ממנה הובלו לטבח, אבל כבני חורין, ולהעלות זכרונותו ולספר ליושבי המחנה על המזימה שחרשו עליהם בנקבים שנראים ממול ואשר ממנה ניצלו בדרך נס.

בתוך קהל הנאספים בככר הכיר הרשל אחד מהחלוצים הצעירים, את חבר נעוריו מעיר מולדתו רישא, אליעזר, שעמו למד בחדר ובבית הספר. הצטרפו ביחד לתנועת נוער חלוצית וחלמו על עליה לא״י. לפני פרוץ המלחמה התכוננו לעליה בלתי ליגלית והמלחמה שיבשה תכניותיהם, ושניהם היו בגיטו רישא והועברו לפלשוב. אליעזר השתחרר באושוויץ, הצטרף לקבוצת הכשרה בפולין כעת הוא בדרך לא״י באבנזה. שני החברים התחברו שוב יחד. אליעזר סיפר להרשל על ביקורו בעיר מולדתם רישא בה ששהה מספר ימים. על המידע שקיבל שם בין היתר גם על בני משפחתו של הרשל, שכולם נספו, על ידידיהם וחבריהם המשותפים שניצלו ועל היחס העוין של הפולנים ליהודים שחזרו לרישא אחרי שחרורם.

שניהם היו מטיילים בשטח המחנה, והרשל סיפר לחברו על מה שעבר עליו במחנה זה בזמן הגרמנים, הם יצאו לבקר גם בצריף שבע עשרה, עליו סיפר לו הרשל רבות, ומה שעבר עליו בצריף זה. כשנכנסו לצריף מצאו שם קבוצה גדולה של צעירים וצעירות דתיים חברי המזרחי ותנועת ״תורה ועבודה״ שקיבלו את הצריף לרשותם. הם הגיעו למקום מספר ימים לפני כן דרך צכיה ואוסטריה מפולין. בוינה המתין להם נציג הפועל המזרחי מא״י שקיבל אותם בברכה, הדריך אותם איך לארגן את חייהם במחנה המעבר לקראת עלייתם לא״י, באבנזה. בראשות הקבוצה של המזרחי, שמנתה למעלה ממאה חברים, עמדה מזכירות שחבריה היו רובם תלמידי חכמים בוגרי ישיבות גבוהות, פעילים ב״צעירי והחלוץ המזרחי״ בפולין לפני המלחמה.

בצריף שבע עשרה התאגרנו עתה חיים סדירים, גדרו מקום לבית הכנסת שהכניסו לשם מספר ספרי תורה שהביאו אותם מפולין, וספרי קודש אחרים. בבית הכנסת התפללו וארגנו שיעורי תורה, פעילות תרבות והסברה, שיעורים ללימוד עברית ושיחות על נושאים תנועתיים כהכנה לקראת עלייתם לא״י, כשבדעתם להקים יחד קיבוץ של הפועל המזרחי. הרשל וחברו אליעזר שמעו הסברים מפי ראש הקבוצה, בוגר ישיבה גבוהה ופעיל ״החלוץ המזרחי״, הם הכירו גם את האחיות של ראש הקבוצה שנמנו בין חברות הקיבוץ שמספרן היה כמעט כמחצית מחברי הקבוצה. הרשל סיפר לחברי הקבוצה הדתית מה שעבר עליו בצריף זה בו הם נמצאים כעת, והצביע על מקום משכבו על האיצטבאות בצריף לפני שחרורו כשהיה באפיסת כוח וכמעט בלי הכרה.

מאז ביקורו הראשון בצריף שבע עשרה המשיך הרשל לבוא לאבנזה לעתים

קרובות לחברו אליעזר ובכל הזדמנות כזו היה מבקר אף אצל הקבוצה הדתית. לפעמים השתתפו בפעילות החברתית של הקבוצה, שמעו שיחות על א"י ועל החיים בקיבוצים הדתיים ובהתיישבות הדתית. במרוצת הזמן התידד הרשל עם אחת הבנות של הקבוצה, לאה, אחות של ראש הקבוצה, שגם היא מצאה ענין בו, והם החלו לתכנן את עתידם בעליה לא"י והתיישבות בקיבוץ דתי. בינתיים המשיך הרשל לגור במלון "צלב הזהב" בבד גסטין, שם המשיך לקבל טיפול והשגחה רפואית ביחד עם יתר נפגעי הנאצים על ידי שלטונות "אונרא" שדאגו להחלמתם המלאה ושיקומם אחרי עזיבתם את בית ההחלמה במלון.

לאה הכירה את מצבו של הרשל והיתה מודעת למצב בריאותו, עם זאת כשהציע לה הרשל להנשא לו הסכימה לכך, אחרי שהספיקה להכירו והתרשמה מאישיותו, והחליטה לשקמו ולהכניסו לתוך משפחתה, שימצא פיצוי על מה שעבר עליו. כשהחליטו על נישואין ביקש הרשל רשות מהשלטונות ומרופאיו להתחתן ולעבור לגור באבנזה ולהמשיך בזכויותיו כנפגע הנאצים. באותו הזמן קמה סערה והתעוררות במחנה אבנזה נגד "אונרא" והצבא האמריקאי. הפליטים היהודים תושבי המחנה אבנזה מחו על שמחזיקים אותם — הקרבנות של הנאצים — באותם הצריפים שגרו בהם עצורים יהודים לפני השמדתם ובמקום שנמצא עדיין הקרמטוריום וערימות גדולות של אפר הקדושים עדיין מפוזרות בשטח. הפליטים היהודים דרשו שיעבירו אותם למחנה אחר וכן לקבור את אפר הקדושים ולהקים מצבה נאותה במקום. בקשותיהם אכן נענו, ובעזרת הועד היהודי המרכזי באוסטריה נערכה לויה המונית שבה השתתפו נציגים מכל מחנות הפליטים היהודים באוסטריה וגרמניה, אפר הקדושים הוטמן כראוי בהספדים תפילות אזכרה והוקמה מצבה נאותה לזכרם. שלטונות הצבא האמריקאי נענו גם לדרישתם של הפליטים והוציאו אותם ממחנה אבנזה והעבירו אותם למחנה ליד זלצבורג, מקום ששמש בעת השלטון הגרמני כמחנה מגורים לקציני ה־ס.ס. של מחנות הכפיה וההשמדה ולמשפחותיהם. במחנה היו ביתנים וצריפים מהודרים, מסודרים עם כל הנוחיות, בתוכם שוכנו שוכני מחנה אבנזה.

עם שחברי הקבוצה הדתית עברו למחנה "אונרא" טיפל הרשל בקבלת רשות לעבור אליהם. בהסכמת הרופאים שטיפלו בו עזב את המלון "צלב הזהב" בבד גסטין, התחתן עם לאה, והם קבלו חדר בביתן של הקבוצה הדתית. הרשל נחשב כתושב מחנה העקורים שלא מן המנין, הוא המשיך לעמוד בטיפול ובהשגחה של המשרד המיוחד ליד אונרא כנפגע גופנית של הנאצים, קיבל מהם משכורת חודשית לקיומו, שירות רפואי קבוע וכן דאגו לשיקומו אחרי עזיבת המחנה.

עד מהרה השתלב הרשל בחיים החברתיים של המחנה, והשתתף באירועים שאורגנו

על ידי הקבוצה הדתית. אירועים אלו היו קשורים על פי רוב בקבוצות שהחלו לעלות לא"י, שלכבודם נערכו מסיבות פרידה. שליחי א"י מהקיבוץ הדתי ביקרו במחנה וביחד עם חברי המזכירות המקומית נבחרו מועמדים לעליה לא"י בעליה ב'. מהם שנתפסו על ידי האנגלים ונשלחו לקפריסין, מהם שהצליחו לעלות וגויסו ל"הגנה". אנשי הקבוצה השתתפו במחנה גם בפעולות כלליות שלא נגעו לציבור הדתי בלבד.

אחר שהות קצרה במחנה קיבל הרשל הודעה ממפקדת "אונרא" כי אחרי מאמצים רבים הצליחו לקבל עבורו ועבור אשתו אשרת כניסה לארה"ב, ועליו להתכונן לקראת נסיעתו תוך שלושה חודשים. הוצאות הנסיעה והסידורים הראשונים לסידורם ושיקומם בארה"ב חל על "אונרא", ביחד עם זאת מודיעים לו שאם הוא מוותר על נסיעה זו מסירה מפקדת "אונרא" כל אחריות ממנו ומפסיקים את הטיפול בו. הודעה זו הפתיעה את הרשל ולאה. הם הרגישו עצמם לא בנוח, הם לא חשבו אף פעם על הגירה לארה"ב, הם תיכננו את חייהם — כמו יתר חברי הקבוצה — לעלות לא"י ושם לבנות את עתידם. אך גם מצד שני השתנה המצב. באותה התקופה החלה בארץ מלחמת השחרור עם החלטת "האומות המאוחדות" על הקמת מדינה יהודית בא"י. במחנות הפליטים באוסטריה וגרמניה בהם ישבו רבבות צעירים יהודים הוכרז על גיוס כללי ל"הגנה" ומידי יום נשלחו מהמחנה צעירים למחנות אימונים לקראת הצטרפותם ללוחמים בא"י. צעירים בודדים וזוגות צעירים נשלחו לא"י, במחנה נשארו רק משפחות עם ילדים, אנשים מבוגרים וכאלה שאינם מסוגלים לשרת ב"הגנה". אנשי הסוכנות היהודית שארגנו את העליה לא"י הודיעו להרשל ולאה שהם לא באים בחשבון לעליה הקרובה לא"י בגלל מצב בריאותו של הרשל, מצד שני לחצו עליו ממפקדת "אונרא" שיסדיר את עניניו לקראת הגירתו לארה"ב. אחרי לבטים רבים בהתיעצות עם ידידים וקרובי משפחה החליטו הרשל ולאה להגר לארה"ב, כאשר יתר קרובי המשפחה עלו לא"י, אף חברו אליעזר יצא יותר מאוחר עם אניית "אלטלינה" לא"י.

בעזרת "אונרא" והארגונים היהודים "ג'וינט" ו"היאס" הסתדרו לאה והרשל באחת הערים הגדולות בארה"ב. בתחילה התקיימו מהתמיכה שקיבלו, אחרי כן החלו שניהם לעבוד, ובמרוצת הזמן רכשו לעצמם בית ופתחו עסק שהצליחו בו. הם עמדו בקשרי מכתבים עם קרוביהם בא"י, שגם הם הסתדרו יפה מאד, הקימו שם משפחות והיו מאושרים. הנושא המרכזי בהתכתבות המתמדת היה הרצון העז להתאחד שוב בארץ ישראל ולהתחבר למשפחה אחת השבה לתפארתה משנים ראשונות. ללאה והרשל לא היו ילדים. כל מכתביהם נסבו על רצונם לבקר בארץ, אך תמיד נוצרה סיבה לדחות את ביקורם, עד שבשנת 1967, קרוב לעשרים שנה אחרי

שהגיעו לארה״ב הצליחו להגשים את חלומם לבקר בארץ, היה זה בסוף מאי 1967, מספר ימים לפני פרוץ מלחמת ששת הימים.

אחרי חילופי דברים עם קרוביו בעת קבלת הפנים בבית הנתיבות בלוד עזבו הרשל ולאה את בית הנתיבות. הרשל היה מעודד מדברי עצמו, וממראה עיניו על השינוי שחל במצבו של עם ישראל שכעת יש לו מדינה וצבא ועם ישראל שוב לא הפקר כמו שהיה בזמן השואה, ובטוח היה שהמלחמה בודאי תסתיים בנצחון ישראלי.

מקבלי פניו אף הם הושפעו מדבריו, הם הביעו לו ״יישר כח״ על דבריו הכנים היוצאים מהלב. בשכונה בפרבר תל אביב, שם התאכסנו בבית קרובים, מצאו מעט אנשים ברחובות, לעומת זאת עמדו נשים ואנשים מבוגרים ועסקו בחפירות ליד הבית כשילדים עוזרים להם, עושים שוחות ליד הבית, ממלאים בעפר שקים ומניחים אותם אחד על השני למחסה בפני רסיסים בכניסה לבית. אחרים עסקו בהדבקת פסי נייר על זגוגיות החלונות, ותחושת המלחמה המתקרבת ובאה ניכרת בכל פינה.

באותו ערב בקרום קרובים וידידים ממחנות ההשמדה, ביניהם חברו של הרשל, אליעזר, שעלה לארץ באניה ״אלטלנה״ וחברים מהקבוצה הדתית באבנזה שעדיין לא גויסו בגיוס הכללי שהיה אז בארץ. כולם שמחו לראות את הרשל בריא ובמצב רוח טוב ומעודד. השיחות נעו מעבר להווה מזכרונות ימי השואה ומחנות השמדה ועברו לדבר על מצב החרום השורר בארץ ועל סיכויי צה״ל לנצח במלחמה זו. הרשל לקח חלק ער בשיחה זו כשהוא היה אופטימי ביותר. כאשר שמעו רדיו באידיש ב״קול ישראל״ כשהקריין הודיע על פגישותיו של שר החוץ אבא אבן עם דה גול בצרפת שנזף בישראל והזהיר אותה שבל תעז לצאת במלחמה ראשונה התרגז הרשל ויצא בשצף קצף נגד הגוים שלכולם חלק בהשמדת היהודים, אין על ישראל לסמוך אלא על כוחה — אמר, ובעזרת השם היא תצליח מכיון שאנו עומדים בפני ״אין ברירה אחרת״ והצדק איתנו. הוא הוסיף בהתרגשות שיש לו תחושה שמהלחמה תפרוץ כל רגע, והוא שמח שהגיע לארץ בתקופה גורלית זו לעם ישראל וגורלו האישי יהיה קשור עם גורלם של תושבי ישראל, ומוכן הוא לקבל על עצמו כל תפקיד שיוטל עליו לעזור במאמץ של שעת חרום.

באותו השידור ב״קול ישראל״ שמע גם הודעה מטעם שגרירות ארה״ב בתל אביב, כי כל אזרחי ארה״ב, תיירים ותושבים ארעיים, חייבים להתייצב בשגרירות לרישום, וכל מי שיש לו אפשרות שיעזוב את הארץ בהקדם. במקום הודיע הרשל שאין בדעתו לעזוב את הארץ בשעה זו, וגם כשתפרוץ מלחמה הוא ישאר בארץ, מה שיהיה עם כל יהודי א״י יהיה איתו. על רקע זה התפתח ויכוח בין הנוכחים, היו מבין קרוביו וידידיו שאמרו לו שהוא חייב לעזוב את הארץ לפני שתפרוץ מלחמה, כי בין כך אין באפשרותו לתרום למאמץ המלחמתי, להיפך, הם מפריעים בנוכחותם לקרוביהם

הדואגים להם, לכן מוטב שיחזרו לארה״ב. אך הרשל בשלו, הוא לא יעזוב את הארץ בשעת חרום זו.

בין כך החליט הרשל לסייר בארץ. לא היתה זו משימה קלה, שכן רכבם של כל חברות התיור ונהגיהם היו מגויסים ולא התקיימו שום טיולים מאורגנים. אך בעקשנות ובמרץ ניסה הוא להשיג סיור בדרך כלשהי ואכן נמצאה מונית שהיתה מוכנה לקחתם לסיור של יום אחד. הנתיב הראשון הוביל כמובן לירושלים שבה יכלו לקיים סיור מצומצם בלבד, היות ורוב המקומות הסמוכים לגבול היו סגורים בפני אזרחים. מכאן עברו למקומות אחרים במרכז הארץ. הדרכים היו שוממים מאדם וריח המלחמה עמד בחלל בכל מקום. עוד לפני רדת הלילה נצטוו לחזור לבתיהם ולא לנוע בדרכים.

בערב, כשחזרו הביתה באו שוב ידידים וקרובים לבקר. כולם יעצו להם שילכו למחרת לקבל תור לצאת מן הארץ, בין כך אין להם מה לעשות בארץ, הם לא מסוגלים בשום דבר לעזור, הם רק יהוו מטרד ודאגה לקרוביהם. לכן הטוב והרצוי שיעזבו את הארץ בהקדם, כי אחרי שתפרוץ המלחמה לא תהיה להם אפשרות לעזוב ולמה להם להסתכן, די באלה הנמצאים כאן ואין להם ברירה. הרשל הגיב בחריפות נגד דעה זו, הוא טען שרוצה לחלק את גורלו עם גורלם של כל תושבי המדינה והחלטתו נחושה שנשאר עם כל תושבי מדינת ישראל. הוא הוסיף שמאושר הוא שבשעה גורלית זו הוא נמצא עם אחיו במדינת ישראל ויכול לחוש את התחושה שחשים אותה כל תושבי המדינה והוא מאושר לחיות איתם באותה הסכנה. כל הלילה לא ישנו הקרובים ולא נתנו להם מנוחה, הם השפיעו קודם על אשתו לאה והיא שהשפיעה עליו שילכו בבוקר לשגרירות. אתה רואה — אמרה לאה — אנו מהווים אצלם מטרד ומעמסה, הם לא רוצים בנו ואין אנו יכולים להכריח אותם שיתנו לנו להישאר בארץ. בבוקר הלכו לשגרירות ועוד באותו יום חזרו לארה״ב.

כשהגיעו לארה״ב שמעו שהמלחמה כבר פרצה. מהידיעות הראשונות שהגיעו מחזית היו מודאגים ומדוכאים ביותר. הרשל לא מצא לעצמו מקום, כל הזמן עקב אחרי הידיעות ברדיו ובטלויזיה, הקשיב לכל מהדורות החדשות, וכאשר המצרים הודיעו ביום הראשון של המלחמה על נצחונותיהם, שתל אביב הופצצה ועלתה באש, צבא ישראל מובס בכל החזיתות, והמצרים יכבשו בקרוב את כל הארץ, היו הרשל ולאה שבורים ורצוצים. הרשל ייסר את עצמו ולא יכול היה להשלים עם עצמו, מדוע לא נשאר שם עם כל היהודים. הוא חש שחייו אינם חיים אם חס וחלילה יקרה מה שהמצרים מנבאים.

במשך היום השני למלחמה לא רצה לאכול, היה שקוע במחשבות נוגות, וכל הלילה השני של המלחמה היה מרותק לרדיו. ולפנות בוקר חל שינוי בדיווחים של

תחנות הרדיו, החלו להגיע גם ידיעות על נצחונות ישראליים, אך הידיעות היו עדיין סותרות. אחר כך התברר שאמנם הישראלים מנצחים בכל החזיתות, חיסלו את חיל האויר המצרי והתקדמו בצורה המרשימה ביותר בסיני. הוא עקב בדריכות אחר הנצחונות הישראליים עם כיבוש של כל סיני. לשיא הגיעה שמחתו כאשר שמע על שחרור ירושלים, הכותל המערבי, חברון ומערת המכפלה ויתר ערי יהודה ושומרון. הוא רקד ושמח ולא היה גבול לאושרו, באמרו: עכשיו אני חש שיש טעם לחיים שלי ולמה שנשארתי בחיים.

עם הנצחון המוחלט של צה"ל במלחמת ששת הימים בכל החזיתות, שחרור יהודה ושומרון, הגולן וסיני, חל שינוי רדיקלי ביחסים של יהודי ארה"ב למדינת ישראל ולציונות בכלל, התלהבות לישראל התעוררה בכל שכבות יהדות ארה"ב, מתנגדי הציונות ויהודים מתבוללים נהפכו לתומכים נלהבים של מדינת ישראל. גם הרשל, שבמשך שנות מגוריו בארה"ב עמד מרחוק מחיים ציבוריים, נהפך כעת למעורב ביותר בחיים הציבוריים. הוא החל מטיף למכיריו מניצולי השואה ובקרב כל אנשי הקהילה היהודית בעיר מגוריו על הצורך לתמוך במדינת ישראל ולחזקה, הוא טען שעל יהודים לעלות לא"י, סיפר על ביקורו בא"י והתרשמותו מימי ערב המלחמה, ומאז ביקור זה הוא חש שמקומו שם, ושכל יהודי הרוצה לשמור על מדינת ישראל כבבת עינו, חייב להיות שם.

מאז ביקורו בארץ ישראל שינה הרשל את התנהגותו, כל חייו היו קשורים בנושא ישראל. הוא הדביק בהתלהבותו זו רבים ממכיריו שנהפכו כמוהו תומכים נלהבים של מדינת ישראל. בינתיים המשיך לעסוק בעסקו ששגשג והתפתח, הוא הגדיל את עסקו, שיפצו והרחיבו, מתוך כוונה למוכרו במחיר גבוה ככל האפשר, שתמורתו יוכל להסתדר בישראל. על כך הוא חלם, ורקם תכניות על מעשיו ועיסוקו בישראל. סופרמרקט היה לו באיזור מעורב בו גם חלק ניכר של כושים. הזוג לאה והרשל הרגישו עצמם טוב בסביבה זו, הם היו אהודים על אנשי האזור, היו להם ידידים רבים בקרב הכושים שהיוו עבורם כתובת לכל בעיותיהם, המשפתחיות והאישיות, לאה והרשל הרגישו עצמם כרצויים ומבוקשים באזור.

באחד הערבים, בליל חורף, נשארו לאה והרשל בסופרמרקט אחרי שסגרוהו, בכדי לסדר חשבונות ולבדוק את המלאי של הסחורות. הם היו שקועים בעבודתם כאשר שמעו דפיקה קלה בדלת הכניסה שהיתה סגורה, הרשל ניגש לדלת וראה שבחוץ ממתינים שני צעירים כושים שפניהם מוכרים לו, שאל למבוקשם, השיבו באדיבות רבה ובבקשה שימכור להם סיגריות. הרשל פתח לפניהם את הדלת בחיוך וקיבל אותם בסבר פנים יפות, שאל את סוג הסיגריות ניגש למדף הוריד שתי קופסאות סיגריות והושיט להם. פתאום שלף אחד מהצעירים אקדח מכיסו ובפנותו

אל הרשל אמר: יהודי מזוהם תוציא מיד את כל הכסף שברשותך ושים כאן על הדלפק. חיוור ומבוהל הוציא את הכסף שבכיסו ושבמגרה בארון, ושם על הדלפק. לאה שעמדה בפינה הקיצונית השניה של החנות שמעה את הרעש והצעקות של הצעיר התקרבה במרוצה לבעלה המבוהל, חיבקה אותו והתיצבה כמחיצה בינו ובין הצעירים הכושים, היא אמרה להם כי מה שיבקשו היא תיתן להם. הצעיר הכושי השני גם הוא שלף אקדח והתקרב אליה לקח אותה בכח והפריד אותה מהרשל ואמר: כעת אנו רוצים את נפשו של יהודי מזוהם זה, ולא מענין אותנו כספכם. הוא גידף וקילל את כל היהודים אשר מוצצים את דמם של הכושים הזכיר את היטלר שעשה טוב שהרג את היהודים. לאה התאזרה באומץ ולא נפלה ברוחה, בלי פחד דחפה הצידה את הצעיר הכושי שהרחיק אותה מבעלה, שוב התקרבה אליו וחיבקה אותו. הכושים נרתעו לרגע מאומץ ליבה של לאה, בראותה זאת היא פנתה למצפונם בקול חנוק מבכי ואמרה להם: אל תגעו בבעלי, הוא ניצול מגיא הריגה באירופה, שריד יחיד של משפחתו, ניתן לכם את כל רכושנו רק חוסו על חייו. שני הכושים דיברו ביניהם בשקט, לאה חשבה שהצילה את בעלה, אך אחרי רגע שוב שלף את האקדח מול רקתו של הרשל כשהשני מרחיק בכח את לאה מהרשל, לאה צעקה בכל כוחה והתחננה: תהרגו אותי ואל תגעו בו, אך בלי להסתכל על לאה הצמיד הצעיר הכושי את האקדח לרקתו וירה בו, הכדור היחיד פלח את רקתו יצא מצד שני. הרשל עוד הספיק להגיד "לאה הרוצחים הכושים הרגו אותי אני מת" וצנח על הרצפה.

לאה יצאה החוצה להזעיק עזרה ראשונה, ובינתיים ברחו הרוצחים הכושים. סביב לאה התאספו אנשי השכונה שהכירו את הזוג, את יושרם וטוב ליבם, ועזרו לה להזעיק עזרה מהירה. ואכן במהירות הגיע אמבולנס, אך לרופאים שהגיעו למקום לא נותר אלא לקבוע את מותו. כל תושבי הסביבה התאבלו על מותו של הרשל והבטיחו ללאה לגלות את הרוצחים, להעמידם לדין, ולנקום את דמו של הרשל.

מותו הטראגי של ניצול השואה הרשל, אשר נרצח בדם קר על ידי צעירים כושים, שטענו כי רק בגלל שהינו יהודי רצחוהו — עוררה תסיסה בקרב הקהילה היהודית בעיר, בה למעלה ממאה אלף תושבים יהודים, מהם כשתי רבבות ניצולי השואה משארית הפליטה באירופה. העתונים היהודים ברחבי ארה"ב עמדו על מקרה הרצח של ניצול השואה, והרקע שלו, סיפרו בהרחבה את קורות חייו, ועובדת היותו השריד היחיד ממשפחה ענפה שנגדע בשואה בפולין, שניצל בנס ממשרפות הקרמטוריום במחנה השמדה באוסטריה על ידי צבא ארה"ב, הובא לארה"ב ע"י "אונרא" וארגונים יהודים בכדי לשקמו ולבנות מחדש משפחה, ובארה"ב הוא נרצח בדם קר על ידי כושים רק בגלל היותו יהודי. סיפרו גם על

ביקורו האחרון במדינת ישראל ערב מלחמת ששת הימים, ועל רצונו בכל לב להשאר בארץ בזמן המלחמה, על פעולותיו ההסברתיות בקרב שארית הפליטה ובקרב הקהילה היהודית בעיר, שתמיד הדגיש כי המקום הבטוח ביותר ליהודים הוא ישראל, כי שם יכולים היהודים להתגונן מפני שונאיהם. העתונים עמדו על המצב של יהודי ארה"ב שבזמן האחרון הם חיים בפחד תמידי מפני שונאיהם המסיתים נגדם, במיוחד מצד הכושים, שבאופן שיטתי רוצחים יהודים. שיהודים בכל רחבי ארה"ב מפחדים לצאת מפתח ביתם כשמתחילה החשיכה בחוץ. סופר על המקרים הרבים של רצח יהודים שקרו בזמן האחרון, שהרוצחים הם ברובם כושים. גם משפטם של הרוצחים הכושים שנתפסו עורר התענינות בקרב יהודי ארה"ב. הרוצחים הכושים הודו ברצח וטענו טענות אנטישמיות ידועות להצדקת מעשיהם.

אך גם המשפט שנמשך זמן רב, וגזר דינם לעשרים שנות מאסר, לא יוכלו להשיב לאחור את אשר נעשה לאדם שהגיע למסקנה שמקומו הבטוח הוא בישראל ולא זכה להספיק לבצע את מחשבתו — ואיננו.

ממסגר אל המרחב

חניך מנזר בהולנד מתכונן להיות רב בישראל

תראה אותו, אברך חסידי, לבוש באיצטלא דרבנן, עטור זקן ופיאות, לומד באחד הכוללים החסידיים ומתכונן להיות רב בישראל, ולא תדע כי אברך זה היה פעם חניך מינזר אשר מוריו, הכמרים, היו בטוחים שיהיה כומר ואף יתפוס עמדה גבוהה בתפקידו זה.

ככל יתר סיפורי השואה מתחילה הפרשה בימים שהקלגסים הנאציים פשטו ברחבי אירופה, רמסו ורצחו בדם קר מיליוני יהודים, דם יהודי היה הפקר וכמעט שלא היה מי שירחם עליהם ויעזור להם בעת צרתם. רק בארצות הסקנדינביות התקוממה האוכלוסיה הנוצרית והתארגנה מחתרת לעזרת היהודים ולהצלתם מידי נוגשיהם. מחתרת כזאת קמה גם בהולאנד, בה התארגנו קבוצות נוצריות ששאפו להציל יהודים מידי הקלגסים. קבוצות אלו פעלו בעיקר להציל ילדים יהודיים. הם פיזרו אותם בין האוכלוסיה הנוצרית או שהעבירו אותם לכנסיות ומינזרים.

שמואל היה בן שנתיים כאשר נציגי המחתרת ההולנדית הגיעו לבית אמו וביקשו ממנה למסור לידיהם את הילד. הם הודיעו לה שלפי הידיעות בידיהם עומדים הגרמנים לחסל את שארית היהודים שנשארו עדיין באמסטרדאם וכי בעוד כמה ימים ייצא הטראנספורט האחרון של יהודי הולאנד לאושוויץ ובו ירוכזו שארית הפליטה של יהודי הולנד. המחתרת החליטה להציל את הילדים ולהבטיח את חייהם.

אמו של שמואל התלבטה בדעתה אם למסור את ילדה הקטן לידי הצעירים הנוצרים שאינה מכירה אותם, קשה היה לה להיפרד מבנה שמואל החביב עליה. בעלה גרשון נאסר שנה לפני כן על ידי הגרמנים והם שלחו אותו לבוכנוואלד, עתה לא היה לה עם מי להתייעץ. בעלה היה עסקן ציבורי מנכבדי הקהילה היהודית באמסטרדאם, איש מלומד ופרופסור. נציגי המחתרת לא נתנו לה שהות להחליט, חטפו את הילד וברחו איתו.

האם נשלחה עם יתר יהודי אמסטרדאם לאושוויץ, שם היא עברה את כל מדורי גהינום וניצלה בנס. על גורל בנה לא ידעה דבר.

שמואל הקטן נמסר על ידי נציגי המחתרת לידי כומר פרוטסטאנטי שגם הוא היה חבר במחתרת. הכומר לקח אותו למנזר בו היו כבר ילדים יהודים נוספים, אשר נמסרו לידי נזירה מחנכת.

שמואל הקטן, בעל שערות בלונדיניות, עיניים יהודיות שחורות ואף יהודי טיפוסי, התחבב על הנזירה מרגרטה שהתייחסה אליו בחיבה והתקשרה אליו בכל נימי נפשה. היא חינכה אותו ברוח הנצרות. גם הילד התקשר לנזירה והיה מאושר על היחס הטוב בו זכה.

המלחמה נסתיימה. מתוך 160 אלף יהודי הולאנד נשארו בחיים פחות מ־30 אלף. היתר הושמדו במחנות השמדה בפולין ובגרמניה. שארית הפליטה של יהודי הולאנד חזרה למולדתה.

אמו של שמואל חזרה להולאנד ואילו בעלה ניספה במחנה השמדה. היא החלה בחיפושים אחר בנה שמואל. התקשרה עם ארגוני המחתרת לשעבר, אך לא הצליחה למצוא את הצעירים שלקחו ממנה את בנה. חודשים רבים של חיפושים עברו ללא תוצאות. היא פרסמה מודעות בעתונים, קיבלה ידיעות ממקומות שונים, אך תמיד התאכזבה כשהתברר לה שאין זה בנה. היא עברה את הולאנד לאורכה ולרחבה וככל שארך המסע גדל צערה. לאחר חיפושים רבים הגיעה סוף סוף למינזר אחד, שם נמסר לה כי שוהה בו ילד יהודי אשר לפי הסימנים שיערה כי זהו בנה. אולם גם כאן נתקלה בקשיים, שכן הנזירה מרגרטה, שטיפלה בילד וחשבה שתצליח לגדלו ככומר, לא רצתה להוציאו מידה. כששמעה שמחפשים את שמואל ניסתה להחביאו, אחר ניסתה להשפיע על הילד בן החמש וחצי, שלא ילך עם האשה היהודיה, ורק אחרי מאמצים רבים הצליחה האם להוציא את הילד מידי הכנסיה. לאחר כמה חודשים עלתה ארצה עם בנה.

לאחר זמן נישאה האשה לבעל דתי, שאימץ את שמואל כבנו והשתדל לחנכו ברוח התורה. בשנים הראשונות זכר עדיין שמואל את שהותו במנזר, את הכמרים והנזירות, ובמיוחד את הנזירה מרגרטה, אבל במשך הזמן נמחו זכרונות העבר.

שמואל היה שקדן בלימודיו. לאחר שגמר בית ספר יסודי נשלח לישיבה תיכונית. אביו סיפר לראש הישיבה על עברו של הנער, וראש הישיבה התייחס לשמואל בגישה מיוחדת, הקדיש לו תשומת לב רבה, ניהל איתו שיחות והתקשר אליו בידידות עמוקה. שמואל אהב להתבודד והחל לעסוק בספרי מחשבה ומוסר. כאשר חבריו יצאו למגרש הספורט או למשחקים אחרים נשאר שמואל לעיין בספרים החביבים עליו. ראש הישיבה, הר״מים והמורים כולם ניבאו לו מיד גדולות. לאחר שסיים את הישיבה התיכונית, עבר לירושלים לאחת הישיבות הגדולות, גידל זקן ופיאות,

התמסר לתורה ונמנה על המתמידים הגדולים ביותר של הישיבה. רבותיו, מגדולי הדור, אמרו אף הם כי נכון לו עתיד מזהיר בעולם התורה.

אחר שנתיים בישיבה ליטאית התחיל להתעניין בחסידות, שקד על ספרי החסידות, הסתופף בחצרו של אדמו״ר ירושלמי והפך לחסיד נלהב.

אחר זמן נשא שמואל אשה ממשפחה חסידית, נכנס לאחד הכוללים החסידיים, יושב ועוסק בתורה ומתכונן להיות רב או ראש ישיבה.

"הכומר" בימי השואה — חסיד בויאן בבני ברק

באחרונה הופיעה בבני ברק "דמות" חדשה. ואף שאין העיר חסרה בדמויות הרי הוא בולט לעין. ר' שמואל, יהודי בעל הדרת פנים, חסיד בויאן, שהתיישב כאן. מדי יום ביומו רואים אותו באחד מבתי הכנסת המרכזיים בעיר, בו קבע את מקומו, משתתף בשיעורי התורה ותורם בעין יפה לכל דבר שבצדקה. נראה כי הוא בעל אמצעים. הוא עלה ארצה מארצות הברית עם אשתו, ואף שבניו נשארו שם, לדבריו — גם הם יעלו אחריו. בשנים האחרונות ביקר כמה פעמים בארץ וניסה להשתקע בה. לפני מספר שנים רכש מפעל ליד תל אביב, אך בגלל קשיים שונים לא הצליח להפעילו ונאלץ למכרו בהפסד. באחרונה החליט לעלות ארצה, מסר את עסקיו בחו"ל לבניו וכאן הוא מתקיים מחסכונותיו ומהכנסות הרכוש שהשאיר בידי בניו בחו"ל.

ידידיו הקרובים משכבר הימים יודעים לספר על חייו הסוערים של ר' שמואל בימי השואה בפולין. מפה לאוזן הם לוחשים על חייו של החסיד הבויאני כש"שרת" בכנסיה הנוצרית כאחד ה"כמרים" בה. ערך טקסי אשכבה לנפטרים אצילי פולין כשבלבו פנימה לחש פרקי תהלים וביקש סליחה ומחילה מה' שנאלץ לעסוק בעבודה בזויה זו. ר' שמואל עצמו לא הכחיש את הלחישות אך גם לא היה מוכן לדבר על כך. כשלחצו עליו שיספר מעברו, התחמק מכך. כאיש שיחה נעים מצא תמיד תירוץ יפה להעביר את השיחה לנושאים מעניינים אחרים מתקופת השואה. פעם בכל זאת פתח את ליבו וגולל את קורות חייו בתקופת השואה ועמד במיוחד על התקופה שהיה נאלץ לכהן כ"כומר" בכנסיה קתולית.

ר' שמואל נולד בעיר גדולה במערב פולין. אביו איש אמיד, בעל עמדה בחיים הכלכליים של פולין לפני מלחמת העולם השניה. יחד עם זאת היה יהודי חרדי, עטור זקן ופאות, מחשובי חסידי בויאן. בשבתות ובחגים לבש בגדי משי חסידיים וחבש "שטריימל". ביתו המפואר בפרבר העיר היה מוקף בגינה ובוסתן נאים שגדר ברזל עם שער כניסה סובבים אותם. לרשות המשפחה עמדה מרכבה רתומה לסוסים, שהאב השתמש בה לעסקיו. לעתים קרובות היה נוסע במרכבתו עם בניו לשבתות וחגים אל חצר רבו.

שמואל קיבל חינוך תורני אצל מלמדים בעלי מוניטין וחינוך כללי אצל מורים מיוחדים, שהוזמנו הביתה ללמד את בני המשפחה. אחרי גיל בר מצוה המשיך ללמוד תורה בבית המדרש החסידי בעיר ולימודים אקסטרניים באופן פרטי אצל מורים מהגימנסיה הפולנית בעיר. בגיל חמש עשרה נכנס ללמוד כתלמיד מן המנין בגימנסיה הפולנית. אחרי הצהרים היה מחליף את מדי הגימנסיה בלבוש חסידי והולך ללמוד בבית המדרש החסידי. היה אחד התלמידים היהודים המעטים ששוחררו מהלימודים בגימנסיה בשבתות ובחגים.

בעת לימודיו בגימנסיה התידד עם חלק מהתלמידים הפולנים. רוב התלמידים לעגו ובזו לתלמידים היהודים, ולא פעם הטיחו בהם מכות קשות, אף דרשו לגרש את כל היהודים מהגימנסיה. אך היו ביניהם ליברלים יותר, שהתחברו עם יהודים. ביניהם היה תלמיד נוצרי אדוק, טדאוש זדוביצקי שכינויו היה "טדק", אשר אהב לקרוא את התנ"ך, ובידעו ששמואל הוא בחור יהודי דתי התיידד עמו והיו משוחחים על התנ"ך ועל נושאים דתיים בכלל. משסיימו את הגימנסיה נפרדו דרכיהם — שמואל נכנס לפוליטכניקום בלבוב ללמוד הנדסה ואילו טדק נכנס לסמינר לכמרים בקרקוב. שמואל לא הספיק לגמור את לימודיו בפוליטכניקום בגלל האנטישמיות וההגבלות שהנהיגו השלטונות האקדמים הפולניים נגד היהודים, נאלץ היה להפסיק את לימודיו בלבוב, חזר הביתה ועזר לאביו בעסקיו. בינתיים פרצה מלחמת העולם השניה.

עם כיבושה של פולין על ידי הגרמנים והתחלת ההתנקשויות ביהודים, נושלו בני משפחתו של שמואל מרכושם, וגורשו באכזריות מביתם. אבי המשפחה נאסר, עבר עינויים קשים ואכזריים ומת על קידוש ה' אחרי חודש. שמואל קיבל עליו את עול החזקת הבית והטיפול באמו ובמשפחה. לפני שגורשו מביתם הצליחו בני המשפחה להוציא חלק מהרכוש ולהשיג דירה ברובע היהודי, שנקבע אחר כך כ"גיטו" של העיר. בתחילה התפרנסו מהכסף המזומן שהיה בידיהם וממכירת חפצים. אחרי שנסגר הרובע היהודי והוכרז כ"גיטו", אורגנו בו בתי מלאכה ומפעלי תעשיה בפיקוחם של הגרמנים, והיהודים עבדו בהם. המוצרים היו מיועדים לצבא הגרמני. הגרמנים חיפשו בין היהודים אנשים מוכשרים שינהלו את המפעלים בפיקוח גרמני. שמואל נבחר כעוזר למנהל הגרמני של מפעל תעשייתי גדול שייצר עבור הצבא הגרמני, בו עבדו מאות יהודים. המפעל היה מחוץ לתחום הגיטו, ובכל יום היו מובילים את הפועלים היהודים במרוכז, תחת משמר משטרתי של האוקראינים, לעבודה במפעל. לשמואל ניתן רשיון מיוחד מטעם המפקדה הגרמנית בגיטו לנוע באופן חופשי מחוץ לתחום הגיטו, בתוקף תפקידו.

כשהחלו הגרמנים להעביר יהודים למחנות השמדה, פעלו גם לחיסול מפעלים

ובתי מלאכה, ושלחו את הפועלים עם משפחותיהם למחנות עבודה במזרח — כך, על כל פנים, סיפרו. לאחר מכן התברר שכל המשלוחים יצאו לאושוויץ להשמדה. המפעל שבו עבד שמואל, היה חיוני לצבא הגרמני ולכן לא סגרו אותו, אך גם כאן עשו סלקציה בין העובדים — הוציאו את החלשים והעבירום למשלוחים. בין המועמדים להעברה היו גם אחיו ואחותו של שמואל, אך הוא הצליח לשכנע את המנהל הגרמני להשאירם במפעל. בינתיים החלו הגרמנים להגביל את תנועותיו של שמואל בעיר, ולכל יציאה מחוץ לגיטו נזקק לרשיון מיוחד.

בעת היותו חופשי לנוע מחוץ לגיטו נתקל פעם שמואל בחברו וידידו מספסל הלימודים, טדאוש זדוביצקי, לבוש בלבוש של כומר. הביט בפניו ולא היה בטוח אם אכן זהו "טדק". רצה לגשת אליו, אבל היסס ופחד, והחליט לא לגשת אליו, אך בזהירות רבה עקב אחרי צעדיו והתברר לו שפניו מועדות לכנסיה המרכזית בעיר, שעל ידה גם מנזר. הוא ביקש מאחד מידידיו הפולנים הליברלים שעמו עמד בקשר, שיברר לו האם בכנסיה זו נמצא כומר בשם טדאוש זרוביצקי, ומה הן דעותיו. אחרי כמה ימים קיבל שמואל תשובה שאכן טדאוש זדוביצקי מכהן ככומר הראשי של הכנסיה ודעותיו נשארו ליברליות.

במרוצת הזמן הורע עוד יותר מצבם של יהודי הגיטו עם התקדמות תהליך חיסולו. כמעט כל היהודים הוצאו מהגיטו להשמדה. כל המפעלים ובתי המלאכה נסגרו, ונשאר רק המפעל שבו עבדו שמואל, אחיו ואחותו. שמואל הגיע למסקנה שעליו להימלט עם בני משפחתו מהגיטו לפני חיסולו.

הפגישה הראשונה עם ידידו הכומר טדאוש היתה מסוייגת. כשניגש לכומר והציג את עצמו, הביט עליו זה בתימהון. הוא נבהל מהפגישה ונרתע מלדבר עם שמואל. הוא גם לא השיב כששמואל קרא לו בשמו. אך שמואל לא הרפה ממנו, שכן חש שזו ההזדמנות האחרונה שאולי יוכל להציל את עצמו ומשפחתו, תפס בשרוולו בחוזקה והזכיר לו מיהו. הכומר נזכר והכירו, אך לא רצה לדבר איתו ברחוב והזמינו למשרדו בכנסיה. שמואל סיפר לו על מצבו וביקש את עזרתו. הכומר דיבר אליו בחמימות והבטיח שישתדל לעזור לו — הזמינו לבוא אליו בעוד כמה ימים.

בינתיים נתרבו הסימנים שעומדים לחסל סופית את הגיטו, שמואל התחיל לפעול בדחיפות, וביחד עם אחיו ואחותו הסתנן מחוץ לגיטו והגיע לידיד פולני מהמחתרת בפרבר העיר. הבריחה מהגיטו היתה כרוכה בהרפתקה מסוכנת, שבסופה הגיעו לבית הידיד הפולני הליברלי. זה היה מוכן לקבל את הנמלטים מהגיטו, אך רק לתקופת מעבר, בגלל הסכנה שבדבר. שמואל, אחיו ואחותו תיכננו למצוא דרך להצטרף לשורות הפרטיזנים הפולנים המוכנים לקבל יהודים. המקשר הפולני היה צריך להודיע להם מתי יוכלו להצטרף לפרטיזנים. הדרך עד ליערות בהם היו

הפרטיזנים היתה מרוחקת כ־20 קילומטר וקשורה בסכנות רבות. שמואל החליט לנסות ולהיפגש עם הכומר טדאוש, שקיבל אותו בידידות. הוא מצא אצלו אוזן קשבת והשתכנע שהכומר יהיה מוכן לעזור לו בנאמנות. ואמנם, הכומר פעל מאז הפגישה הראשונה למצוא מקלט לו ולקרוביו, והודיע לו שיכול להכניס את אחותו למנזר של הנזירות בכנסיה.

מעודד מביקורו אצל הכומר חזר שמואל לבית הפולני. בזהירות רבה העביר את אחותו לכנסיה, הכומר הציע לו שיישאר בכנסיה וישרת בתפקידים מיוחדים. שמואל היה שבע רצון מן הסידור, בפרט שניתנה לו אפשרות להיות בקירבת אחותו. ביקש למצוא פתרון גם לאחיו שלא להשאירו בבית הפולני בפרבר העיר, הכומר השיב לו כי אין לאחיו ברירה אלא להצטרף לשורות הפרטיזנים. שמואל נתמנה כאחד השרתים בכנסיה וקיבל בגדים מיוחדים.

הכומר ידע ששמואל הוא יהודי דתי ונאמן לעמו, בשיחתו הראשונה הדגיש בפניו שאין בכוונתו להעבירו על דעתו, אך הזהיר אותו שישתדל לשמור על נימוסי הדת הנוצרית, לשמור פורמלית על חוקי הדת כקאתולי אדוק, ללמוד את חוקי הנצרות ונימוסיה שלא ייכשל בהתנהגותו. בתקופה הראשונה קיבל שמואל חדר מבודד בכנסיה, ושם ישב ולמד את חוקי הנצרות ואורחותיה. גם השתדל עד כמה שאפשר לשנות את חזותו החיצונית, גידל שפם, גילח את ראשו כמנהג הנזירים, והוריד הרבה ממשקלו. אחרי שהות של ששה שבועות בהתבודדות השתנה ללא הכר, פניו העגולים התארכו בגלל רזונו, כך שגם בלי בגדי הכהונה שלבש לא קל היה להכירו. אישר זאת גם הכומר טדאוש, שהיה שבע רצון משינוי חזותו. הכומר היה מבקר אצלו בחדר מידי יום, עמד על התקדמותו בלימודיו בספרות הנוצרית, בחן אותו בעל פה, ואחרי שישה שבועות השתכנע שהוא מסוגל לשרת בכנסיה בתפקיד של שרת כעוזר לכומר.

שמואל שירת את הכנסיה לשביעות רצונו של הכומר טדאוש, ומילא את הוראותיו. במרוצת הזמן התרגל לעבודתו בכנסיה כאילו נמצא בה שנים רבות. כך נתקבל בעיניהם של המבקרים בכנסיה. אחרי כשמונה חודשים הודיע לו טדאוש שמינה אותו לתפקיד כומר. טדאוש חשב שאולי באמת קיבל עליו שמואל — שקראו לו בכנסיה סטפן ברוצקי — את הדת הנוצרית, אף שלא עבר את טקס הטבילה, אך חשש לדבר עימו על כך שמא בכל זאת הוא טועה, ושמואל חש במחשבותיו של הכומר, לכן נזהר ביותר בזמן שהיה מקיים את מצוות היהדות, לשמור על יהדותו בחשאיות יתירה. אף לרגע לא עלה בדעתו לבגוד בעמו ודתו. להיפך, דווקא בהיותו בצל הכנסיה התחזק באמונתו בתורת ישראל ובעם ישראל.

הצעתו של טדאוש הדהימה אותו, שכן לא עלה על דעתו שהלה יתן בו אימון

עד כדי כך שימנה אותו לכומר. הוא חש וידע שתשובתו על הצעתו של הכומר היא גורלית לגביו. ניסה להתחמק ושאל את הכומר אם הוא באמת ראוי ויוכל למלא את התפקיד. הכומר השיב לו בחיוב. לאחר התלבטויות רבות החליט לקבל את ההצעה בלית ברירה, היות שהוא נתון בסכנת נפשות ושירותו בכנסיה אינו נחשב כעבודה זרה, כי הרי הוא מבטל את הנצרות גם בלבו. ואף תפילה מיוחדת חיבר לעצמו לבקש מבוראו שיסלח לו על מעשיו.

הכומר היה מרוצה מתשובתו ושיבח אותו על ידיעותיו בדת הנוצרית ואמר כי הוא משוכנע שיוכל למלא כל תפקיד כנסייתי שיוטל עליו, והיות והימים הללו הם ימי מלחמה ושכול, הוא ממנה אותו ככומר לעריכת טקסי לוויות.

שמואל־סטפן מילא בדייקנות את תפקידו ככומר עורך לוויות. התפרסם בנימוסיו היפים ובקולו הנעים. רבים מחבריו הכמרים ביקשו את קרבתו. במיוחד התפרסם בקרב האצולה הפולנית בשפתו הפולנית הנמלצת. הכומר טדאוש הציג אותו בפני מקורביו וראשי הציבור כפליט פולני מאיזור הכיבוש הגרמני שלזיה. סיפר, שהגרמנים גירשו משם את הפולנים, סגרו את הכנסיות הקתוליות, וסטפן נאלץ לעזוב את כנסייתו והגיע לעיר זו. "הכומר סטפן" הוזמן לבתים של אצילים פולנים ושל כמרים, אך העדיף להישאר בכנסיה ולחיות בהתבודדות בטענה שרבים מבני משפחתו נהרגו על ידי הגרמנים בשלזיה.

בעת שהיה אומר את תפילות האשכבה בלטינית, שהציבור הרחב לא הבין, מלמל פעמים רבות תפילות ובקשות לה', ופרקי תהילים שהביעו את הרגשות שחש באותו מעמד. במשך שנתיים המשיך בתפקיד זה והיה מוכר בכל החוגים הכנסייתיים בעיר. הציעו לו משרות רבות ככומר עצמאי בכנסיה, אך כמובן שסירב. בינתיים החלו להגיע ידיעות מחזיתות המלחמה על תבוסתם של הגרמנים. הצבא הסובייטי מתקרב לעיר, ושמואל ציפה ליום שבו יוכל להשתחרר מתפקידו הכפוי והשנוא עליו.

אחרי שהצבא הסובייטי נכנס לעיר לא התמהמה אף לרגע להישאר בכנסיה ורצה להשתחרר מה שיותר מהר מכבליה. עם הצבא הסובייטי שנכנס לעיר הגיע גם גדוד של הצבא הפולני בחסות ברית המועצות. הפולנים צהלו משמחה על בריחת הגרמנים וערכו תפילה חגיגית וקבלת פנים לגדוד הפולני המשחרר. שמואל ניצל את ההמולה בכנסיה, הוציא את אחותו בבגדי הכמורה ועזב את העיר אף מבלי להיפרד ממיטיבו הכומר טדיאוש. הוא ידע את שנאת הפולנים ליהודים, לכן לא הסיר עדיין את בגדי הכמורה והלך לחפש את אחיו הפרטיזן, קרובים אחרים וסתם יהודים. הוא נפגש עם יהודים ניצולי השואה, והיו שיעצו לו להמשיך לשאת את בגדי הכמורה, כדי שיוכל להציל יהודים, במיוחד ילדים בכנסיות. בתחילה עשה זאת, אך לא יכול היה לשאת את הבגדים הללו והסירם.

עם אחותו היה נוסע מעיר לעיר לחפש את אחיהם אך לא נמצא לו זכר, ואף בני משפחה אחרים לא גילו בחיים.

עם פתיחת הגבולות החליט לעזוב את פולין. קודם שיצא בא אל מיטיבו הכומר טדאוש זדוביצקי, להודות לו על שהציל אותו ואת אחותו ממוות, והתנהגותו עמם כ"חסיד אומות העולם".

שמואל ואחותו עברו אחרי המלחמה לגרמניה וגרו בברלין, שם היה מוכר כ"כומר לשעבר". מברלין הגיע לארה"ב שם הקים משפחה, התבסס במסחר והצליח בעסקיו. גם המשיך במסורת אבות בחסידות בויאן, ואת בניו חינך ברוח חסידות זו. במשך השנים שאף להעביר את משפחתו ורכושו לארץ ישראל, וכאן הוא מודה לה' על העבר ומתפלל על העתיד שתתגשם כל שאיפתו.

מוטל בעל תשובה מצא את תיקונו

באחד מבתי הכנסת בפרברי בני ברק, יושב לו תמיד בפינתו הקבועה יהודי עבדקן ששער ראשו גדל פרע. נכנס לבית הכנסת, אינו מדבר עם אף אחד. מתיישב מיד בפינתו, לוקח ספר תהילים, נשען על מרפקיו כשהוא תומך בשתי ידיו את ראשו. כך הוא יושב רכון וממלמל בשפתיו את מזמורי דוד מלך ישראל.

מתפללי בית הכנסת ואנשי השכונה יודעים עליו רק כי חוזר בתשובה הוא, לאחר שבמשך שנים רבות היה רחוק מיהדות ומקיום מצוות התורה. לפני שנים עלה ארצה, התיישב בפרבר בבני ברק, עובד עבודה גופנית קשה ובזמנו הפנוי יושב בבית הכנסת ולוחש את פסוקי התהילים. את רוב כספו הוא מפזר לצדקה.

מיהו יהודי זה, מהיכן הגיע, מה היו מעשיו לפני שנעשה בעל תשובה? על שאלות אלו אין אדם היודע לענות. אנשים מנסים לדובבו ולהוציא ממנו פרטים על עברו, אך אינם מצליחים בכך. הוא פשוט אינו משיב להם, וכשמדברים אליו הוא מסתכל במבוכה בפניו של הפונה אליו ושותק.

מכנים אותו "ר' מוטל בעל תשובה".

באחד מלילות החורף האחרונים, כאשר בחוץ צלף הגשם ושטף את רחובות העיר, הריקים כמעט מאדם, ישב לו ר' מוטל בבית הכנסת כדרכו, רכון ליד השולחן ועיין בספר באותה שעה נכנס אחד ממתפללי בית הכנסת, אשר רגיל היה לבא מידי ערב לבית הכנסת ללמוד גמרא. ר' מוטל התפלא על כניסתו של מישהו במזג אוויר זה, העיף מבט חודר לעבר הנכנס והמשיך לעיין בספרו. האיש הנכנס, ר' ראובן, גם הוא — כמו רוב באי בית הכנסת — היה סקרן לדעת מיהו "ר' מוטל בעל תשובה" ולא פעם ניסה לדובבו ולהוציא מפיו על עברו, אך ללא הצלחה. עתה, החליט לנסות שוב את מזלו, כשבית הכנסת היה ריק מאדם. הוא התקרב לר' מוטל והחל ללמוד, ושאלו אם הוא מסכים להצטרף אליו ללמוד בצוותא. הלה הביע את הסכמתו בניד ראש. וראה פלא, ר' מוטל זה לא רק בתהלים כוחו, גם דף גמרא הוא יודע. סקרנותו של ר' ראובן גברה. משסיימו ללמוד את הדף היומי, החל לדבר

אתו, השיחה התפתחה ברצון. לאט לאט התפתחה השיחה, ונתקרבו הדוברים. ואזי פתח ר' מוטל את סגור ליבו.

בקשב רב שמע ר' ראובן את קורות חייו של האיש המשונה והגלמוד, "ר' מוטל בעל תשובה". ילדותו בעיירה קטנה בסביבת ביאליסטוק בפולין. מוצאו ממשפחה מיוחסת של עשירים ותלמידי חכמים. אביו, ר' יעקב, היה ידוע כתלמיד חכם שפנו אליו מקהילות שונות בהצעות שיקבל עליו את עול הרבנות, אך הוא העדיף להיות סוחר, להקדיש את זמנו החופשי לתורה ולהתעסק בפעולה ציבורית למען תמיכה במוסדות התורה.

את בנו חינך באותה רוח, בגיל צעיר נשלח לישיבת ביאליסטוק העירונית. שם הכיר את ישיבת נובהרדוק הגדולה, שמע את שיחות המוסר של ראש הישיבה והתבשם מרוח זו. הוא נמשך אחרי הדרך של נובהרדוק בלימוד התורה, קיבל עליו ללמוד מוסר, "עבד" על עצמו ביסודיות ופעל למען שיפור המידות.

כבר כבחור צעיר עלה במדרגת המוסר והתחבב על ראשיה הרוחניים של הישיבה הנובהרדוקאית. בהגיעו לפרקו נשא אשה והחל להקים משפחה. כאביו כן גם הוא, לא הסכים לקבל משרה ציבורית או להפוך את התורה כקרדום לחפור בה. ראשי ישיבות הציעו לו ניהול ישיבות קטנות בעיירות שונות, אך הוא דחה הצעות אלו. בעזרת אביו הקים לעצמו בית מסחר לגלנטריה. בזמנו הפנוי עסק בלימוד התורה, התמסר לפעולות לצרכי ציבור, בעיקר בשטח החינוך. רכש לו ידידים בין חוגים רחבים בעיר, במיוחד בין המשכילים, בין בני ברית ובין שאינם בני ברית. בין הידידים הנוצרים שלו התבלט במיוחד הרוקח העירוני, אשר היה ידוע בעיר כאיש משכיל אשר לו ידיעות רחבות בתיאולוגיה והיו לו קשרים הדוקים עם יהודים. השניים ניהלו שיחות ארוכות בבעיות רוח ודת, ומשיחות אלו התפתחה ידידות כנה ועמוקה ביניהם.

גם כאשר כבשו הסובייטים את העיירה, עם פרוץ מלחמת העולם השניה, המשיך מוטל לנהל את חנותו. אך לא עבר זמן רב וחנותו נתדלדלה, והיה נאלץ ללמוד מקצוע. הוא חשב להסתגל לחיים החדשים שנוצרו עם כיבושה של העיירה בידי הסובייטים. זמן קצר לפני שפרצו הקרבות בין גרמניה ורוסיה הסובייטית גוייס לצבא הסובייטי, והוא כבר בעל משפחה מטופל באשה ושלושה ילדים, ונשלח למחנה אימונים. גם בשרתו בצבא השתדל, עד כמה שאפשר, לשמור מצוות. שמר על הטלית והתפילין ועל ספר התהילים, בו הגה בכל זמן פנוי. בזמן הראשון עמד בחילופי מכתבים עם משפחתו.

שנה לאחר פרוץ המלחמה, אחרי שפעמים רבות עמד בפני מצבים קשים ובנסים

נשאר בחיים, הוזמן למפקדה. חקרו אותו, בדקו את תעודותיו ומפקדו הודיע לו שעליו לעזוב את הצבא, ובאשר הוא מהאיזור הפולני לשעבר ואין לצבא הסובייטי אמון בחיילים מאיזור זה. הוא קיבל אישור על שחרורו מהצבא הסדיר והפניה לאסיה התיכונית, במחוז דשזאמבול בקזקסטן הסובייטית. נאמר לו כי עלי ולהתגייס מיד בבואו לשם, לעזור לעבודת המאמץ המלחמתי.

מכאן נשלח על ידי המפקדה הצבאית שבדשזאמבול ל"סובחוז", המרוחק כ־200 ק"מ מעיר המחוז. במקום זה הועסק בגידול צאן בערבות המשתרעות על שטחים רחבים. הוא לא היה מרוצה מעבודה זו, בעיקר בגלל בדידותו. המקום היה מרוחק מיישוב עירוני ומיהודים. כאשר היה בדשזאמבול נוכח לדעת כי קיים שם יישוב יהודי מאורגן, המנהל חיים יהודיים עם בתי תפילה, תלמוד תורה ואפילו מקווה טהרה. במרוצת הזמן הצליח להשתחרר מהסובחוז ולקבל העברה למרכז העורות בדשזאמבול. בעיר זו מצא עצמו מאושר. כל יום, אחרי עבודתו הקשה, הלך לבית הכנסת, נפגש עם ידידים והרגיש עצמו כאילו חידש את חייו היהודיים. בעיר שמע יותר על תוצאות המלחמה, על מצבם של היהודים תחת כיבוש הגרמני ועל ההשמדה של המוני יהודים שם. כרוב הפליטים היהודיים, שהשאירו את משפחותיהם, חשב על השמדת היהודים שהיא רק תעמולה סובייטית, ואין להתייחס אליהם באימון. אולם, בלבו פנימה חשש שמא בכל זאת יש שמץ של אמת בפרסומים אלו.

כאשר התחיל הצבא הרוסי באפנסיבה שלו ובשחרור האיזורים הכבושים על ידי הגרמנים עקב במתיחות ובחרדה אחרי החדשות ב"קול מוסקבה". הוא שמע על כיבושם של ערים ועיירות וציפה לידיעה על שחרורה של ביאליסטוק והסביבה. הרגע המיוחל הגיע, וזכה לשמוע באזניו ידיעה זו. הוא החל לחשוב על הדרך בה יוכל להשתחרר מעבודתו ולהגיע לעיירתו, כדי לחפש את משפחתו.

ראשית כל כתב מכתב דחוף לידידו הרוקח, וביקש ממנו לכתוב לו כל האמת על גורל משפחתו. גם שלח מכתבים למכרים נוצרים אחרים ולועד המקומי. מיום זה לא מצא לנפשו מנוח, המעיט בדיבור ובאכילה, הזניח את עבודתו וציפה במתיחות ובחרדה לתשובה מהבית. התשובה לא בוששה לבוא. לאחר שבועיים קיבל מידידו הרוקח מכתב ארוך ומפורט. במכתב זה כותב לו ידידו הנוצרי שהיה עד לשואה היהודית בעיירה ב־5 בספטמבר 1941. הוא תיאר את אכזריות הגרמנים, שבעזרת האוקראינים הוציאו את כל היהודים מחוץ לעיר וציוו עליהם לחפור במו ידיהם בורות, בהם נקברו חיים. הם נדחפו לבורות, הזעקות נשמעו למרחקים, צעקות הילדים קרעו לבבות ולא היה מי שיושיעם. אלה שניסו לברוח מהבורות, נורו. הרוקח אף ציין במכתבו מתי ראה לאחרונה את משפחת ידידו.

כאשר קרא את המכתב לא בכה, קרא פעם ופעמיים, הביט במכתב ושתק. כך ישב במשך שעות כמאובן. ימים ושבועות הלך, לא דיבר ולא השיב על שאלות. ידידים ומכרים ניסו לנחמו ולדבר על לבו כי זו צרת רבים, אך הוא לא רצה לקבל שום תנחומים.

הוא הפסיק לבוא לבית הכנסת והפסיק להיפגש עם יהודים, אמונתו נתערערה בעקבות המכתב מהרוקח.

עם תום מלחמת העולם השניה הכריזה הממשלה הסובייטית, שלכל אזרח פולני לשעבר הזכות לחזור למולדתו, רוב יהודי פולין נרשמו לחזור, בחשבם כי משם יהיה להם יותר קל לעלות לארץ ישראל. מוטל היה מהיהודים היחידים שלא נרשמו לחזור. ידידיו היהודים דיברו על לבו שירשם גם הוא כי בכל זאת יש תקווה שנשאר ממשפחתו מישהו. אך הוא המשיך בשתיקתו. הגיע היום בו עזבו כל היהודים הפולניים את דשזאמבול. אלפי יהודים מהאיזור נהרו לתחנת הרכבת להיפרד מהם. גם מוטל הגיע לתחנה וכדרכו שתק. ידידים ניסו שוב לדבר על לבו, שמא בכל זאת יפסיק את שתיקתו ויתחיל לטפל ביציאתו מרוסיה הסובייטית, אך הוא לא השיב להם. רק הניד בראשו ובירך אותם לנסיעתם.

עם עזיבתם של היהודים הפולניים את דשזאמבול נשאר שוב בודד. הוא לא התאושש יותר מהמשבר הנפשי שעבר עליו. הפסיק כל מגע עם יהודים ויהדות.

עם הזמן חזרה אליו שלוות נפשו והתחיל לדבר, התיידד שוב עם אנשים, אך לאמונתו לא חזר. אחרי עשר שנים נפגש במקרה עם יהודי פולני, שסיפר לו כי ישנה כעת אפשרות לחזור לפולין והוא מתכונן לעזוב את רוסיה, בתקווה שיצליח להגיע למדינת ישראל. הדברים השפיעו הפעם עליו והחליט לחזור לפולין. מיד עם הגיעו לשם התחיל לטפל בעלייתו ארצה, ולאחר שנה הצליח לעלות לישראל. כאן הסתדר בעבודה, והמשיך להתנהג כבעבר, התרחק לגמרי מקיום מצוות, והיה גלמוד ובודד.

באחד הימים הזדמן במקרה לאחת מישיבות בני ברק, בשל עבודתו כפועל בניין. לפתע חש כאילו הוכה בהלם עז, משהו היכה מכה עזה בנשמתו.

היה זה קול התורה שזה שנים רבות לא שמע. והנה שוב אותם מנגינות, אותה ההתלהבות ואותו געש ששמע בימי נעוריו. ולא רק ששמע כי אם היה חלק מהותי ממשמיעיו.

כאבן שואבת נמשך אחר הקולות, בהססנות נכנס לבית המדרש והקשיב באלם. וכיון שנכנס לא במהירות עזב, וגם משיצא ידע שיחזור לכאן שוב ושוב. זכרונות ילדותו משכוהו לכאן וגעגועים עלו בו לאותם ימים ראשונים בישיבות ביאליסטוק

ונובהרדוק. מכאן ואילך היה בא בקביעות ובעיקר לשמוע שיחות מוסר מפי ראש הישיבה. עם שגבר בו אומץ ליבו פנה אל ראש הישיבה ושוחח איתו מספר פעמים. לאט לאט חזרה אליו הכרת אמונתו. הוא קיבל עליו את הדין וכדרך בתשובה קיבל על עצמו להיות עוסק במיוחד בשמירת הדיבור ובפרישות. ומכאן הנהגתו.

לך לך אל ארצך ואל מולדתך

בין חסידי גור ידוע ר' יצחק מאיר כאחד ממקורבי "בית גור" בירושלים. הוא מתייחס למשפחת הרבי, נין למייסד שושלת גור, האדמו"ר הראשון, רבי יצחק מאיר. משפחתו היתה קשורה בקשרי חיתון עם המשפחות הידועות של חסידי גור בורשה והסביבה, משפחות קמינר, מינץ, יוסטמן, לוין ואלתר. ר' יצחק מאיר מצא עצמו בחצר גור בירושלים כבן בית, ובמיוחד היה מקובל על האדמו"ר הזקן, רבי אברהם מרדכי ואשת האדמו"ר.

ר' יצחק מאיר הוא שריד יחיד ממשפחתו העניפה בפולין. בנסים ניצל מהשואה, עבר נסיונות קשים בחיים, עמד על סף התבוללות בהיותו בסקנדינביה. עלה ארצה, חזר לחצר האדמו"ר מגור בירושלים, שירת בצה"ל, הקים משפחה מפוארת בישראל וכיום עובד כפקיד בכיר באחד ממשרדי הממשלה, הוא פעיל בחיים הציבוריים והדתיים, וצאצאיו ממשיכים בדרך התורה והחסידות לפי מסורת המשפחה.

כבר מילדותו היה יצחק מאיר קשור עם בית גור. נולד בשלהי מלחמת העולם הראשונה בורשה. האדמו"ר הזקן, רבי אברהם מרדכי היה סנדקו. אביו ר' לייבל היה תושב ורשה, בעל אמצעים, נין ונכד לבעלי חידושי הרי"ם, חסיד גור נלהב, ממקורבי האדמו"ר, שהיה מתאכסן בדירתו הנאה עת בואו לורשה. גם כאשר ר' לייבל היה נאלץ בגלל סיבות משפחתיות להעתיק את דירתו לעיירה ליד ורשה לא נותק הקשר ההדוק עם ה"חצר", והאדמו"ר היה משתתף באירועים המשפחתיים בבית ר' לייבל והיה בא לעיירה והתאכסן בבית ר' לייבל.

אחרי הבר מצווה עזב יצחק מאיר את בית הוריו בעיירה ועבר ללמוד — לפי עצת האדמו"ר — ל"מתיבתא" בורשה, הצטיין בלימודיו בישיבה, למד בשקידה והיה דבוק בתורה וחסידות. כמעט בכל שבת היה נוסע עם קבוצת בחורים מה"מתיבתא" על ה"קולייקע" (רכבת קטנה מיוחדת) מורשה לגור, שם היה מבלה את השבת בחצר האדמו"ר בחברת חבריו מהישיבה ובחורים שבאו מכל קצווי ארץ להסתופף בחצר האדמו"ר, וקיבל יחס מיוחד בבית האדמו"ר מצד המשפחה.

ב"מתיבתא" המשיך יצחק מאיר ללמוד עד שהגיע לגיל התגייסות לצבא הפולני, עשרים ואחד. הוא גמר אז את לימודיו בישיבה, הוסמך ל"הוראה" על ידי ראשי הישיבה וחברי הרבנות בקהילת ורשה, ביניהם גדולי תורה ידועים בפולין, קיבל "תעודת רבנות" מוועד הרבנים בורשה, שהיתה מיועדת ללשכת הגיוס של הצבא הפולני, כדי להתחשב בו כרב לעתיד באחת הקהילות היהודיות. קציני הצבא הפולני בלשכת הגיוס, שהיו אנטישמיים, התחשבו לעתים רחוקות בתעודה זו.

ערב התייצבותו ביקר יצחק מאיר עם אביו אצל האדמו"ר מגור, לקבל עצתו וברכתו. האדמו"ר ישב איתם שעה ארוכה, דן על התחבולות להשתחרר מהצבא, נתן את ברכתו "שיהיה יהודי" ונאמן לעמו ולמשפחתו. כמו כל יתר בחורי הישיבה והבחורים הדתיים, עשה יצחק מאיר מאמצים להוריד מהמשקל, עינה את עצמו בכדי לרזות, עשה ביחד עם עוד בחורים צעדות של מאות קילומטרים ברגל בכדי להתענות ולא להגיע ביום ההתייצבות למשקל הדרוש להתקבל לצבא, אך כל העינויים לא עזרו ויצחק מאיר נמצא כשיר לצבא מבחינה רפואית. הוריו ניסו לפדותו על ידי "מתווכים" שעסקו בשיחרורם של צעירים יהודים מהצבא, אבל לא הצליחו בכך.

אחרי מספר חודשים קיבל יצחק מאיר צו גיוס להתייצב לאחד ממחנות הצבא הפולני בעיר קילץ, רחוק מעיר מגוריו. לפני התייצבותו ביקר יצחק מאיר אצל האדמו"ר. הרבי קיבל אותו בביתו, התענין במקום גיוסו ועודדו שלא יפול ברוחו בצבא הפולני, לקדש שם שמים בקרב אחינו וגם בקרב הגוים, ושהוא צריך להיות דוגמה בהתנהגותו, ביושרו ובכנותו. האדמו"ר הדריך אותו להתנהג כיהודי נאמן, להזהר ממאכלי הגוים אפילו בדברים המותרים, לא לקבוע חברותא עם גוים ועם יהודים שסרו מן הדרך, להקפיד בהנחת תפילין ובאמירת פרקי תהילים. לפני שנפרד ממנו מסר הרבי מכתב בידו לאחד מחסידיו בקילץ שהיו לו מהלכים בקרב קציני הצבא.

ברגשות חרדה יצא יצחק מאיר בלבוש חסידי, לצבא הפולני, אביו ליווהו, לפני שהתייצב. הם נפגשו עם החסיד ר' מנדל שאליו שלח הרבי את המכתב שיעזור ויטפל ביצחק מאיר. ר' מנדל שמח על הכבוד שנחלק לו, שהרבי בעצמו שיגר לו מכתב, והוא הבטיח לעשות הכל שלא יסבול. עוד לפני שיצחק מאיר נכנס לקסרקטין נפגש ר' מנדל עם המפקד, הביא לו שי יפה וביקש להתיחס בכבוד לחייל יצחק מאיר שהוא רב, שיתיר לו לקבל אוכל כשר ושיוציא רשיון מיוחד להביא לו אוכל מהעיר ולהקל עליו בזמן הטירונות. החיילים היהודים עברו את הטירונות בעינויים קשים — גופניים ונפשיים, רבים מהם לא החזיקו מעמד, חלו במחלות נפש ואפילו מתו.

הימים הראשונים של יצחק מאיר בקסרקטין היו קשים ביותר, העינוי הנפשי היה נורא, הגויים לעגו לו והעליבוהו בביטויים גסים. אך היחס המיוחד שקיבל ממפקד המחנה, איפשר לו להחזיק מעמד. לפי פקודה מיוחדת הרשו לו לקבל אוכל כשר מבחוץ, שחררו אותו אל מחוץ למחנה בלילות שבת, ללכת להתפלל בבית חסידי גור, וסעודת שבת אכל בבית ר' מנדל. אחרי כמה חודשי שירות בצבא הוכרז מצב כוננות, בוטלו כל החופשות ואסור היה לעזוב את שטח המחנה. המפקדים דיברו בפני החיילים על הכנות האויב הגרמני למלחמה נגד פולין, הם קראו לערנות ולכוננות והביעו את בטחונם כי הצבא הפולני הוא חזק, לוחם בעד הצדק, ובודאי ינצח במלחמה.

הגדוד בו שירת יצחק מאיר נשלח לתמרונים בקרבת הגבול המערב—צפוני עם גרמניה ולפני שהספיקו להגיע למקום חפצם פרצה המלחמה. הגרמנים עברו את הגבול והתקרבו לקראת גדודם. קמה אנדרלמוסיה, בפרט אחרי שהאווירונים הגרמנים החלו להפציץ ריכוזים של הצבא הפולני, ישובים עירוניים וכפריים. פצצות נפלו גם על גדודו של יצחק מאיר, מהן נפגעו חיילים וכלי רכב. החיילים התפזרו לכל עבר, הקצינים ברחו, יצחק מאיר וכמה חיילים מהאיזור שלו, רובם פולנים, החליטו לחזור למקום מגוריהם. הם צעדו ברגל, בדרך הביתה פגשו בפליטים רבים שנסעו בעגלות עם ילדיהם ומטלטליהם, ביניהם בלט המספר הרב של לובשי מדים. הפליטים היו במבוכה, לא ידעו לאן לברוח, כי שמעו כי הצבא הגרמני קידם אותם וכבש אזורים רחבים. יצחק מאיר וחברי קבוצתו הלכו יומיים עד שהגיעו למקום מגוריהם. בבית לא מצא יצחק מאיר את משפחתו, הבית היה נעול, ומשכנים שמע כי הוריו, אחיו ואחיותיו, יצאו בעגלה עם מטלטליהם לקרוביהם בורשה.

בלית ברירה הלך יצחק מאיר ברגל לחפש את משפחתו בורשה. בהגיעו, לא הכיר את העיר. רבים מרחובותיה הופצצו ובתיהם נהרסו. בבית קרוביו אמרו לו שמשפחתו חזרה לעיירה כי בורשה שורר רעב, העיר במצור, הגרמנים ריכזו צבא רב ומטוסים והפציצו יומם ולילה. הבריחה מורשה היתה קשורה בסכנת נפשות והגרמנים אורבים בדרכים. בכל זאת הצליח יצחק מאיר להמלט מורשה ולהגיע בחזרה לעיירה, שנכבשה בינתיים על ידי הגרמנים, והוריו ויתר בני המשפחה שמחו לראותו. כבן בכור בבית נכנס לשאת בעול פרנסת הבית, ניהל את העסק של המשפחה תחת הכיבוש הגרמני, הצליח לקשור קשרים ולשחד כמה קצינים גרמנים וקיבל רשיון להביא סחורה מורשה. בביקוריו בורשה ביקר אצל האדמו"ר מגור שעבר מגור לורשה, שם הסתתר תחת שם בדוי, וקיבל את ברכת הרבי "שעוד יזכה לימים טובים".

כעבור זמן התחילו הגרמנים בחיסול יהודי העיירה. המפקדה הגרמנית התחלפה

באנשי ס.ס., בתי עסק היהודיים נסגרו, החלו הרציחות ושיגור היהודים למחנות השמדה ועבודה, הגרמנים סגרו את היהודים בגיטו. ליצחק מאיר כבר לא היתה אפשרות לעזוב את העיירה. מדי פעם נאספו צעירים יהודיים ונשלחו לעבודת כפיה. באחד הימים נעצר יצחק מאיר ונשלח למחנה עבודה מבלי שתהיה לו אפשרות להיפרד מהוריו ומשפחתו. הוא עבד בבית חרושת לחומר נפץ, תחת משמר כבד של שוטרים אוקראינים. העבודה היתה מסוכנת וקשה, רבים מקרב האסירים היהודים לא החזיקו מעמד וכרעו. יצחק מאיר החזיק מעמד, הודות למחשבותיו, שעליו לחזור לביתו ולמשפחתו.

הוא התחיל לחפש תחבולות איך להתחמק מידי השוטרים, המובילים את האסירים היהודים מהמחנה לבית החרושת. מידי יום היו צעירים יהודים שברחו, אבל רובם נהרגו. יצחק מאיר החליט להתחמק מהשיירה כאשר עברה בכביש לא רחוק מחורשה, השוטרים ירו עליו אך הוא לא נפגע. עברו עליו סכנות בדרכים עד שהגיע בחשכת הלילה לעיירה. בהגיעו הרגיש מיד שמשהו נורא קרה. היה יותר מדי שקט, דלת בית הוריו היתה פרוצה, הלך לבתי השכנים, בכל מקום אותה הדממה והשממה.

באחת הסמטאות שמע רשרוש באחד הבתים, כאן מצא כמה יהודים בני העיירה שהצליחו להסתתר. הם סיפרו לו מה שקרה יום לפני כן. כל בני העיירה, כשמונת אלפים נפש, הוצאו על ידי חיילים גרמנים בעזרת שוטרים פולנים מבתיהם, רוכזו בככר המרכזית, רבים מהם נהרגו בזמן ריכוזם. הצעירים הבריאים בגופם הופרדו מהזקנים והילדים, ברחובות הסמוכים חיכו להם פולנים עם עגלות רתומות לסוסים, הזקנים והילדים הובלו לכיוון בית הקברות, ואילו הצעירים נצטוו לצעוד לרכבת. בדרך שמעו יריות משטח בית הקברות והבינו שהזקנים והילדים נרצחו שם. היו מבין הצעירים שבשיירה שברחו לפני שהגיעו לתחנת הרכבת, ביניהם היו אלה שיצחק מאיר מצא אותם. הם סיפרו לו שבדעתם להמלט מכאן עוד הלילה, הם סיפרו לו שראו את בני משפחתו שהובלו לבית הקברות. אף אחד מהם לא היה בשיירה שצעדה לרכבת.

באותו הלילה עזב יצחק מאיר את העיירה וניסה למצוא מחבוא ומחסה עם שניים מחבריו אצל איכר. שלמו לו כסף רב, אך אחרי כמה ימים ציווה האיכר לעזוב את מחבואם מפחד השכנים, ובלית ברירה נאלצו לעזוב. הם נתפסו על ידי שוטרים פולנים, שרצו למסור אותם לגרמנים, ואף מהם הצליחו להתחמק, כך נדדו ביערות ובדרך נס ניצלו. בנדודיהם הגיעו לקרקוב, שם הצטרפו לקבוצת יהודים שעבדו בבית חרושת.

לפני סיום המלחמה נשלח עם עוד מאות יהודים בקרונות דחוסים וסגורים למחנה השמדה מטהוזן באוסטריה, שם עבד במכרות. אך בכל התלעות התחזקה

אצלו האמונה בה׳ שיזכה להשתחרר מהמחנה עם הנצחון של בנות הברית נגד הנאצים. בזמן ששכב על משכבו הדל בצריף המחנה עברו בראשו מחשבות מה לעשות אחרי שחרורו, נרקמו אצלו רעיונות על המשך דרכו בחיים.

עם שחרורם, התפזרו האסירים לארצות מגוריהם ולערי מולדתם. רוב היהודים במחנה נסעו לארצות מוצאם, בתקוה למצוא שם קרובים. התשושים והחולים, שלא יכלו לנוע בדרכים ולחזור למקומות מגוריהם, קיבלו סיוע מ״אונרא״, ושלטונות הכיבוש האמריקאים סידרו להם מקומות מגורים והחלמה בבתי הבראה ונופש באוסטריה — בדגסטיין בדאישל, בינדרמיכל ומקומות אחרים, שנהפכו למקומות מגורים והחלמה למשוחררי מחנות הכפיה הגרמנים, לתשושים בקרבם ולאלה שלא רצו לחזור לארצות מולדתם, בידעם כי אין להם לאן לחזור. בין אלה היה גם יצחק מאיר, שעוד לפני שנשלח למחנה נרצחו הוריו, אחיו ואחיותיו הקטנים. הוא עבר לגור באחד המלונות בהרי טירול, במקום הושכנו חולים ותשושים רבים. יצחק מאיר הרגיש עצמו בריא גופנית, השתדל לעזור לחבריו האומללים שיצאו מהמחנות לקויים בגופם, עזר להם בשיקומם הגופני והרוחני. מבקרים רבים מכל ארצות תבל באו לבקר את משוחררי מחנות ההשמדה, אנשי כלי התקשורת מהמערב והמזרח באו לשמוע עדויות חיות משרידי המחנות ניצולי השואה. בין המבקרים היו גם חיילי הבריגדה העברית מא״י, שבאו להתענין בגורל שארית הפליטה, לעזור להם ולעודדם. אנשי הבריגדה סיפרו על מאבקו של הישוב היהודי בא״י לבוא לעזרת יהודי אירופה, לעליה חופשית של שארית הפליטה, דיברו על ליבם לעלות למולדתם כי ביתם הוא בארץ ישראל, שם ישקמו את חייהם ויבנו את ביתם מחדש.

יצחק מאיר התחיל לחפש קרובים בעזרת ה״צלב האדום״ בפולין ובארצות סקנדינביה. באחד הימים הוא קיבל הודעה ממדור לחיפוש קרובים ליד ״אונרא״ שקרוב משפחתו, יעקב, נמצא בנורבגיה. מיד הריץ אליו מכתב, והתשובה לא איחרה לבוא, נתקבל ממנו מברק שתוך כמה ימים יבוא אליו עם אשתו לבקרו. לשמחתו של יצחק מאיר לא היה גבול, בפעם הראשונה מאז השחרור חש שחלה אצלו תמורה בחיים, הרגיש חדוות חיים. אחרי כמה ימים הגיעו יעקב עם אשתו והפגישה היתה מרגשת ביותר.

פגישתו עם קרובי משפחתו שינתה לגמרי את מהלך מחשבתו של יצחק מאיר, שחשב שהוא נשאר ערירי וגלמוד בעולם. הוא הגה רבות על קרוב וגואל, התגעגע לשמוע מלה טובה, שיהיה לו למי לשפוך ממה שמעיק עליו, לגולל בפניו את מה שעבר עליו בשנות המלחמה הנוראה, ויותר מכל לשוחח על עברו, על הוריו והמשפחה ולחיות שוב את העבר המפואר של משפחתו המיוחסת. הנה התגשם

חלומו ומצא קרובי משפחה שהראו לו חיבה וקירבה יתירה, חיבקוהו ונישקוהו, היתה לו תחושה שמצא תחליף לאבדן הקרובים ביותר אליו. אלה הם כעת "הוריו המאמצים".

קרובו יעקב לא נלאה מלשמוע פרטי פרטים על כל המאורעות של השנים שעברו, מאז שיעקב עזב את פולין. יצחק מאיר התחבט בדעתו האם לקבל את הצעת קרוביו לעבור לגור אצלם ולהשתקע בנורבגיה, האם יהיה מסוגל להתאים את עצמו לחיות חיים נורמליים, אצל משפחה ידידותית, אחרי מה שעבר עליו? האם לא יהיה למעמסה עליהם. יעקב ואשתו, שהתקרבו אליו נפשית, לא נתנו לו אפשרות למחשבות רבות, הם זירזוהו, לחצו עליו שמיד יעזוב את המלון ויעבור לגור איתם בביתם באוסלו. יצחק מאיר לא יכול היה לעמוד בנסיון והחליט להצטרף אליהם, בכל זאת לא היה בטוח בעצמו האם ישתקע שם באוסלו עם קרוביו, או שזה יהיה רק ביקור, ויחזור לאכסנית "אונרא" עד שימצא סידור סופי, לכן הודיע שעוזב את המקום באופן זמני, כי הוא נוסע לביקור אצל קרובים.

בשנות המלחמה השתדל יצחק מאיר, למרות התנאים הקשים שבהם נמצא, לשמור עד כמה שיכל על יהדותו, לקיים בתנאים החמורים ממצות התורה. בסכנת נפשות החזיק אצלו תקופה מסויימת את התפילין שלקח מהבית, השתדל לזכור את השבת ומועדי ישראל, השתדל בימי פסח להזהר בתנאים שהיה נמצא מאכילת חמץ, ובסכנת נפשות אירגן תפילה קצרה ביום הכיפורים. אחרי השחרור הקפיד יותר לשמור תורה ומצוות, הניח תפילין כל יום, שמר עד כמה שהיה באפשרותו על קדושת השבת והתנהגותו היתה כשל יהודי דתי. יצחק מאיר ידע שקרובו יעקב איננו שומר מצוות ואינו מוגדר כיהודי דתי, ואף דיבר על כך עמו והלה הבטיח לו שאשתו מנהלת מטבח כשר, שגם באוסלו ישנם יהודים דתיים, יש שם שני בתי כנסת ותהיה לו האפשרות להתנהג כרצונו.

כשהגיע אל בית קרוביו באוסלו הופתע לטובה. יצחק מאיר מצא שם בית יהודי מסורתי לפי תנאי יהודי סקנדינביה. אשתו של יעקב — חוה, יהודיה ממוצא רוסי, לא ידעה הרבה ביהדות, אבל שמרה מסורת. בשבתות היה עסקם פתוח, אבל בבית היתה ניכרת השבת: נרות, שולחן שבת, אבא הלך להתפלל בבית הכנסת, ניהלו סעודת שבת ולא בישלו. גם על חגי ישראל שמרו, בפרט בימים הנוראים, שאז סגרו את עסקם, ואף הפסח נשמר כהלכתו. אחרי שחוה נישאה ליעקב המשיכה לנהל את הבית כמו שהיתה רגילה בבית הוריה, בעלה יעקב היה לא דתי, אבל גם הוא שקד על אורח חיים מסורתי.

בואו של יצחק מאיר שינה את האוירה בביתם, חל שינוי בהתנהגותם, הבית נהפך ליותר יהודי מסורתי. בליל שבת הראשון הלך יעקב עם יצחק מאיר לבית הכנסת,

נערכה סעודה חגיגית, עם קידוש וזמירות שבת כפי שהיה נהוג בביתם הישן בעיירה בפולין. זכרונות על הבית קלחו בערנות, בענין ובנוסטלגיה אל ההווי החסידי בארץ מוצאם. חוה, ובנם היחיד שאול, האזינו לסיפורים בהתעניינות מרובה. בשבת בבוקר הלכו ברגל לבית הכנסת המרוחק, שם הציג יעקב את יצחק מאיר בפני ראשי הקהילה והרב, מהם שמע כי רק מתי מספר מיהודי נורבגיה הם שומרי שבת ובאים ברגל לבית הכנסת. רוב המתפללים באים ברכבם לבית הכנסת. לעומת זאת ישנם יהודים הנחשבים כשומרי מצוות שהתירו לעצמם לקנות כרטיס נסיעה לפני שבת, ובשבת הם באים לבית הכנסת בחשמלית. יעקב סיפר ליצחק מאיר על החיים הקהילתיים של יהודי אוסלו, קהילה קטנה המונה פחות מאלף נפש, רק מעטים מתעניינים ביהדות ופחות מזה שומרי תורה ומצוות. אוכלי כשר מביאים את מצרכיהם, בעיקר בשר, מדניה, שם גם משיגים את שאר המצרכים הכשרים.

בביתם של יעקב וחוה החל יצחק מאיר במרוצת הזמן לחזור לעצמו, לחיות בשלוה. החל לחוש ענין בחיים לעומת האדישות שאפפה אותו בתקופה הראשונה של השחרור בזמן שנמצא בחברת ניצולי המחנות. בעיקר חש קירבה לבנם היחיד שאול, שהיה בן גילו, והתקרב אליו בקשרים אמיצים. שאול שנולד וגדל באוסלו ידע מעט על יהדות, עם זאת היתה לו משיכה לדעת יותר על יהדותו והיה גאה בה. את עיקר הכרתו היהודית השיג בזמן שהיה פליט יהודי בשבדיה בימי המלחמה, כאשר הגרמנים כבשו את נורבגיה והתנכלו לקומץ היהודים בארץ זו, ושלחו אותם למחנות השמדה. מבין 1700 יהודים שהיו בנורווגיה, נשלחו 700 למחנות השמדה, יתרם ניצלו על ידי הנורבגים שהעבירו אותם במחתרת לשבדיה. בין הניצולים היו גם יעקב, חוה ובנם שאול. כשנתיים שהו בשבדיה כפליטים, בתקופה זו התענין שאול בהיסטוריה היהודית, הזדהה עם היהדות וחש עצמו כיהודי גאה. בין האבא והבן היו ויכוחים מתמידים כשהאמא צדדה עם הבן. עם שחרורה של נורבגיה חזרו לאוסלו, קיבלו בחזרה את דירתם ועסקם, חנות לפרוות. כאשר הגיע יצחק מאיר לביתם מצא שאול שפה משותפת איתו.

בהתחלה היו ליצחק מאיר קשיים להתאקלם. בבית דיברו נורבגית, הבן שאול הבין יידיש, אך התקשה בדיבור, אך אחרי תקופה קצרה, שלט בשפה הנורבגית. מאז היתה לו עם שאול גם שפה משותפת. יצחק מאיר השתדל להקנות לשאול ידיעות רחבות ביהדות, לימד אותו תנ"ך, חומש עם רש"י ותפילות. שמח היה על כל הזדמנות שניתנה לו ללמד את בן קרוביו ולקרבו ליהדות שורשית. סיפר לו על החיים הדתיים והתוססים שהיו בפולין, על הישיבות ובתי אולפנא, על החסידות במיוחד על גור, שגם קרוביו מתיחסים לצאצאי האדמו"ר הראשון מגור. יעקב לא ראה בעין יפה את הקשרים שנוצרו בין שאול ויצחק מאיר, ולא מצא חן בעיניו

הקשר הנפשי וזהות הדעות בין יצחק מאיר ושאול. יעקב היה משוכנע כי אין מקום להמשך המסורת וקיומו של עם ישראל כלאום. כסוציאליסט ומרכסיסט בעל הכרה בדעותיו טען, כי זה לא נכון שקיימת בעולם בעיה יהודית, על היהודים — המשיך לטעון ולהטיף ליצחק מאיר — להתמזג עם העמים בארצות בהם הם גרים ולהתבולל. דווקא השואה, טען, שיכנעה אותו שלעם היהודי אין זכות קיום, יש ללחום עם האנטישמיות והפאשיזם וממילא תיפתר הבעיה היהודית. גם הציונות לא תפתור את בעיית היהודים, כי פתרון זה קשור עם נישול של עם אחר.

וויכוחים ממושכים התנהלו בין יעקב ויצחק מאיר כאשר שאול עוזר ליצחק מאיר בטיעוניו כי עם ישראל אף פעם לא יתבולל בין העמים, הוא עם נצחי שיתקיים עד ביאת הגואל. עם ישראל, שכל כך הרבה סבל בימי גלותו, חי וקיים. אפילו בדורנו, שהיטלר ימ"ש בעזרת רוב עמי אירופה ביצעו את השמדת היהודים באופן הזוועתי ביותר. וגם לציונות יש עתיד, מדינת יהודים תקום בארצם העתיקה שהגויים קוראים לה "פלסטינה" וחזון הציונות יתגשם.

עם כל הוויכוחים וחילוקי הדעות שהיו ביניהם, אהב יעקב את יצחק מאיר, התייחס אליו בחיבה מיוחדת על ישרותו וטוב ליבו ועוד יותר על פקחותו וחכמת החיים שלו. משלמד יצחק מאיר את השפה הנורבגית היה לוקח אותו לחוגים חברתיים ותרבותיים, הכיר לו את חבריו שהיו כמעט כולם נוצרים. יצחק מאיר התעניין בחיים החברתיים בנורבגיה ונהנה להשתתף באסיפות פוליטיות, בעיקר בחוגים הסוציאליסטיים שהתייחסו אליו באהדה, בידעם את עברו כאסיר מחנות הנאצים הגרמנים. הציבור הנורבגי הוכיח את אהדתו ליהודים, העתונות ודעת הקהל עסקו בסבלם של היהודים, והנורבגים ניהלו מאבק לטהר את ארצם ממשתפי פעולה עם הגרמנים וגזרו עליהם עונשים כבדים, כולל עונשי מוות. הם התביישו עם קויסלינג הנורבגי ששמו היה לשמצה. בגרמניה ואוסטריה התרכזו אז רבבות יהודים משארית הפלטה ששכנו במחנות פליטים, היהודים רצו לעזוב את המחנות ולהגיע לא"י, אבל ממשלת המנדט הבריטי סגרה את השערים בפניהם, גם ארצות אחרות לא נתנו ליהודים אשרות כניסה. לעומת זאת ממשלת נורבגיה החליטה להביע את הזדהותה עם סבל היהודים ולהזמין אלפי יהודים מהמחנות, שעבורם הכינו מקומות מגורים ועבודה.

במרוצת הזמן התחיל יצחק מאיר להרגיש את עצמו כתושב נורבגיה. משחר נעוריו היתה לו נטיה לעבודה ציבורית והוא חש צורך לתרום לחברה ולקהילה היהודית באוסלו. הוא נרתם לעבודה קהילתית, היה מעורה בחיים הציבוריים הדתיים בקרב יהודי אוסלו ונבחר כחבר ועד הקהילה. חבריו היו ברובם אנשים מבוגרים מותיקי יהודי אוסלו. בלהט החסידי שלו רצה "לחמם" את יהודי אוסלו.

היה לומד איתם פרשת השבוע, בהזדמנויות של מסיבות משפחתיות אמר דברי תורה, סיפר להם סיפורי חסידים עסיסיים. בהתנהגותו נהיה מקובל על הציבור, השתלב בחיים המשפחתיים והוזמן לשמחותיהם. אך עם כל הקרבה שלו לקהילה היהודית לא מצא יצחק מאיר ידידים קרובים מבין צעירי הקהילה היהודית שיוכל לצאת איתם ברחוב ובחברה הנורבגית.

בהשפעת קרובו יעקב, שהשתדל לקרב אותו לחברה הנורבגית, נקלט יצחק מאיר גם בחברה מעורבת, שרובה נוצרים, אשר קבלוהו בחברתם. השפיעה עליו העובדה שלא שמע מפיהם מעולם רמז לאנטישמיות, אדרבא תמיד הדגישו את אהדתם ליהודים, השתתפו בצער על סבלם בימי הכיבוש הגרמני, הביעו זעם וסלידה ממעשי הרצח והזוועה. הוא נזכר ביחסם העוין של בני ארץ מולדתו, פולין, כלפי היהודים והשנאה הארסית של הפולנים ליהודים שהיתה מושרשת בקרב כל שכבות העם והשתתפותם הפעילה ברצח ובהשמדה של העם היהודי, בתקופת הכיבוש הגרמני.

יצחק מאיר השתתף ברצון באסיפות והתכנסויות של החוגים הסוציאליסטיים באוסלו. קרובו יעקב, שהיה פעיל במפלגה הסוציאל־דמוקראטית, משך אותו למפלגה, ביחוד אחרי שהתחיל לעבוד באחד המפעלים בעיר, למד את המקצוע ונתמנה כמנהל עבודה, והיה לו קשר עם האיגודים המקצועיים. יעקב ראה בהשתלבותו של יצחק מאיר בחיי החברה הנורבגית צעד קדימה לקרבו לרעיונותיו הסוציאליסטיים וכהשפעה בעקיפין גם על בנו שאול להרחיקו מדעותיו הלאומיות היהודיות.

יצחק מאיר רכש בין מכריו הנורבגים חברים וידידים רבים, הוא הוזמן לביתם והרבה להימצא בחברתם. בביקוריו בבתיהם התרשם משיחותיהם בנושאים תנ״כיים. הנורבגים שייכים ללותרנים או פרוטסטנטיים והם אוהבי תנ״ך. הצעירים ביניהם יודעים לצטט פסוקים מנביאים וכתובים, במיוחד הרבו לצטט מתהלים. כשהשיחות נסבו בנושאים תנ״כיים הוכיח יצחק מאיר בפניו מארחיו את בקיאותו והשיחות נמשכו עד שעות מאוחרות בלילה. באחת ההזדמנויות הכיר בחברה בחורה בשם רות, בת למשפחה לותרנית ידועה, שלכל בני משפחתה היו שמות תנ״כיים. הם שוחחו ביניהם על ספרות וחברה, והוא התקרב אליה בגין בקיאותה בתנ״ך וידיעותיה בהיסטוריה כללית ויהודית. לפעמים נוצר אצלו הרושם שרות היא יהודיה, או לפחות גיורת. במרוצת הזמן התרקמו ביניהם יחסים ידידותיים, ובמיוחד חפשה רות את קירבתו של יצחק מאיר. היא הביעה בפניו את אהדתה ורמזה לו שמוכנה להתקרב ליהדות. יצחק מאיר הסכים להופיע בבית הורי רות במסיבה, שבה השתתפו מורים ואנשי רוח ומספר גדול יותר של צעירים, שהוזמנו על ידי רות. הכיבוד היה קל, דברי מתיקה ושתיה. עיקר תכנית המסיבה היתה מוקדשת

לעניינים תנ"כיים. אחד המשתתפים הרצה על דוד המלך, ורות הקריאה פרקים מספר תהלים בעל פה. אחריה הסביר אחד מהנוכחים את הרקע שדוד המלך כתב בו את פרקי התהלים. יצחק מאיר התרשם ביותר ממהלך המסיבה והופתע מהיחס האוהד כל כך של הגויים לתנ"ך.

בהתקרבותו של יצחק מאיר לחברה הנורבגית והידוק הקשרים עמם ראה יעקב התגשמות שאיפתו להרחיקו מהעבר שלו, במיוחד אחרי ששמע על ידידותו עם רות. הוא סיפר לו על אביה שהוא איש רוח ליברלי, עזר ליהודים במצוקתם בימי המלחמה, לוחם בפשיזם ובאנטישמיות, והתחיל לרמוז לו שרות מתאימה לו מכל הבחינות.

הדברים הללו של יעקב על התאמתו לרות עוררו בלבו מחשבות האם כדאי לו להמשיך להיפגש עם רות ומסר לעצמו דין וחשבון לאיזה מצב נקלע, מאז המעיט לדבר עם אנשים, גם עם משפחתו, והיה נראה כאילו תקפו דכאון, יעקב ניסה לדובבו — בלי להועיל. את התשובה על התלבטויותיו מצא כשנשאר יהודי נאמן למוצאו, מסור לעמו ודתו — זהו תפקידו בחיים, החליט, ועליו לנתק את כל יחסיו עם הגויים ולהתמסר כולו ליהודים ויהדות.

אחרי שיצא מהסתגרותו בהחלטה נחושה דיבר עם קרובו יעקב, סיפר לו על לבטיו ומסקנותיו לנתק את עצמו מרות, הוא חוזר לצור מחצבתו, להיות נאמן למוצאו, וכשמטרתו הסופית לעלות לא"י, לחיות שם חיים יהודיים שלמים, להקים משפחה בירושלים ולהסתופף שוב בחצרו של האדמו"ר הזקן מגור, בבית מדרשו בירושלים. יצחק מאיר דיבר אל יעקב בלהט החסידי שחזר אליו, שגם הוא ישוב למוצאו ולצור מחצבתו, יחזור בתשובה, יעלה עם אשתו ובנם שאול לא"י.

לפני שמימש את החלטתו לעלות לא"י חשב יצחק מאיר כי גם העובדה שנקלע לנורבגיה, הדלה ביהודים ויהדות, יש לה מטרה. לא בכדי נשלח ע"י ההשגחה לארץ זו, בודאי יש לו גם כאן למלא שליחות. באותם הימים קיבלה הממשלה הנורבגית קבוצות של יהודים משארית הפליטה במחנות פליטים בגרמניה ואוסטריה, הנורבגים קיבלו את היהודים בזרועות פתוחות, אירחו אותם וסידרו אותם בעבודה. יצחק מאיר ראה את עצמו כשליח לפעול בקרבם, לארגן עבורם חיים קהילתיים, לילדיהם בית ספר יהודי ללמדם יהדות, לקשור אותם בפעילות למען א"י. הוא אירגן עבורם שיעורים לעברית, שיחות והרצאות על א"י, ספר להם על המאבק של הישוב היהודי לעליה חופשית, על אניות מעפילים שיוצאות מידי פעם לא"י, על המלחמה של היהודים למען מדינה יהודית, מאבקם של אנשי המחתרת "הגנה" ו"אצ"ל" עם חיילי המנדט הבריטי והמריץ את שומעיו להתכונן לעליה לא"י.

בעיקר התמסר לפעילות בקרב הנוער היהודי, להצילם מהתבוללות ולקרבם

לפעילות ציונית למען א״י. באותה התקופה חלה התקרבות של הנוער היהודי לפעילות ציונית, בגלל המאבק של הישוב היהודי בא״י. התנועה הציונית היתה מקובלת בארצות סקנדינביה שהעתונות ודעת הקהל היתה בהם אוהדת ביותר למאבקם של יהודי א״י. הם הקימו אירגון גג של הנוער היהודי בארצות סקנדינביה, שבדיה, נורבגיה, דניה, פינלנד. יצחק מאיר נכנס לפעילות באירגון גג זה, בפעילות תרבותית ובמתן שיעורים לעברית. בהשפעתו הצטרף גם שאול לפעילות בקרב הנוער היהודי. יצחק מאיר הופיע בכל ארצות סקנדינביה ועזר באירגון הצעירים בחוגים ליהדות.

במיוחד התענין יצחק מאיר בנוער היהודי בשבדיה, שם ביקר פעמים רבות. בשבדיה היה ריכוז גדול של נוער יהודי שהובא לשם אחרי המלחמה ממחנה ״ברגן בלזן״ בגרמניה. כמה אלפים צעירים יהודים, מהם למטה מגיל 18, הובאו על ידי ״הצלב האדום״ השבדי והשבדים אירגו עבורם בתי״ס ומגורים. היה שם מספר גדול בנות, ביניהן כמה מאות בנות דתיות שהתארגנו בנפרד. ״ועד הצלה״ של היהדות הדתית בארה״ב התעניין במיוחד בבנות ועזר להן בסידורם במעונות מיוחדים ובעזרה חומרית ורוחנית. יצחק מאיר ביקר פעמים רבות אצל הבנות הדתיות, הופיע בפניהן ובאחד מביקוריו הכיר צעירה שהיתה שם עם אחותה, שתיהן נצילות מחנות ההשמדה.

הצעירה, מרים, סיפרה שהיתה בת 15 כשנאסרה ביחד עם אחותה המבוגרת ממנה בשנה, הן היו באושביץ, ובסוף המלחמה הגיעו לברגן בלזן. מוצאן מבית חסידי, אביהן היה חסיד גור, והן התחנכו ב״בית יעקב״. מרים ואחותה סיפרו על עברן, על אביהן שהיה איש אמיד תלמיד חכם וכי בתנאים הכי קשים שמרו על עצמן וזכרו שעליהן להמשיך את המסורת שקיבלו בבית, ולכן הן נמצאות בקיבוץ של בנות דתיות. חלק מבנות הקיבוץ עברו לאנגליה, ויצחק מאיר ניסה להשפיע עליהן שיעלו לא״י. בהכירו את מרים נמשך אחריה, היא מצאה חן בעיניו בהתנהגותה הצנועה וביישנותה הטבעית, התחיל לבקר אצלה לעתים תכופות. במשך הזמן התרקמו ביניהם יחסים ידידותיים ואמון הדדי. יצחק מאיר הציע למרים שתינשא לו ויעלו בהקדם האפשרי לא״י. מרים קבלה ברצון את הצעתו.

מיד אחרי הנשואין יצאו יצחק מאיר ומרים לאיטליה בדרכם לא״י. במשרד הא״י ברומא, שם באו להרשם לעליה ב׳ באניית מעפילים, פגשו רבים משליחי א״י שבאו מא״י בדרכם לאירופה לפעול במחנות הפליטים ובקרב יהודי אירופה וצפון אפריקה, לגייסם לעליה לא״י, ואת הנוער לשורות ה״הגנה״. כאן פגש את ר׳ בנימין מינץ, מנהיג פועלי אגודת ישראל, שהיה בדרכו לבקר אצל יהודי אירופה, יצחק מאיר שהיה קרוב משפחה והכירו מקרוב מזמן שלמד בישיבת ״מתיבתא״ בורשה, מאוד

שמח על פגישה זו. עוד לפני כן שמע ר' בנימין מינץ על יצחק מאיר. זה היה כאשר יצחק מאיר כתב מכתבים להאדמו"ר הזקן מגור, כשעלה במחשבתו לעלות לא"י. במכתבו האחרון להאדמו"ר הודיע לו שנשא את בתו של אחד מחסידיו בלובלין והרבי שיגר לו מכתב ברכה לנשואיו והזמינו לבוא לירושלים כאשר יעלה ארצה. ר' בנימין מינץ הצליח להשיג עבור יצחק מאיר ומרים רשיון עליה ב"עליה ב'" באניית המעפילים הראשונה שיצאה מאיטליה לא"י.

אניית המעפילים בה נסעו יצחק מאיר ומרים הצליחה להתחמק מידי הבריטים שארבו לאניות המעפילים, והגיעה בשלום לחופי א"י לעתלית, שם הורדו בחשכת הלילה על ידי אנשי ה"הגנה" לחוף מבטחים. יצחק מאיר ביקש מאנשי הסוכנות שטיפלו בסידורם של המעפילים, שברצונו שיעבירו אותם לירושלים, היתה לו המלצה מר' בנימין מינץ ומהסוכנות באיטליה. עוד באותו הלילה הגיעו לירושלים ושוכנו במעון עולים בשכונת "בית הכרם". ביומו הראשון בירושלים ביקר יצחק מאיר ליד הכותל המערבי ומהכותל נסע לבית האדמו"ר מגור, הוא הגיע אל האדמו"ר בלי מרים. היה זה בסוף חודש אב. הוא לבש בגדים קיציים, בלי מעיל ובלי זקן והתבייש להיכנס להאדמו"ר. הוא נזכר איך היתה צורתו כשראה בפעם האחרונה את האדמו"ר, כשנפרד ממנו בורשה, תחת הכיבוש הגרמני. אז היה עטור זקן, לבש מעיל, ואיך יסתכל עתה עליו הרבי ?

אשת האדמו"ר פרצה בבכי למראהו וקבלה אותו כאחד מבני המשפחה. הרבנית בקשה לראות את אשתו מרים, היא סיפרה לו שהרבי משבח את אביה שהיה חסיד גור והרבי הכירו היטב. בפעם הראשונה מאז שיצא מבית הוריו ומהסביבה החסידית חש שחזר למקור מחצבתו. האדמו"ר הזקן שהזדקן מאוד ונחלש מאז שראה אותו בורשה, קיבלו בהתרגשות, חיבקהו ונישקהו כשדמעות חונקות בגרונו והדיע לו שביתו פתוח לפניו.

מלא רשמים והתרגשות רבה חזר יצחק מאיר מהביקור בבית האדמו"ר, סיפר למרים על קבלת הפנים החמה והנלהבת בה זכה, למחרת שוב חזר לבקר בבית האדמו"ר, הפעם עם אשתו מרים. היא היססה מתוך יראת הכבוד להכנס לבית האדמו"ר, כפי שזכרה מבית הוריה, כי לביקור בבית הרבי יש להתכונן נפשית ולהיות ראויים לכך, התלבשה בלבוש צנוע כיאה, ברגשי כבוד הלכה אחרי בעלה, נכנסה לבית האדמו"ר, הכירה את הרבנית הזקנה שקירבה אותה והתקשרה אליה ברגשי ידידות.

עוד בהיותו באיטליה, לפני עלותו ארצה, התענין יצחק מאיר בגיוסו לשורות ה"הגנה", הוא רצה להצטרף ללוחמי המחתרת היהודית. נציג ה"הגנה" באיטליה שוחח עמו על הנושא ויצחק מאיר סיפר לו על עברו הצבאי בצבא הפולני, וכבר

בימיו הראשונים בארץ התייצב וגוייס כחייל לשעבר שלא צריך לעבור אמונים. אחרי כמה ימי שרות נשלח לאחת העמדות של ה"הגנה" בירושלים.

עם שחרורו מצה"ל, חזר יצחק מאיר לירושלים וקיבל דירה באחד הכפרים הנטושים במבואות ירושלים, בית מרווח, גן עצי פרי וכרם מסביב לבית. בתחילה חשב יצחק מאיר לפתח משק חקלאי ובכך להגשים את חלומו לבנות משפחה של עובדי אדמה בא"י. התחיל לעבד את חלקת האדמה ליד הבית ואת עצי הפרי והכרם, פנה לסוכנות לעזרה להרחיב את המשק. בינתיים, עם ארגונם של משרדי הממשלה הזמן יצחק מאיר והוצע לו תפקיד בכיר באחד ממשרדי הממשלה. הוא ראה בהצעה אתגר ציבורי ונתמנה למשרה בכירה ואחראית.

אשתו מרים טיפלה במשק, בגן הפרי והכרם. הכפר בו גרו עמד בקרבת גבול שביתת הנשק עם ירדן. מסתננים ואנשי "פידאיון", מתושבי הכפר לשעבר, היו פוקדים את הכפר וביצעו בו פעולות חבלה ורצח, ויצחק מאיר היה חייב לצאת מידי ערב לשמירה עם נשק. הדרך לכפר והחיים בו היו קשורים בסכנות אך יצחק מאיר ומרים קיבלו אותם באהבה כחבלי קליטה. במרוצת הזמן נולד להם בן, לברית באו ממשפחת בית האדמו"ר, ולפי הצעת האדמו"ר נתכבד בסנדקאות השר עמו עבד יצחק מאיר. לאחר כמה שנים נאלץ יצחק מאיר ומשפחתו, שגדלה בינתיים, לרדת לשפלת החוף, וגם כאן השתלב בחיים הצבוריים הדתיים. מזמן לזמן פוקד הוא עם מרים את בית האדמו"ר מגור וצאצאיו ממשיכים במסורת המשפחות החסידיות.

קשים גרים

תקופת שיבת ציון בימינו, כמו בתקופת שיבת ציון אחרי חורבן בית ראשון, הביאה ביחד עם העולים לציון נשים נכריות, אם כי בצורה מצומצמת. מבין הנשים הנכריות שעלו ארצה רבות הן גיורות הצדק שקיבלו עליהן את היהדות בלב שלם מתוך אמונה עמוקה, והן נאמנות ומסורות לעם ישראל ותורתו. הן קבלו עליהן את עול קיום התורה והמצוות מתוך הכרה אמיתית בעקבות מאורעות הדמים והשואה של יהדות אירופה. היו מביניהן שעסקו במסירות נפש בהצלת יהודים בתקופה זו ומתוך כך הכירו את היהדות ודבקו בה, והיו לברכה בעם ישראל. השתרשו בארץ ואוהבות אותה ומחנכות בנים ובנות לתורה ומצוות. לעומתן יש גם נכרית שלא הצטרפו ליהדות ואפילו לא קבלו עליהן את עול היהדות באופן רשמי. ואף אלו מביניהן שהתגיירו כדת וכדין אולם לא בלב שלם — "גיורות אריות" — שהביאו לטרגדיות משפחתיות, לסבל לעצמן לבעליהן ולילדיהן.

*

ישראל, יליד גליציה המזרחית, ממשפחה חסידית מיוחסת, התחנך בחצר אדמו"ר ידוע. הוריו ציפו ממנו גדולות. הוא היה שקדן בלימודים, עסק בתורה ובחסידות והתפרסם בחצר האדמו"ר כבחור כשרוני, גדול בתורה ובחסידות. האדמו"ר בעצמו טיפל בו והתיחס אלי בגישה מיוחדת ושלחהו ללמוד תורה אצל אחד מגאוני גליציה.

עם פרוץ המלחמה נאלץ היה להפסיק את לימודיו, עיר מולדתו נכבשה על ידי חיילות הצבא הסובייטי, שרדף את האדמו"ר והגלוהו לסיביריה, וישראל עצמו נאלץ היה להתחיל לעבוד בבית חרושת בעיר גדולה ליד עירתו. אולם הוא המשיך להתנהג בדרך שהתווה לעצמו בבית האדמו"ר, עמד בקשר מכתבים עם האדמו"ר והשתדל להקדיש עתים לתורה, בקלויז שבעיר הגדולה, בהתחברו לבחורים חסידיים כמותו.

לא עבר זמן רב וישראל גויס לצבא הסובייטי ונשלח לאוקראינה המזרחית. כשיצא לצבא לקח עמו סידור ותפילין והשתדל במסירות נפש להחזיק אצלו את

התפילין אך בסופו של דבר לא עלה בידו. אך אף שיכלו הגויים לחיצוניותו הרי בליבו ובנפשו נשאר ישראל חסיד כמו שהיה בזמן היותו בביתו של האדמו"ר.

בעת שירותו בצבא פרצה המלחמה עם הגרמנים וישראל היה מבין הראשונים שנשלחו לחזית. הרבה פעמים היה בסכנה, אך תמיד התפלל לה' והאמין באמונה שלימה שה' יצילו וישאר בחיים. הוא נפצע מספר פעמים ושכב בבתי חולים ולאחר שהחלים שוב שלחוהו לחזית. כך השתתף במבצעים הקשים ביותר אך תמיד נתמזל מזלו שנשאר בחיים וחבריו הרוסים ידעו להעריך את חברם היהודי האמיץ. גם בזמן המלחמה מחפש היה הזדמנויות להפגש עם יהודים ולהיזכר בימים שלמד בבית האדמו"ר, לפעמים לשוחח בדברי תורה או לומר מספר פרקי תהילים בצוותא עם עוד חיילים יהודים.

הרבה עבר עליו עד שזכה לראות את סופה של המלחמה. בקרבות רבים השתתף ישראל, לחם לשיחרורה של פולין, השתתף בקרבות בכיבוש גרמניה, ומאחר שכבר ידע מה שהגרמנים עוללו לעמו לחם נגד הגרמנים ביתר שאת מרצון לנקום את נקמת העם היהודי ונקמת משפחתו וקרוביו.

עם סיום המלחמה שוחרר מהצבא עם אותות הצטיינות גבוהים בדרגת קצין ועם אפשרות לסידור יפה באחת מערי רוסיה. אולם ישראל ביקש רשות לחזור לפולין לחפש את משפחתו בעירת מולדתו, בגליציה המזרחית. התברר לו שממשפחתו לא נשאר שריד והוא נשאר גלמוד בלי משפחה וגואל. ישראל ישב מספר שבועות בעירתו בתקווה שאולי יגיעו ניצולים ואולי ימצא מישהו ממשפחתו ומחבריו, אך תקוותו היתה לשווא, אף אחד ממשפחתו לא חזר.

בחיפושיו אחר יהודים שמע שברוסיה הסובייטית נשארו רבבות יהודים במחנות הכפיה בסיביריה ובאסיה התיכונה. מתוך כך ציפה שבין אלה יהיה האדמו"ר שלו, אך גם ציפיה זו נתבדתה כשנודע לו שהאדמו"ר נפטר בערבות סיביר כשלא יכול היה להסתגל למשטר הקשה ששרר במחנה העבודה שם.

אחרי שחלק מהאזורים של גרמניה המזרחית סופחו לפולין, החליט ישראל להתיישב באחת הערים הללו לנסות לבנות את חייו מחדש, ואולי במשך הזמן ישמע על קרוביו שנשארו בחיים ממחנות ההשמדה מגרמניה שהחלו אז להגיע לפולין או מרחבי רוסיה. ישראל השתקע עם עוד כמה חברים בעיר תעשייתית בשלזיה, שתושביה הגרמנים הוגלו משם ועברו לגרמניה מערבה. הבתים עם הרהיטים נשארו במקומם ובהם התיישבו פולנים שחזרו למולדתם מהאזורים הפולנים שסופחו לרוסיה. במשך הזמן באו גם משפחות יהודיות מרוסיה ומיערות פולניה וווליין.

מבני המוסדות היהודיים בעיר נשארו שלמים, משום מה, הגרמנים לא נגעו בהם כאשר השמידו את היהודים והשאירו בניני המוסדות היהודיים עם הריהוט

ואפילו ספרי הקודש וספרי התורה, הכל בלתי פגיע, ואפילו בית הקברות היה שלם — לא הרוס.

ישראל החל לדאוג לחיים דתיים יהודיים. הוא מצא בעיר בית כנסת יפה ומשרדי הקהילה היהודית שהוחזרו ליהודים. היהודים בעיר התארגנו והקימו קהילה יהודית וועד יהודי שהיה מסונף לועד היהודי המרכזי בלודז׳.

ישראל היה מוכר בצורה בלתי רשמית כמנהיג הקהילה היהודית הקטנה, ויהודים באו להתייעץ איתו בכל בעיותיהם. אירגן מנין בבית הכנסת, דאג להביא למקום בשר כשר מעיר קרובה בה כבר הספיק להגיע שוחט. הוא בעצמו התפרנס ממסחר בשוק. המשפחות היהודיות בעיר היו מעטות, ולעומת זאת היו כמה רווקים שהתארגנו לקבוצה וגרו ביחד, וישראל הצטרף אליהם. צעירה נוצריה מהפליטים הפולנים מערי גליציה המזרחית שסופחו לרוסיה היתה באה לביתם לשרתם, היא דאגה לניקיון החדרים לכביסה ולפעמים אף בשלה להם.

צעירה זו שגם היא היתה בלי משפחתה שנשארה באזור הסובייטי של גליציה, היתה מסורה ליהודים, היא שירתה אותם בנאמנות. בראותה ביניהם צעירים דתיים, הביעה את דעתה שהיא אוהדת את העם היהודי והדת היהודית ואף גילתה בפניהם שברצונה להתגייר. מתחילה לא התיחסו לדבריה ברצינות, אבל היא התחזקה בדעתה ועמדה בתוקף על כך שהיא רוצה להתגייר. החלה לשמור על השבת וללמוד דינים ולא נתנה מנוח לקבוצה ולישראל בראשם, שיעזרו לה לעבור לדת היהודית. היא סיפרה להם שתמיד כאבו לה הצרות של היהודים ומזמן חשבה על הצטרפותה לדת היהודית והיא ביקשה שידריכו אותה בכך ואף הביעה נכונותה לסבול כדי להיות יהודיה. אחרי שהשתכנעו בכנות החלטתה להתגייר עזרו לה בכך, ובמיוחד התמסר ישראל ללמדה דיני יהדות. הוא בא בדברים עם רבנים שהיו בקהילה הגדולה בלודז׳ בדבר הנוצריה שעז רצונה להצטרף לאמונת ישראל.

הצעירה הנוכריה הזו התגיירה כדת וכדין וקיבלה את השם שרה, היא התנהגה כבת ישראל כשרה ואף המשיכה לבוא לקבוצת הרווקים לעזור להם. כמובן כעת התיחסו אליה אחרת, היא עוררה אצלם כבוד והערכה. הם כיבדוה וחשבו שהיא ראויה שאחד מהם יקח אותה לאשה כדת וכדין. היו מהם שהציעו לה להינשא אולם היא סירבה. בינתיים החלה הקבוצה להתפזר, מהם שמצאו חלק מקרובי משפחתם והתאחדו איתם ואף ישראל שמע שאחותו הבכירה נשארה בחיים והיא נשואה, הוא חיפש אחריה והביאה עם משפחתה לעירו ועזר להם להסתדר ולבנות חייהם מחדש.

מקובל היה ישראל על אנשי הקהילה היהודית בעיר, ולמרות שהודיע להם שאין לו ענין לכהן כרב העיר, בכל זאת לא קיבלו רב אחר והוא המשיך להיות רבם

הבלתי רשמי. אל הקהילה היהודית הגדולה התוספו יהודים דתיים, הגיע למקום גם שוחט, התארגנה כיתה של בית ספר יהודי וילדים יהודיים באו לבית הכנסת ללמוד שיעורי תורה שאורגנו על ידי ועד הקהילה בעזרת ישראל.

שרה הגיורת המשיכה לבקר בביתו של ישראל והתנהגותה היתה של בת ישראל צעירה וכשרה. היו מבין מכיריו של ישראל שדיברו על ליבו שיקח אותה לאשה אחרי שמכיר אותה למעלה משנה, וביחוד כשבנות יהודיות כמעט שלא היו בעיר, ומכיריו דיברו על ליבו שהיא תהיה אשה צדקנית וכשרה אחרי שהגיעה ליהדות ברצונה הטוב.

בתחילה היסס ישראל להסכים להשתדך עם גיורת, היו אצלו הרבה ספיקות והיסוסים אם מותר לו להסכים לדבר כזה, אך אחרי שמסרו לו ששרה הגיורת הביעה את הסכמתה ואפילו את רצונה העז לכך החליט ישראל להתיעץ עם אחותו. גם היא הביעה את הסכמתה לכך, כשאחד הנמוקים שאין כעת כמעט למצוא בנות יהודיות, ואפילו אם מוצאים כבר, אין ביניהם דתיות וזו הגיורת היא תהיה אשה דתית כשרה.

לבסוף החליט ישראל לבוא בברית נישואין עם שרה הגיורת, הם קבעו זמן החתונה. בנתיים תחת לחצו של ישראל נתמנה רב בעיר, שהיה בידידות איתו, והוא היה בין המקורבים של ישראל ושושבינו בזמן החתונה.

אחרי החתונה המשיך ישראל לגור בעיר, פתח חנות והצליח בה, עסקיו שגשגו והזוג חי חיים נעימים ושרה התנהגה כאשה יהודיה לכל דבר. אנשי המקום התחלפו בנתיים, רובם מהותיקים עזבו את העיר, עלו לישראל או למקומות אחרים. התושבים החדשים שהתישבו בעיר, רובם שחזרו מרוסיה, לא ידעו כלל ששרה היא גיורת וחשבו אותה כיהודיה לכל דבר. אמנם היא לא דיברה אידיש אך לא היה זה דבר יוצא מן הכלל בזמן ההוא, בין הצעירות היהודיות רבות היו שלא ידעו אידיש.

כך עברו שנים ולזוג נולדו ילדים, אשר קיבלו כמובן חינוך יהודי, והבית היה בית יהודי דתי. לאחר כמה שנים החליט ישראל עם משפחתו, שגדלה ומנתה כעת 5 נפשות, שיעלו לארץ ישראל.

בהגיעם ארצה קיבל ישראל שיכון באחת מערי הפיתוח. הוא הגיע ארצה עם מעט כסף אך בזה לא היה די ולא היתה לו אפשרות להסתדר במסחר. נסיונו להשיג עבודה כפקיד לא עלה יפה והוא היה נאלץ לעבוד בעבודה פשוטה, בעבודה יזומה, שמשכורתה היתה זעומה ובקושי יכלה לפרנס את משפחתו. במצב זה גם שלום הבית התערער, החלו מריבות בין בני הזוג ושרה התרעמה מדוע עזבו את פולין והחלה להציק לבעלה שיחזור לפולין. היא החלה להזכיר את משפחתה שהשאירה בגליציה, אך ישראל לא רצה לשמוע על כך.

ישראל סיפר לידידיו וקרוביו על מצבו, שכל הצרות שיש לו הם משום שלא הצליח להסתדר בעבודה טובה. קרוביו וידידיו עזרו לו, השיגו לו הלוואות וגם עזרה מהסוכנות וישראל קיבל שיכון באחת הערים בסביבות תל אביב. בעזרת ידידיו פתח גם חנות לא רחוק ממקום מגוריו. החנות נתנה פרנסה בכבוד למשפחה וישראל חשב שהנה הוא כבר הגיע לנחלה ומנוחה. בתחילה כשעבר לגור לסביבות תל אביב היתה אשתו שרה שביעת רצון מהשנוי לטובה שחל במצבם, הילדים נכנסו לבית ספר דתי וישראל בעצמו השתלב במהרה במקום, רכש לו ידידים בשכונה והיה פעיל בחיים הדתיים במקום. הוא הצטרף לקבוצת לומדי ש"ס, ואף התמסר לפעילות למען החינוך הדתי בשכונה ופעל במסירות לרכישת תלמידים להגדלת בית הספר הדתי. שמח היה בהצלחת בנותיו בלימודים, הן הממשיכות בדרכו כבנות ישראל כשרות בדרך התורה והמצוות.

אך לא כן היתה אשתו שרה, היא לא נקלטה במקום ולא התידדה עם שכניה. כשישראל ביקש ממנה שתירשם באולפן ללמוד עברית מפני שהתביש ששאתו מדברת רק פולנית (כמובן שהשכנים לא ידעו שהיא גיורת) סירבה. היא מיעטה לדבר עמו רק רטנה תמיד נגד המדינה והשכנים היהודים. בהתחלה הבליג ישראל ולא השיב לה כשהוא מנסה בדברי כיבושין להטות את ליבה. אך גם זה לא עזר, שוב החלו המריבות ביניהם. הוא התביש ששכניו ישמעו את הדבר ורק ביקש ממנה שלא תרים את קולה. היא דרשה ממנו נמרצות שיחזרו לפולין, או שתתגרש ממנו וירשה לה לקחת עמה את הילדים לפולין.

ישראל סבל צרות איוב. הוא התביש לספר לאיש את צרת ליבו. פתאום נהפך ישראל לאיש אחר, המעיט לדבר עם ידידיו והיה מדוכא ושבור. בפרט דיכא אותו כאשר בחילופי דברים עם אשתו הטיחה בפניו "ז"יד" ואפילו פעם "פארשיווי ז"יד" (יהודי מצורע). ישראל ניסה שוב לדבר איתה להתחנן בפניה שלמען הילדים תפסיק בדיבוריה, ואם היא רוצה לבד לחזור לפולין בלי הילדים הוא מוכן לתת לה האפשרות לכך אבל בכך לא רצתה היא.

אחרי מחשבות והרהורים והתיעצות עם ידידים החליט ישראל שיהיה מה שיהיה אך את ילדיו הוא לא יפקיר. הוא התמסר לחינוך הבנות שהבינו לרוחו ומעשיהן הטובים היו לו לנוחם ועונג. הוא הפסיק את כל מגעיו עם אשתו כשהוא משתדל להמנע מלהפגש איתה בבית. מסקנתו, מכל מה שעבר, היתה ששרה לא היתה אף פעם גיורת צדק, היא נדבקה אליו וליתר היהודים כשראתה שמצליחים בחיים ולא פעם עלתה מחשבה בליבו: מי יודע אם היא בעצמה או הוריה אין להם חלק בהשמדת משפחתו...

קדיש על ה"אם" הנוצריה

פניו של פרץ היו הפעם עצובים בהיכנסו לחדרו של מנשה. רגיל היה לבוא לעתים קרובות למשרדו ולהתייעץ עמו בענייניו האישיים. במיוחד היו משוחחים בענייני רוח שהטרידו אותו מאז שעלה ארצה מרוסיה, דרך פולין, והכיר את מנשה כאשר נרשם אצלו כעולה חדש והוא עזר לו בטיפוליו האישיים בקליטתו בארץ. תמיד כשהיה פרץ נכנס למנשה היה עליז וסיפר בדיחות. הפעם היה עצוב, עיניו אדומות, בלתי מגולח ולבוש ברשלנות. מנשה הבחין מיד במצוקתו, אך לא אמר דבר וחיכה שפרץ כדרכו יתחיל לשפוך את לבו ויספר לו מה מעיק עליו. אך פרץ התיישב מולו כשראשו שמוט בין כפות ידיו, כמעט כיסה את פניו וכך ישב דומם. פתאום התייפח והתחיל לדבר בקול שקט שלא כפי הרגלו, שפך את ליבו וביקש חוות דעתו של מנשה על הדבר שמעיק עליו, ושיתן לו תשובה חיובית למבוקשו.

והדבר המעיק עליו הוא תוכנו של מכתב שקיבל שלשום מפולין, מכתב שהשרה עליו אבל כבד. הוא קיבל בשורה קשה ומעציבה על פטירתה של נוצריה שהצילה את חייו, גידלה ואימצה אותו כבן והוא אימץ אותה כאם ואת בתה כאחותו. שתיהן, האם והבת, סיכנו במשך תקופה ארוכה את חייהן להציל את חייו מידי הגרמנים והליטאים שחיפשו אחריו. יחד עמו הצילו עוד 17 יהודים והחביאו אותם בתוך בונקר שעליו היה אסם התבואה ומספוא מאחורי רפת הבהמות. אליו אישית התייחסו כלבן וכלאח ממש.

כשעיניו זולגות דמעות המשיך פרץ לספר את קורות חייו, שעד עתה לא הרבה לדבר עליהם. כאשר נכנסו הגרמנים לליטא, היה נער בן 12 ומשפחתו גרה בעיירה מלאה יהודים ליד וילנה. משנכנסו הגרמנים לעיירה, החלו בעזרת הליטאים בהשמדת היהודים, הרגו וקברו חיים מאות מיהודי העיירה.

היהודים ברחו לכפרים ולעיירות, אך רובם נתפסו ע"י ליטאים ופולנים אנטי־שמים והללו מסרו אותם לידי הגרמנים או שהרגו אותם בעצמם. גם משפחתו של פרץ ברחה ליער. אב, אם, אחים ואחיות, שהוא היה הגדול ביניהם, הסתובבו ביער וסבלו מרדיפות ורעב. מדי פעם הלך עם אביו לחפש אוכל בשביל המשפחה. הלכו

לאיכרים בסביבה שאבא הכיר אותם ולפעמים השיגו משהו תמורת כסף או דברי ערך. מדי פעם עשו הגרמנים בעזרת הליטאים, בלוויית כלבי טרף, סריקות ביערות בחיפוש אחרי יהודים מסתתרים. פעם נתגלו ע"י הכלבים, והגרמנים הוציאו אותם להורג. היתה זו קבוצה של עשרות יהודים, ביניהם ילדים רכים. כשראו שנתגלו, החלו היהודים לברוח, והגרמנים והליטאים ירו אחריהם.

פרץ היה ילד זריז והצליח לטפס על אחד העצים הגבוהים. הגרמנים עברו לידו ולא הבחינו בו, וכך ניצל.

פתאום נזכר במצבו ובמה שעבר במשך היום עליו, על הוריו, משפחתו, נזכר בהרוגים שראה בסביבה, שביניהם לא מצא את משפחתו. זיק של תקוה התעורר בליבו, שמה הוריו והילדים הצליחו להתחמק מידי הגרמנים והם נמצאים בשטח היער. החל לחפש את קרוביו, והלך בזהירות בין עצי היער.

בלכתו בין העצים הבחין בדמות הולכת, התקרב בזהירות למקום וזיהה את אחד הנערים שהיה אתו בחפירות טרם שנתגלו ע"י הרוצחים.

שני הנערים החליטו לברר אצל האיכרים בכפרים בסביבה אולי יקבלו מהם מידע על גורל קרוביהם. הביקור בכפר היה כרוך בסכנה גדולה, אך למרות זאת יצאו בלילה לכפר הקרוב ודפקו על חלונו של אחד מבתי האיכרים שפרץ הכיר אותו כידיד הוריו. האיכר יצא אליהם החוצה ונבהל בראותו את הנערים. הללו הרגיעו אותו וניסו לדבר אליו, אך הוא כאילו נאלם דום ולא מסוגל היה לענות להם. לאחר שהתאושש, הסתכל שוב ושוב בעיניהם של הנערים שהכיר אותם ולא האמין למראה עיניו. נדמה היה לו שרוח רפאים עומדת לפניו. ליתר בטחון שאל לשמם, ואחרי שאמרו לו, שאלם איך הגיעו לכאן, הלא הגרמנים הרגו אתמול את כולם והביאו את גוויותיהם לקבורה בבית העלמין היהודי. הנערים כבר הבינו שאין להם מה לשאול, בכל זאת נשארה איזו שהיא תקוה בלבו של פרץ אולי מישהו ממשפחתו הצליח להתחמק מידי רודפיהם וניצל. האיכר פחד לדבר איתם וזירז אותם שיעזבו את הכפר לאחר שנתן להם תפוחי אדמה.

הנערים חזרו ליער וחיפשו להם מקום מחבוא חדש. הם תכננו להתקרב לקבוצת פרטיזנים בתוך היערות. כך הם חיו מספר שבועות ביער. בלילות היו הולכים לשדות למצוא שם תפוחי אדמה. פעם, לאחר שיצאו בנפרד לסרוק את השטח חזר פרץ למקום המחבוא שלהם, אך חברו לא שב. יום שלם הסתובב ביער, חיפש את חברו, אך לשווא.

פרץ בן ה־12 ידע כי לא יוכל להחזיק מעמד לבדו, בפרט שהחורף מתחיל. גם יהיה לו קשה למצוא מזון לכלכל את עצמו. לכן החליט לחפש מקום מחבוא באחד הכפרים אצל איכר. נזכר בידידת משפחה, אלמנה נוצריה טובת לב בשם סטשיצקיה,

שאמו תמיד דיברה עליה טובות. הוא שמע שישנם גויים יחידים המסכנים את עצמם ומחביאים יהודים אצלם, וחשב שמא מישהו ממשפחתו שהצליח להימלט מידי הרוצחים ביקר אצלה.

הכפר שבו גרה הנוצריה היה במרחק כ־8 קילומטר מהמקום בו הוא נמצא עכשיו. לא היה בטוח אם יכיר את הדרך, אך החליט שזו האפשרות היחידה שנותרה לו.

הדרך לכפר לידידת המשפחה סטשיצקיה היתה מלאה תלאות ופחדים. פרץ הגיע לפנות בוקר לביתה של סטשיצקיה ודפק בזהירות על הדלת. היא פתחה את הדלת ולפניה ניצב ילד נמוך ורזה לבוש סחבות, כולו עצמות, ומפניו בולטות רק העיניים העצובות הגדולות. היא הסתכלה בו והוא הציג את עצמו כבנו של אברהם, מכר משפחתה שביקר אצלה פעמים מספר והיא עזרה לו. סטשיצקיה התייחסה אליו בחיבה, חיבקה אותו, הכניסה אותו לביתה, רחצה אותו, החליפה את בגדיו ואמרה לו שלא ידאג ושמהיום והלאה היא תדאג לצרכיו. לבתה נינה בת גילו של פרץ, אמרה: "הנה בא אלינו אורח בן דוד מעיר רחוקה. צריכים לקרב אותו כי הוא יתום, הוריו מתו ואין לו איפה להיות". גם לאנשי הכפר סיפרה שבא אליה קרוב משפחה שנתייתם מהוריו.

מאז נחשב פרץ כבנה המאומץ של סטשיצקיה. הוא קיבל שם נוצרי, לאחר שהצליחה לסדר לו תעודת לידה נוצרית על שם פרנץ סטשיצקי. הוא הצטרף לבת נינה בעבודתה בחקלאות בשדה, בעזרה לרעות את הפרות באחו, והתאקלם בבית והתרגל לסטשיצקיה ובתה נינה. הוא התחיל לחוש קירבה ואהבה, שכח את צרותיו האישיות והתמסר כולו למשפחתו המאומצת.

בינתיים נודע לפרץ בדרך מקרה מה שהאשה האצילה הזאת מסוגלת לעשות. לא רק שאימצה אותו כבן, אלא שסיכנה את עצמה להציל יהודים נוספים מידי הרוצחים הגרמנים ועוזריהם הנוצרים בסביבה. באחד הלילות הבחין שהיא קמה ויוצאת כביכול לתת אוכל לבהמות ברפת. אבל הבחין שהאוכל שהיא לקחה כולל שק לחם, דליים עם תבשיל ומים. הוא הבחין בכך מספר פעמים והתחיל לעקוב אחריה בלא שתרגיש. מכאן נודע לו כי בזמן שהוא ונינה הולכים לישון היא מכינה קדירות מלאות תבשילים, תפוחי אדמה וגריסים עם חלב. לאחר ששאל אותה לפשר הדברים, התרעמה שהוא מתערב בענייניה ואמרה לו שמה שהיא עושה אינו מעניינו. לבסוף אמרה לו, כי היא יודעת שהוא יודע לשמור סוד וסומכת עליו שיידע לשמור על סוד זה. יגיע הזמן ותספר לו הכל. מאז לא יכול היה לישון בלילות. עקב אחרי מעשיה של סטשיצקיה, והיה בטוח שבוודאי האוכל מיועד לאנשים, אולי יהודים, המסתתרים באיזה מקום. הוא רצה לצאת אחריה בלילה אבל לא העז לעשות זאת. סטשיצקיה הבחינה כי פרץ לא ישן והבינה שעניין זה מטריד אותו ביותר. באחד

הלילות, בשעה מאוחרת, כשהתכוננה ללכת עם האוכל לרפת ופרץ כרגיל עוקב אחריה ניגשה אליו וגילתה לו את הסוד, שהאוכל מיועד ליהודים קרובי משפחתו המסתתרים במחבוא מאחורי הרפת בבונקר שחפרה עבורם. היא הבטיחה לו לקחתו לשם באחד הלילות.

מאז שנודע לו הסוד לא מצא פרץ מנוחה לנפשו. היה שקוע בהרהורים על הבונקר מאחורי הרפת. ציפה ליום בו יוכל להצטרף לסטשיצקיה ולהיפגש עם קרוביו ויתר היהודים המתחבאים בבונקר.

באחד הימים לפנות ערב, כשהלכה לחלוב את הפרות, לקחה עמה את פרץ ואמרה לו שיהיה מוכן להיפגש עם קרוביו. כשהגיעו לרפת פתחה דלת שיצאה לאסם, הזיזה כמה חבילות חציר, הקישה שלוש פעמים כסימן, הזיזה קרש ונפתח בור עמוק. הנמצאים בפנים הציבו סולם ושניהם ירדו למטה. הוא מצא שם גברים, נשים וילדים, ביחד 17 נפשות, ביניהם קרוביו. הפגישה היתה נרגשת ביותר. הוא ביקש מסטשיצקיה שתשאיר אותו עם היהודים, ואכן נשאר שם עד אמצע הלילה כשהגיעה להביא להם אוכל. במשך כמה שעות שנשאר אתם בבונקר שמע מהם והוא סיפר להם על כל מה שהיה ידוע לו על מצבם של היהודים והמלחמה בכלל.

מאז ביקר פרץ בבונקר פעמים רבות. סטשיצקיה ביקשה מהיהודים בבונקר שילמדו אותו להתפלל. תמיד הזכירה שיידע שהוא יהודי וישמור על יהדותו והוא מזכיר תמיד שנשאר יהודי דתי הודות לסטשיצקיה שהמריצה אותו לשמור על יהדותו.

בבונקר למד להניח תפילין, השתדל להתפלל ואמר פרקי תהילים יחד עם אנשי הבונקר. סטשיצקיה עשתה מאמצים רבים כדי לפרנס את היהודים בבונקר. אך הכספים ודברי הערך שהביאו איתם לא הספיקו לפרנסם במשך למעלה משלוש שנים. היא נאלצה למכור פרות ושדות כדי לפרנס את היהודים בבונקר. קרוב לשחרור על ידי הצבא הסובייטי הלשינו במשטרה הליטאית שבביתה של סטשיצקיה מסתתרים יהודים. השוטרים הליטאים סרקו את הבית, החצר והרפת, אך לא מצאו מאומה. מאז היתה בפחד שמא יחקרו את פרץ, והחליטה להחביאו בבונקר ביחד עם יתר היהודים. ולשכנים אמרה ששלחה אותו לקרוביה בכפר מרוחק. אחרי תקופה קצרה נכנס הצבא הסובייטי לכפר, ופרץ ויתר היהודים שוחררו.

עם שחרורה של וילנה והסביבה חזרו היהודים לעיירה, חלקם התגייסו לצבא הסובייטי כדי ללחום בגרמנים. פרץ נשאר בביתה של סטשיצקיה והמשיך להתייחס אליה כאל אם ולנינה כאל אחות. סטשיצקיה עודדה אותו לשמור על דתו, שיניח תפילין ויתפלל כל יום.

עם תום המלחמה החלה הרפרטיאציה של היהודים. אלה שרצו בכך יכלו לנסוע לפולין ומשם לא"י ולארצות אחרות. רוב יהודי העיירה נרשמו לנסוע לפולין, מתוך

כוונה להמשיך משם לא"י ולארצות אחרות. פרץ התלבט: מצד אחד, רצה לעזוב את רוסיה כדי להגיע לא"י ולחיות שם כיהודי שלם. מצד שני, היה לו קשה להיפרד מ"אמו" ו"אחותו". הוא עבד ומסר את משכורתו להן ודאג כעת לפרנסתן, שכן רכושן נדלדל ונשארו בלי מקורות פרנסה, גם יתר הניצולים עזרו למשפחת סטשיצקיה. היא עודדה אותו שיסע גם הוא לפולין, יוציא תעודת זהות יהודית ויחיה עם יתר היהודים. דיברה על ליבו שזה יהיה גם לטובתה אם יעזוב את רוסיה, אולי יוכל גם הוא להוציא אותה. אחרי קרוב לשנתיים נעתר לבקשתה ונסע לפולין בזהותו האמתית כפרץ היהודי.

בהגיעו לפולין חיפש דרך למצוא קשר עם סטשיצקיה ובתה. אחר שמצא דרך זו שלח להם בכסף הראשון שהרוויח חבילת מזון ובגדים, ועמד אתן בקשר מכתבים מתמיד. בפולין שהה מספר שנים ובמשך כל הזמן עשה מאמצים להביא אליו את סטשיצקיה ובתה. בעזרת כמה ידידים ניצולי השואה שנעזרו ע"י סטשיצקיה ובכסף רב, הצליחו להבריח אותן לפולין.

כאן שוב היו יחד תקופה קצרה והקשר ביניהם התהדק שוב. בפולין נשא פרץ אשה, שגם היא התקשרה אל סטשיצקיה ובתה. במשך כל הזמן השתדלו לקבל היתר לעלות לא"י גם עבורן. אך היתרי עלייה נתנו רק לפרץ ואשתו כיהודים, ואילו סטשיצקיה ובתה הנוצריות לא קיבלו היתר לעלות.

פרץ התלבט וחשב אולי להישאר ולהמתין עד שגם הן יקבלו את היתר העלייה, אך סטשיצקיה התחננה בפניו שיעלו בלעדיהן באמרה: אתם כיהודים חייבים לעלות לא"י, אסור לכם לשבת על אדמת פולין אחרי מה שהגויים עשו לכם כאן. לבסוף נענו פרץ ואשתו להפצרתה ועלו ארצה. הם חיים כאן כיהודים דתיים ומאמינים ומחנכים את ילדיהם לתורה ומצוות. גם בארץ לא שכח פרץ את אמו המאמצת הנוצריה, שלפי דעתו היתה מגדולות חסידות אומות העולם. הוא דאג לה כמו לאם יקרה. מדי חודש שלח חבילות וחש שהוא חב לה את חייו וחייב לדאוג לקיומה ולקיום בתה.

"כעת", סיים פרץ את סיפורו, אחרי שנפטרה, "הרי כיהודי דתי אני חש שעלי לדאוג לעילוי נשמתה של אשה חסידה זו. כמו שדאגתי לקיומה הפיסי, כך אני חש שאני חייב לכבד אותה במותה כמו לאמי. אני חש צורך להגיד עליה קדיש ולערוך לה אזכרה".

הוא ביקש ממנשה שיחווה דעתו. אם יניחו לו להגיד קדיש בבית הכנסת משיידעו שהוא אומר קדיש על נוצריה. בכלל ביקש לדעת האם מותר להגיד קדיש על אמו המאמצת הנוצריה.

מנשה התרשם ביותר מסיפורו של פרץ, והחליט לפנות לאחד מגדולי התורה

בבני ברק, הידוע כפוסק הלכות, במיוחד בהלכות שהזמן גרמן, והוא בעצמו ניצול השואה. הוא תיאר בפני הרב את סיפורו של פרץ והוסיף שיש לקבל באימון מלא את סיפורו. סיפר על דכאונו ואבלו הכבד על פטירת האשה הנוצריה, אחת מחסידות אומות העולם. הרב האזין בהקשבה רבה לסיפורו על פרץ, שאל, בירר, והבטיח לעיין בספרים ולתת תשובה. אחרי שלושה ימים העביר הרב את תשובתו המפורטת לשאלה. הקדים הרב:

מידת היסוד של הדת היהודית להכיר טובה לכל מי שעשה לו איזושהי טובה. רוב ההלכות המופיעות ב"שולחן הערוך" אורח חיים הן הלכות ברכות שיהודי חייב לברך ולהודות לה' על הטוב שעשה לו כביכול והן נוגעות בין לטובות שיש לו מה' יתברך ובין לטוב של אדם לחברו.

הרב ממשיך ומביא ראיה ממדרש רבה שמות פרק ד', בזמן שהקב"ה אמר למשה שיילך לפרעה ויוציא את בני ישראל ממצרים, השיב משה, כי אינו יכול לעזוב את יתרו שכן קיבל אותו יפה בזמן שברח מפרעה, פתח לפניו את דלתו וכו'. רואים מכאן שיהודי חייב להכיר טובה גם כשקיבל את הטובה מחסיד אומות העולם כמו שהיה יתרו, וכך גם פרץ חייב להכיר טובה לאשה שהצילה אותו, ואם הוא מרגיש צורך בכך, הוא יכול להגיד קדיש.

הרב מצא מקור לפסק הלכה שלו גם ממשנה במסכת מדות פרק א' משנה ג' האומרת כי חמישה שערים היו לו להר הבית. על אחד מהם, שער המזרח, היתה צורה של שושן הבירה. מסביר בעל "תפארת ישראל": כשעלו בני הגולה מפרס ציירו מעל השער הזה את שושן הבירה שהיתה המטרופולין של מלך פרס, ועשו כן לכבוד המלכות לומר שלמלכות ההיא שייכים, שמלך פרס בנה הבית להיות לו זכר נגד שער ההיכל. לומדים אנו מכך, ממשיך הרב הפוסק, שגם בבית המקדש, המקום הקדוש ביותר לעם ישראל, שבו הדינים בכל ענייני הקודש שהיתה להם שייכות רק הכהנים והלווים, ואילו לישראלים היתה הגישה לשם אסורה והם יכלו רק להשתחוות מול ההיכל — בכל זאת ציירו במקום קדוש זה את שושן הבירה, כהבעת תודה למלך חסיד אומות העולם בשושן הבירה. לומדים אנו מכאן שגם ליהודי יחיד שהיתה לו טובה מלא יהודי מותר לו להנציח את תודתו על כך.

בסוף מסכם הרב הפוסק מבני ברק: עצם העניין של אמירת קדיש אחר נפטר זהו עניין של הבעת קידוש השם, כאשר אומרים "יתגדל ויתקדש שמיה רבה". וכאשר חסיד מאומות העולם העמיד את עצמו בסכנת נפשות בימי השואה בחורבן הגדול על עם ישראל כשדם ישראל היה הפקר, והוא סיכן את חייו להציל בן אדם שנברא בצלם אלהים, בוודאי שבכך הוא קידש שם שמים ועל כן יש להגיד "יתגדל ויתקדש שמיה רבה".

כאשר שמע פרץ את פסק ההלכה של אחד מגדולי התורה בבני ברק, אורו עיניו ושוב חזר אליו מצב רוחו המרומם, כשהוא מלא תודה למנשה שטרח והתרוצץ כדי להבהיר את בעייתו הכאובה, ועוד יותר שמח שמעכשיו יוכל להביע את רגשותיו הדתיים לעילוי נשמתה של האשה האצילה מחסידות אומות העולם.

סיפורה של אם

הסיפור הדרמטי התחיל בימי השואה באחד הגיטאות של ערי פולין והסתיים בחדרו של רב בישראל.

שרה נולדה בגיטו בעיר יהודית ידועה. 3 חודשים אחרי הולדתה החלו הגרמנים בחיסול הגיטו והעברת היהודים הנותרים למחנות השמדה. הוריה של שרה — זוג צעיר שהתחתנו בגיטו — הרגישו שקיצם מתקרב, וכל דאגתם היתה להציל את תינוקתם הרכה. האמה הצעירה זכרה שבביתם עבדה פעם נוצריה צעירה שהיתה מסורה למשפחתה והחליטה לנסות למסור את התינוקת לנוצריה זו, שישאר לפחות נצר ממשפחתה הענפה.

לפני שהאם הצעירה הספיקה להוציא הגה מפיה קיבלה אותה הצעירה בסבר פנים יפות, חיבקה ונשקה אותה והבטיחה לה שהיא עומדת לרשותה ומוכנה לעשות הכל למענה. מבלי לאבד זמן ומפחד להתעכב בבית הנוצריה שלא תסכן גם אותה הוציאה את התינוקת מהחבילה ומסרה אותה לידיה. מרוב התרגשות לא יכלה לדבר, אך הצעירה הבינה הכל, לקחה מידה את התינוקת והבטיחה שתשמור עליה ובבוא הזמן היא תחזירנה לה. האם הצעירה הצמידה בפעם האחרונה את שפתותיה לתינוקתה ומלמלה בבכי: "אל תשכחי את הוריך ומוצאך..." ולנוצריה הוסיפה: "אני בטוחה בך".

הנוצריה הצעירה שקיבלה לידיה את התינוקת עברה לדירה אחרת ושם הופיעה כאם צעירה שבעלה בחזית. היא השתדלה לגדל את התינוקת ולמלא כל מחסורה. במשך שנות המלחמה האיומה סבלה גם היא מרדיפות ונגישות מהגרמנים, שרצו להעביר אותה לגרמניה לעבודת כפיה. במאמצים רבים חמקה מידיהם, תוך שהיא מחליפה מדי פעם את מקום מגוריה. אך בכל נדודיה על דבר אחד היקר לה מכל דאגה, שלא להוציא את התינוקת מידיה.

עם סיומה של המלחמה החלו שרידים מניצולי השואה להגיע למקומות מגוריהם, לחפש שרידי משפחה, מכרים וידידים. בין השרידים הללו נמצא גם משה, אביה של התינוקת. הוא חזר לעיר מגוריו והתחיל לחפש אחרי הצעירה הנוצריה שבידה

ילדתו, אחרי כמה ימי חיפושים עלה בידו להוודע איפה היא נמצאת. הוא נסע אליה לברר את גורל בתו שרה. הוא הודה לה על הצלתה וביקש להחזירה לידיו, אולם הנוצריה הצעירה שהתקשרה לתינוקת היתה מוצאת תמיד אמתלה לדחות את מועד ההחזרה. משה היה בא לבקר את בתו עד שביום מסוים הפסיק לבוא. הצעירה החלה לדאוג גם לו, ונודע לה שהוא שוכב גלמוד חולה ביחד עם עוד כמה יהודים בבית עזוב. היא הלכה לבקרו ומצאה אותו חולה מסוכן. רופא שהזמינה קבע שהוא חולה במחלת טיפוס, ובמשך שבועות רבים ישבה ליד מיטתו והשתדלה לעזור לרפאו, עד שהבריא וחזר לאיתנו.

ביודעו שאשתו נספתה בשואה עלתה במשה מחשבה, שאולי כדאי לו לקחת את הנוצריה לאשה לטובת ילדתו שהיא מכירה בה כאמה והיא מסורה לה וגם לו, אבל מיד הסיר את הרעיון מליבו ביודעו שהדת מפרידה ביניהם.

באחד הימים הזמינה אותו לטיול והציעה לו להנשא לו, בהוסיפה כי החליטה להתגייר וברצונה להצטרף לעם היהודי שסבל כל כך הרבה. ביודעה שהוא יהודי דתי, הבטיחה לו להיות יהודיה נאמנה ומסורה. משה, בהיותו יהודי מאמין, ראה בזה אות מן השמים שהצעירה הנוצריה צריכה להיות אשתו ולהשאר אם לילדתו, הוא הסכים להצעתה אולם התנה את הדבר בהסכמת הרב לגיורה.

הם החליטו לנסוע ללודז שם התארגנה כבר קהילה יהודית ונמצאו שם גם כמה רבנים מניצולי השואה. משה נפגש עם אחד הרבנים וגילה לו מה עם לבו ושאל לדעתו. הרב הזמין אליו את הצעירה לשיחה והסביר לה את חובותיה של הדת היהודית ואת הקשיים בקיום המצוות. הצעירה הצהירה בהחלטתיות על רצונה העז להצטרף לעם היהודי ולא נרתעה משום קשיים.

אחרי כמה חדשים של לימוד התכוננה לקבל עליה את הדת היהודית. היא טבלה וקבלה עליה את עול תורת משה וישראל ונהייתה לבת נאמנה של העם היהודי. אח"כ נישאה למשה כדת וכדין בהשתתפות כל שרידי השואה בעיר.

הזוג ניהל בית יהודי מסורתי כשהגיורת הטרייה משתדלת בכל מאמציה ללמוד ולדעת את כל דיני ומנהגי ישראל, ושמרה עליהם בקפדנות יתירה. ביתה היה ידוע עוד בפולין שלאחרי השואה כבית יהודי כשר, ואת הבת חינכו ברוח הדת והמסורת. כמובן ששרה — אשר גדלה בנתיים — לא ידעה ששה זו אינה אמה האמיתית.

המשפחה עלתה בינתיים ארצה וכאן הסתדרה יפה, שרה למדה בבי"ס ממ"ד וכאשר סיימה עברה לתיכון ולסמינר דתי בלי שתדע את סוד משפחתה.

סודה נתגלה לה רק ביום חופתה.

כאשר הגיעה לפרקה ועמדה להנשא התלבטו ההורים אם לספר לה את הסוד או לא. דוקא האמא היא שעמדה על כך שיש לספר לה את סודה. טוב —

אמרה — שביום שמחתה תדע ותזכור את האם האמיתית שנספתה בשואה, טוב שברגעים מכריעים אלו, תחת החופה, תחשוב על אמה שנספתה על קידוש השם.

כמה דקות לפני החופה, כאשר הכל כבר היה מוכן ומזומן וכל האורחים מסביב ממתינים, נקראה לפתע שרה ממקומה על כס הכלה והוזמנה לחדר צדדי שם ישבו הוריה, שנעלמו מעיניה לפני מספר רגעים, יחד עם הרב. כשדמעות זולגות מעיניה גילתה לה "האם" את סודה על אמה האמיתית. שרה היתה נדהמת ומופתעת. היא חיבקה את אמה מגדלתה ונשקה לה בבקשה כי תמשיך להיות לה אם.

מתחת לחופה שמעה שרה בראשונה את "אל מלא" של החזן שהזכיר את אמה אשר נספתה ובפעם הראשונה שמעה את שמה...

הבן האובד מצפה להתאחד עם משפחתו

מאז שנודע לדוד כי יש לו הורים אחים ואחיות לא מצא מרגוע לעצמו, הוא לא יכול לשכוח אף לרגע את המפנה שחל בחייו, כל מחשבותיו מתמקדים לנושא זה. גם משפחתו, אשתו וילדיו מתחלקים איתו ברגשותיו וכל המשפחה מצפה בכליון עיניים, לראות את הוריו ומשפחתו של דוד הנמצאים עדיין בבריה"מ. כל שנות חייו, מיום שעמד על דעתו וזוכר את עצמו היה דוד בטוח שהוא שריד יחיד ממשפחתו, שכולה נספתה באושביץ, והוא היחיד, שבנסים נפלאים שאין הדעת מבינה אותם, ניצל ונשאר בחיים. אף הוא הגיע לאושביץ עם הוריו כשהיה ילד קטן, אך מאז לא זכר את הוריו ולא ידע עד הנה מי הם. רק כעת, כשהוא כבר הקים בעצמו משפחה, נודע לו שהוריו חיים וקיימים, נמצאים בבריה"מ ומחכים לעלייתם ארצה.

דוד נולד בשנת 1941 בעיירה קטנה בצ'כיה הקרפטית תחת שלטונם של הכובשים הגרמנים. אביו נלקח על ידי הסלובקים לעבודת פרך ודוד הקטן נשאר עם אמו. בשנת 1944 שוחרר אביו ממחנות העבודה ואחרי זמן לא רב גורשו בני המשפחה, עם יהודי העיירה, למחנות השמדה.

דוד ומשפחתו הובלו לאושוויץ, כאן נתפרדה החבילה — האב והאם נשלחו למחנות העבודה וילדם נלקח מהם ונשלח למחנה של ילדים, שרובם הושמדו. איך שהוא הצליח דוד להישאר בחיים. במשך הזמן הקצר שהיה במחנה, טיפל בו ילד אחר, מבוגר ממנו ב־7 שנים, ואימץ אותו כאח. על זמן שהותו במחנה אין דוד יודע לספר הרבה, הוא כמעט שאינו זוכר כלום מאותם ימים. את הוריו הוא אינו זוכר ולא ידע כלום עליהם, הוא ידע רק שקורים לו דוד. אפילו את שם משפחתו לא זכר, ועל כן אימץ את שם משפחתו של מצילו, שלום, שאימץ אותו כאח וכך הוא נחשב בעיניו. כל משפחתו היא "אחיו", שלום, שטיפל בו באהבה ובמסירות, אליו הוא קשור עד היום ושניהם מוכרים כאחים.

בסוף מלחמת העולם השניה עברו שני הילדים למחנות ריכוז בגרמניה. אחרי השחרור נלקחו השנים ל"בית ילדים" שנפתח באחד ממחנות הפליטים, שהתארגן

בעזרת ה"ג'וינט" מארה"ב ואונר"א, מטעם הצבא של בנות הברית. ליד "בית הילדים" נפתח בית ספר שאורגן בעזרת חיילי הבריגדה העברית מארץ ישראל ושליחים שבאו מארץ ישראל, שטיפלו בחינוכם של הילדים. דוד ושלום הופיעו כאחים, בשם משפחה אחד.

במשך הזמן גדל מספר "בתי הילדים" במחנות הפליטים בגרמניה ובאוסטריה — עם גידול זרם הפליטים מפולין, צ'כיה, רומניה והונגריה. ילדים רבים נשלחו באמצעות ה"בריחה" (שליחי ההסתדרות הציונית שטיפלו בהעברת יהודים מפולין לא"י דרך מחנות הפליטים). במחנות אלו הוקמו בתי ילדים על ידי הסתדרויות ואירגונים שונים. בין היתר הוקמו "בתי ילדים" דתיים בעזרת תנועת "המזרחי" ו"הפועל המזרחי" ועל ידי "אגודת ישראל". דוד ושלום היו ב"בית ילדים" דתי, שם למדו בבית ספר ושאפו לעלות ארצה. בגלל גילם ומשום שלא היו להם הורים וקרובים, היו בין הילדים הראשונים שנבחרו לעליה לא"י. לשם כך העבירו אותם מגרמניה לצרפת, ובתחילת שנת 1947 קיבלו סרטיפיקטים ועלו ארצה.

בארץ נקלטו דוד, שהיה אז בן 6, ושלום שהיה כבר "בר מצווה", באחד ממוסדות הילדים הדתיים של "עליית הנוער". שלום מצא בארץ קרובי משפחה שהתעניינו בו, וביקש מהם, שיתייחסו לדוד כאל אחיו. ואכן, כך היה: הם הזמינו את שניהם לביתם וקיבלו אותם באהבה. שני הילדים גדלו בחברת הנוער, למדו בבית ספר, ודוד החל לשכוח שהוא ניצול השואה, היה ילד עליז ומלא מרץ, התמסר ללימודים, והיה מקובל ואהוב על חבריו ומדריכיו.

עברו שנים ושלום התגייס לנח"ל. גם אז לא נתפרדה החבילה ולא שכח את דוד, וניצל כל חופשה וכל הזדמנות אחרת לבקר אצלו. התענין בו ודאג במסירות לצרכיו ולבעיותיו.

כאשר הגיע דוד לעול המצוות, דאג שלום לערוך לו מסיבת "בר מצוה" חגיגית, בהשתתפות קרוביו של שלום. קנה לו מתנה יפה ודאג שכל אחד מהקרובים יביאו לו מתנות. יום ה"בר מצווה" נחרת היטב בזכרונו של דוד. כשסיים שלום את שירותו בצה"ל התחתן, עבר לגור באחת הערים באיזור תל אביב ונכנס כשותף לעסק של הורי אשתו. דוד היה מבקר בביתם לעתים קרובות ונתקבל באהבה רבה ובמסירות.

משהגיע דוד לגיל 18 התגייס גם הוא לנח"ל הדתי והצטרף לגרעין אחד הקיבוצים בעמק בית שאן. היה מעורה בחיי החברה, והשתלב בעבודות שונות. כולם הכירו אותו מרחוק בקומתו הגבוהה וכתפיו הרחבות. כשהתקרב זמנו להשתחרר מצה"ל החלו לדבר אתו על "תכלית", שלום ואשתו הבטיחו לו שיסייעו לו בסידורו בעיר, אך לאחר לבטים רבים החליט דוד להישאר בקיבוץ.

אחרי שהשתחרר מהצבא ונשאר בקיבוץ הכיר דוד בחורה בת קיבוץ והם החליטו להתחתן. החתונה נערכה בקיבוץ, כאשר אחיו המאומץ שלום ואשתו רחל היו שושביניו שהוליכו אותו לחופה. במשך הזמן הקים דוד משפחה בקיבוץ, נולדו לו בנים ובת. דוד היה מעורה בחיי הקיבוץ, ובנעשה בקיבוץ הדתי בכלל, לקח חלק פעיל בניהול המשק ובפעולות תרבות, השתתף הרבה בשיעורים התורניים בקיבוץ ובויכוחים על דרכו של הקיבוץ הדתי. הוא דגל בהגברת התודעה הדתית בקיבוץ, צידד בהקמת ישיבה בקיבוץ הדתי אליו יצאו בני הקיבוץ בזמן חופשתם להקדיש זמן זה ללמוד התורה. השתתף בועידות של הקיבוץ הדתי בהם הביע דעתו ונאבק למען רעיונו.

המשפחה של אחיו המאומץ — שלום, שהיתה גם משפחה דתית — המשיכה את הקשר ההדוק עם דוד ומשפחתו, הם היו מבקרים אצלו בקיבוץ ודוד עם משפחתו הרבו לבקר אצל שלום ומשפחתו. לשלום היו קרובי משפחה שגם דוד היה לפעמים מבקר אצלם.

באחד הימים הזדמן שלום לביקור אצל קרובי משפחתו, אף הם יוצאי קרפטיה הרוסית. במקרה ביקרה בבית אשה צעירה אשר עלתה משם ארצה. השיחה נסבה על היהודים שנשארו בעיירה ועל התלאות שעברו עליהם בימי המלחמה. בין היתר, סיפרה האשה, איך שהיא, אחותה, גיסה וילדם בן השלוש נלקחו והובלו למחנות ההשמדה באושוויץ. היא הוסיפה כי מיד בהגיעם לאושוויץ נלקח מהם הילד, ששמו היה דוד, וכנראה שניספה שם. בני המשפחה עבדו במחנות עבודה ועם תום המלחמה חזרו לעיירתם. כן סיפרה כי לאחותה נולדו מאז ילדים אך היא עדיין לא שכחה את הילד שהשאירה באושוויץ.

שלום שהאזין לסיפורה של האשה הצעירה בדריכות, עלתה מחשבה בליבו, שמא יש איזה קשר בין סיפורה של האשה ובין אחיו המאומץ, וניסה לדלות פרטים נוספים מהאשה. היא חשה משאלותיו שיש משהו בענין והוא יודע דבר מה מגורל הילד דוד והוריו ושאלה אותו על פשר הדבר. הוא ענה כי יש לו נתונים לחשוב כי אולי הוא יכול לגלות את הילד, אשר הוריו חושבים שניספה באושוויץ. הוא הזמין את האשה לבקר בביתו יחד עם בעלה והבטיח כי יביא לפגישה את הבן שעשוי להיות בן אחותה. שלום ביקש לשוות לביקור אופי של ביקור נימוסין וביקש שלא תתרגש, שכן בהתרגשותה עלולה היא לקלקל את תכניתו לגלות את זהותו של הבחור.

באחד הערבים הגיעו לביקור קרוביו של שלום בלוויית זוג עולים חדשים. גם דוד היה "במקרה" באותו ערב בביקור אצל שלום. העולה החדשה אכן מצאה

דמיון רב בין דוד לבין גיסה חיים, אך התאפקה והסתירה את התרגשותה. היא התיידדה עם דוד והזמינה אותו ומשפחתו לביקור בביתה.

מאז אותה פגישה הקדישה מחשבה לדוד, וטענה כי מחובתה לפענח בפניו את תעלומת חייו. אך שלום טען שאסור למהר בבעיה גורלית כזו, ויש לברר את כל הפרטים על בוריים כדי לא לגרום אכזבה ועגמת נפש לדוד, אם יתברר בסופו של דבר שההשערה לא היתה נכונה.

בינתיים התחיל דוד להיכנס לביתה של העולה החדשה והתיידד עם בני הבית. במשך הזמן השתכנעה צפורה לחלוטין כי דוד הוא בן אחותה, והחליטה לכתוב על כך בזהירות לאחותה בקרפטיה הרוסית. היא ציינה כי גילתה כאן צעיר הדומה לבנה דוד וביקשה ממנה לשלוח את התמונות שנשארו מימי ילדותו וכן פרטים אחרים עליו.

ההתכתבות נמשכה זמן רב, ובנתיים נמשכה ההתיידדות בין דוד ומשפחתו ובין המשפחה של העולה החדשה, צפורה, ובעלה. דוד הזמין את צפורה ובעלה לבקר אצלם בקיבוץ, ומשפחתו של דוד והקיבוץ בכלל מצא מאד חן בעיניה. כשהכירה אותו יותר מקרוב השתכנעה יותר ויותר שאמנם דוד הוא בן אחותה, גם התמונות שאחותה שלחה וכן סימנים אחרים שכתבה עליהם, כסימנים בגופו, הוכיחו מעל כל ספק שאמנם דוד הוא בן אחותה. היא החליטה לכן שהגיע הזמן לגלות את סוד חייו, והחלה להכינו לקראת כך, סיפרה לו בזהירות על אחותה וגיסה בבריה"מ על מה שעבר עליהם בזמן המלחמה, שאבדו שם את בנם והצליחו להקים מחדש משפחה, גם הם משתדלים לבוא ארצה ומצפה לבואם בקרוב.

בעצה אחת עם שלום החליטו על הדרך בה יגלו לדוד את סוד חייו. הם החליטו לנצל את ההזדמנות הראשונה בה יבקר דוד בתל אביב לרגל עיסוקיו בעניני הקיבוץ, בהזדמנות זו הוא בא תמיד לבדו בלי משפחתו, לכן זו הזדמנות טובה לאירוע זה. בינתיים הודיעה צפורה לאחותה וגיסה שאמנם דוד הוא בנם. היא סיפרה להם גם על המשפחה שהקים ועל מעמדו בחיי הקיבוץ. היא הודיעה להם שהיא עומדת לספר לו על הכל ובודאי הם יקבלו ממנו מכתב בקרוב.

באחד הימים כשבא דוד לביתו של אחיו המאומץ שלום, אחרי שיחת נימוסין הזמינו לבקר ביחד אצל הגב' צפורה, שביקשם לבוא ביחד לביתה כי יש לה משהו חשוב למסור להם. לדוד היו חשדות שמשהו מתרקם סביבו, יותר מדי שוחחה איתו הגב' צפורה על ילדותו ועל מוצאו, לכן הלך ברצון רב לפגישה זו, אולי ישמע ממנה דברים ברורים על המסתורין שאפפו סביבו. צפורה ניגשה ישר לענין חיבקה את דוד כשדמעות בעיניה ובקול חנוק סיפרה לו את סוד חייו, כי יש לו אבא ואמא אחים ואחות וכי היא צפורה היא אחות אמו, ואלו הם פשר

הביקורים הרבים ההדדיים ביניהם. היא סיפרה לו את השתלשלות העניינים עד שהגיעה למסקנה זו. דוד ישב נדהם ולא הוציא הגה מפיו. הקשיב בדריכות לכל מלה שיצאה מפיה של צפורה שידע כעת שהיא דודתו, אחות אמו. היא סיפרה גם שהוריו כבר יודעים עליו ומחכים בכליון עיניים לאיחוד משפחתם.

הגילוי כי דוד מצא את הוריו עשה רושם על כל מכריו, במיוחד על חבריו בקיבוץ. כולם החלו להתעניין בדוד ומשפחתו ברוסיה. דוד הריץ מיד מכתב להוריו בו הודיע להם שמחכה לעלייתם ארצה. בתשובתם כתבו לו ההורים שהם אף פעם לא אבדו את התקוה למצוא אותו, אף פעם לא שכחו אותו ותמיד דיברו עליו, והיתה להם הרגשה שהוא חי, לכן כשקיבלו את הידיעה הראשונה עליו, הם לא הקרו הרבה והאמינו שאמנם הוא בנם. עכשיו הדבר הזה ברור לפי כל הסימנים. הם גם הודיעו לו שהם הגישו בקשה לעליה ארצה, ועכשיו יפעלו ביתר שאת לעלייתם והביעו תקוה שהשלטונות בבריה"מ יתחשבו בכך שיש להם בן בא"י. הם ביקשו שישלח להם תעודה רשמית מוכרת שאמנם הוא בנם, ויוציא אישור על כך ממוסדות הממשלה.

מאז שנתגלה לו סוד מוצאו ומשפחתו לא מצא דוד מרגוע, כל מחשבתו היתה למצוא דרך להחיש את עלייתם של הוריו ארצה, עד שיום אחד אכן קיבל את הבשורה שהוריו אמנם קיבלו רשיונות לעלות ארצה.

היה זה היום המאושר בחייו.

צמחי תפארת

✡

"הסבא" ותלמידיו

"הסבא מנובהרדוק" רבי יוסף יוזל הורביץ זצ"ל

אחת הדמויות הבולטות בין חכמי ישראל, גדולי התורה ואישי תנועת המוסר בדור הקודם, אשר הטביע חותמו על דורו והשפעתו היתה גדולה ביותר והיא עדיין נמשכת בדורנו, היה הצדיק רבי יוסף יוזל הורביץ זצ"ל, הידוע כ"סבא מנובהרדוק" ("דער אלטער"), מייסד השיטה החדשה בתנועת המוסר "שיטת נובהרדוק".

זכה "הסבא מנובהרדוק" שבהשתדלות תלמידיו שפעלו במסירות נפש, הועלו עצמותיו מקייב לירושלים, דבר שלא זכו לו רבים מגדולי התורה במזרח אירופה.

"הסבא מנובהרדוק", שנפטר בשלהי מלחמת העולם הראשונה, בי"ז בכסלו תר"פ, נטמן בקייב בבריה"מ. עצמותיו הועברו אל ארץ ישראל והובאו למנוחת עולמים בירושלים. ארונו נטמן במרומי הר המנוחות בסיון תשכ"ג, לאחר למעלה ממ"ג שנים, כאשר תלמידיו הקרובים וקרובי משפחתו ליווהו בדרכו האחרונה.

העלאת ארונו של רבי יוסף יוזל זצ"ל היתה עשירה במסירות נפש עילאית, שרק תלמידיו ומעריציו היו מסוגלים לה. היה זה מבצע חד פעמי שנעשה בשנות אימי המשטר הסובייטי, והיה זה אולי המקרה הראשון בבריה"מ שהמשטר התיר להעביר קבר לא"י, וזאת אחרי השתדלויות נמרצות ומאמצים בל יתוארו.

משנודע לתלמידיו הרבים ברחבי תבל, בעיקר לשרידי תלמידיו הקרובים ובני משפחתו, על מזימת שלטונות בריה"מ לחסל את בית הקברות היהודי הישן בקייב — שם נטמנו עצמות הסבא זצ"ל — נרתמו תלמידיו בכל רחבי תבל והחלו בפעילות, בפניות, ובניצול כל מיני קשרים, כולל טיפול נמרץ באמצעות ממשלת ארה"ב וצירותה במוסקבה וממשלת ישראל באמצעות הצירות הרוסית שהיתה אז בתל אביב, וכן בכל מיני דרכים, כולל השתדלויות אישיות אצל ראשי הממשל הסובייטי, כדי לקבל את הרשיון המבוקש להעלאת הארון של ה"סבא" זצ"ל, ולהציל את הקבר מהרס וכליון. על פעילות עניפה זו ניצח בעיקר תלמידו הקרוב וחתנו רבי אברהם יפה'ן זצ"ל — שהיה אז בארה"ב — כשעל ידו מסייעים מנהלי וראשי ישיבות, רבנים ועסקני ציבור ידועים, יוצאי ישיבות נובהרדוק ברחבי תבל. בראש

הפעילויות בישראל עמד הגאון ר' חיים שמואלביץ זצ"ל, ראש ישיבת מיר בירושלים.

אחרי שהמאמצים הללו נשאו פרי והוכתרו בהצלחה קיבלו הפועלים במשימה — ובראשם הרב אברהם יפהן זצ"ל — הודעה משגרירות רוסיה בארה"ב, ששלטונות בריה"מ נענו לבקשה ומרשים להעביר את ארונו של ה"סבא" מבריה"מ לארה"ב. בהודעה נאמר, שיש לבצע את ההעברה תוך שבועיים, כי אחר כך יחוסל בית הקברות הישן בעיר. הרב יפהן זצ"ל הזמין אליו את הרב צבי ברונשטיין, מיוצאי ישיבות נובהרדוק בפולין, שהיה ידוע כמי שמכיר היטב את בריה"מ, ביקר לפני כן פעמים רבות אצל יהודי בריה"מ, מל ילדים רבים בבריה"מ ובפולין, וכן יש לו מהלכים בקרב השלטונות שם. הרב יפהן הטיל עליו לארגן את המבצע המסובך של העלאת ארונו של "הסבא מנובהרדוק" לא"י.

הרשיון להעברת הארון היה מיועד להעברתו לניו יורק, אך המשפחה והתלמידים ביקשו מהרב ברונשטיין שישתדל להעביר את הארון לארץ ישראל. הרב ברונשטיין קיבל עליו את המשימה בהתלהבות, יצא מיד למוסקבה וקיבל את העזרה המלאה מצד השלטונות. גם הרב הראשי של מוסקבה דאז, הרב י. ל. לוין, הצטרף בכל לבו ונפשו לעזור בהצלחת המשימה. ניצל את כל קשריו אצל השלטונות כדי להקל על הרב ברונשטיין לבצע את המשימה, הוא גם העמיד לרשותו את רבה של אודיסה דאז, הרב ישראל שורצבלט, ואת אחד משרידי תלמידי נובהרדוק — שעד אז היה גר בקייב — ר' אלתר מוזירר. הרב ברונשטיין הגיע לקייב עם שני מלוויו והם נפגשו שם עם המיניסטר לענייני סוציאליים של הרפובליקה האוקראינית, שוואלגין, שעזר בכל הפעולות הדרושות.

אחרי שקיבל את הרשיון והמסמכים המתאימים, יצא הרב ברונשטיין בלוויית הרב שורצבלט ור' אלתר מוזירר לאתר את הקבר. הם לקחו עמם את ר' אברהם לייב בורנופולסקי, מזקני הקהילה היהודית בקייב, שהיה בקי והכיר את כל יהודי העיר וידע גם את שבילי בית הקברות הישן ואת מקום קבורתו של ה"סבא". אחרי שאיתרו את הקבר וזיהו את שרידי הגופה, הוכנסו העצמות לארון שנסגר במקום, נערכה הלוויה בהשתתפות יהודי העיר שזכרו את "הסבא". בתקופה ההיא היו יהודים רבים בקהילה היהודית בעיר. בבית הכנסת מצא אז הרב ברונשטיין 600 מתפללים. מקייב הועבר הארון למוסקבה ומשם לרומא וללוד.

ארונו של "הסבא מנובהרדוק" הובא מלוד לבית ישיבת נובהרדוק "בית יוסף" ברחוב ברדיצ'בסקי בתל אביב, והוצב בהיכל הישיבה. ליד הארון עמדו משמרות של מאות בני תורה שאמרו תהילים לעילוי נשמתו. ללוויה בתל אביב באו אלפים רבים של יוצאי ישיבות נובהרדוק ובני תורה מכל החוגים. הארון הוטמן בהר

המנוחות בירושלים, ועל מצבתו נחרת נוסח המצבה בקייב שכתבו תלמידיו בעת שנפטר:

יחיד היה בדורו / והאיר העולם באורו / ספרים הירבה "במדרגות האדם" / פתח דרך השלמות נמצא בהם / יסד ישיבות והרבה באורחותיו / לאורו נהרו רבים ושאבו מחכמתו / הה נפלה עטרת ראשינו / ושקעה החמה מישיבות / רכב ישראל ופרשיו / וי לספינה שאבדה מנהיגה / צערנו גדול מאד על פטירת — אדוננו מורנו ורבנו הגאון החסיד רבן של כל הישיבות דנובהרדוק מרן רבי יוסף בה"ר הגאון ר' שלמה זלמן הורביץ זצ"ל, נפטר בשנת תר"פ י"ז בכסלו, תנצב"ה.

הצדיק רבי יוסף יוזל הורביץ נולד בעיירה דלינגיון בליטה בשנת תר"ח לאביו, דיין העיירה, שנבחר אח"כ כרב בעיירה קורטוביאן בליטה. אביו, ר' שלמה זלמן, היה ידוע כאחד מצדיקי הדור. מתוך חשש שעטנז לבש בגדי בד, ולא ידע צורת מטבע, את חינוכו קיבל ר' יוזל אצל אביו הצדיק. בגיל שש עשרה כבר הגיד שיעור בפני הבחורים שלמדו אצל אביו. בגיל צעיר נשא אשה וקיבל עליו עול פרנסת ביתו ובית חותנתו. הוא הצליח ביותר בעסקיו ועם היותו עסוק במסחר קבע עתים לתורה והיה מגיד שיעור בגמרא לפני תלמידי חכמים בעיירה. פעם הזדמן לר' יוזל באופן אקראי להכיר את רבי ישראל סלנטר זצ"ל. היה זה כאשר ביקר בעירו של ר' ישראל לרגל עסקיו. ר' ישראל הבחין בו כשעבר לידו בחפזון ושאלו מדוע הוא אץ כל כך. השיב ר' יוזל כי יש לו ריחיים על צווארו ועליו לפרנס אחת עשרה נפשות. בכל זאת — אמר לו ר' ישראל — יש להקדיש את עיקר הזמן לתורה. ר' ישראל הזמין את ר' יוזל לבקר אצלו והוא נענה לבקשתו. ואחרי היכרות קצרה התקשר ר' יוזל לר' ישראל, הזניח את עסקיו והתמסר כולו לתורה. ר' ישראל ניסה להניאו מדרך זו, גם אביו הרב דיבר על ליבו שלא יזניח את עסקו ופרנסת ביתו, אבל ר' יוזל עמד על שלו, עזב את ביתו ולפי עצת ר' ישראל סלנטר נסע לקובנה להתיישב במחיצתם של תלמידיו ר' יצחק בלזר (איצל פטרבורגר), ר' נפתלי אמסטרדם, ר' אברהם שינקר ועוד. הצטרף אליהם לכולל וניתק את עצמו לגמרי מביתו וממשפחתו והתמסר כולו ללימוד התורה ולעבודת הבורא. למד שמונה עשרה שעות ביממה ונמנה עם תלמידיו הטובים של רבי ישראל סלנטר.

במרוצת הזמן הביא את משפחתו אליו לקובנה, והתיישב בסלבודקה, פרבר של קובנה. אחרי פטירת אביו, הציעו לו אנשי הקהילה בקורטוביאן שימלא את מקומו, הוא סירב ומסר את מקומו לר' זליג תרשיש, שנשא את אחותו לאשה. בעת לידה נפטרה אשתו של ר' יוזל, והוא החליט אז לפרוש לגמרי מהוויות העולם הזה. חילק

את ילדיו למשפחות, סגר את עצמו בחדר בסלבודקה בביתו של ר' שלמה הפחח, יהודי פשוט שהוא ואשתו שמחו שזכו לאכסן את האברך ר' יוזל שכבר היה ידוע כפרוש וצדיק. ר' יוזל סתם את החדר, ישב שם כשנה וחצי מבלי להוציא הגה מפיו וחי ב"שמירת הדיבור", בעל הבית סיפק לו מזון, בקיר החדר הותקן אשנב וכשהיה צריך משהו רשם על פתק ושם על האשנב. יש האומרים שהותקנו שני אשנבים, אחד שדרכו קיבל מאכלי בשר והשני מאכלי חלב. במשך התקופה שהסתגר בחדרו לא ראה שום איש, לא יצא מהחדר אף להתפלל, לשמוע שופר, וגם ביום הכיפורים לא יצא מהחדר. כל הזמן בילה בלימוד ספרי הלכה ומוסר וכתב חידושי תורה. בעיקר עסק במוסר ויראת שמים. עבד על עצמו בתיקון המידות והגיע למדרגות גבוהות באמונה ובטחון.

הסתגרותו של ר' יוזיל נודעה לרבים ועוררה תסיסה בקרב יהודי ליטה. העתונים שיצאו בקובנה, אשר עמדו בהשפעת המשכילים, לעגו על ר' יוזל ועל שיטת המוסר בכלל. חבריו, גם מבין בעלי המוסר ואפילו רבה של קובנה, הגאון ר' יצחק אלחנן, פנו אליו וניסו להשפיע עליו שיפתח את חדרו ויבוא בין הבריות להתפלל במניין. ר' יוזל השיב להם באמרו: יש דין קדימה לסור מרע ואח"כ לעשה טוב, לכן יש להתרחק מן הבריות, להינצל מקנאה, שנאה, תאוה וכו' כדי להגיע למדרגה שיהיה מחוסן מעשות רע. המשכילים עשו כל מיני תחבולות להוציאו מהתבודדותו. הלשינו עליו, שלחו אליו משטרה שיפרצו את פתח חדרו, העלילו עליו עלילות שבנס יצא מהן — עד שלבסוף נאלץ להפסיק את התבודדותו.

אחרי שיצא מהתבודדותו המשיך בלימוד התורה והמוסר עוד תקופה ארוכה אצל ר' שמחה זיסל בקלם. בהיותו אלמן הציעו לו שידוכים הגונים, ביניהם גם בתו של ר' שמחה זיסל. לבסוף נשא את בתו של ר' שלמה הפחח, שהיתה מאורסת ונעזבה על ידי ארוסה. חותנו בנה לו דירה ושם ישב בהתבודדות. פעם הכיר בעל אחוזה יהודי שהיו לו יערות. ר' יוזל התיידד עמו ובעל האחוזה הקים עבורו צריף בעבי היער. בצריף זה התבודד, עסק בלימוד התורה ועבודת הבורא במשך למעלה מעשר שנים. האיכרים הגויים בסביבה קראו לו "היהודי הקדוש". רבים רצו לבקרו, אך רק יחידי סגולה זכו לכך, ביניהם בעל "החפץ חיים". בדעתו היה לפרוש לגמרי מ"הבלי העולם" ולהישאר כל ימי חייו בהתבודדות ביער, אך בהשפעת ר' שמחה זיסל מקלם שוכנע שהתקופה ההיא לא עת פרישות היא, אלא עליו לצאת לרחוב, לזכות את הרבים על ידי הפצת תורה.

משוכנע שעליו להפיץ תורה ויראת שמים, התחיל לייסד ישיבות. הוא הקים את הכולל הראשון לאברכים בלובץ ליד נובהרדוק ואח"כ יסד עוד כוללים ברוסיה ובפולין. בכוללים למדו תלמידי חכמים מובהקים ובהשפעתו סירבו לקבל משרות

של רבנים והעדיפו להישאר ראשי ישיבות בישיבות קטנות. ישיבות כאלה החלו להתפתח ברחבי רוסיה ופולין. בשנת תרנ"ו יסד בעיר נובהרדוק ישיבה גדולה שהתנהלה ברוח שיטת המוסר שלו. בישיבה זו עמד לימוד המוסר במרכז הלימודים. הוא פתח גם את "בית המוסר" כמקום התבודדות ולימוד מוסר בהתלהבות. הישיבה הלכה וגדלה עד קרוב למלחמת העולם הראשונה. ר' יוזל הנהיג בישיבתו את שיחות המוסר. ובכחו הרטורי, קולו האדיר וכוח הביטוי הרגשי העז השפיע ביותר על תלמידיו. במיוחד הביא את תלמידיו להתעלות רוחנית גדולה בזמן שיחות התעוררות.

ר' יוזל הנהיג את שיטת ה"חבורות". חילק את בני הישיבה לחבורות, ולכל חבורה העמיד אחד מתלמידיו המצויינים — שאח"כ נבחרו כראשי ישיבות — שעמם נמנו ראשי ישיבות נובהרדוק המפורסמים בפולין, ואחרי השואה באירופה וארה"ב, חתנו ר' אברהם יפהן, ר' דוד בודניק, חתנו השני ר' ישראל יעקב לובצנסקי, ר' יואל ברנציק, חתנו השלישי ר' אלתר שמולביץ, ר' שמואל וינטרויב ועוד. כמו כן הנהיג שיחות בין התלמידים בצורה שכונתה ה"בורסה", כדרך הסוחרים המנהלים מו"מ מסחרי ביניהם. בישיבה נוצרה אוירה מוסרית חזקה, בני הישיבה לא חשבו כלל על תענוגות העולם, הסתפקו במועט, הסכימו לחיי עוני ודחקות, לא הקפידו על חזותם החיצונית, על לבושם, העיקר אצלם להשיג הישגים בתורה ויראת שמים ולהתרחק מהעולם הגשמי. הישיבה בראשות ר' יוזל בנובהרדוק התפתחה וגדלה וביצירה לעצמה מעמד חשוב בעולם הישיבות ברמתה המוסרית הגבוהה.

תנופה גדולה קיבלה ישיבת נובהרדוק בפרוץ מלחמת העולם הראשונה בשלהי תרע"ד (1914). ישיבות רבות נסגרו באין אפשרות להחזקתן בגלל המצב המלחמתי. דוקא בזמן חרום כזה נרתם ר' יוזל וקרא לכל בני התורה — שעזבו את הישיבות שנסגרו — לבוא לישיבת נובהרדוק שתלמידיה חונכו להסתפק במועט. בישיבה זו התרכזו בני ישיבות רבים והיא הלכה וגדלה. עם התקרב חזית המלחמה לנובהרדוק, החליט ר' יוזל להוציא את הישיבה מנובהרדוק ולהעבירה לרוסיה.

ישיבת נובהרדוק השתכנה בעיר הומל ברוסיה הלבנה. ר' יוזל הכריז על מצב חרום בישיבה. התלמידים, שהיו רובם בעלי רמה גבוהה בתורה ומוסר, הפקירו את עצמם מבחינה גשמית, עסקו בתורה מתוך רעב וחוסר כל. לנגד עיניהם עמדה דמותו האצילה של רבם הגדול, ששימש להם דוגמה. למרות התנאים הקשים נהרו לישיבה מטובי תלמידי הישיבות הגדולות, ביניהם רבים מישיבת ראדין. בראש הישיבה בהומל העמיד ר' יוזל את חתנו ותלמידו, ר' אברהם יפהן, ויתר תלמידיו הבכירים עמדו בראשות "חבורות" כפי שהיה בנובהרדוק.

ר' יוזל בעצמו דאג לביסוסה של הישיבה ולייסד ישיבות נוספות. עמד לעזרתו

בביסוסה של הישיבה והחזקתה הגאון ר' חיים עוזר גרודזנסקי, רבה של וילנה, שהיה אז גולה בהומל, שעזר לו במימון החזקת הישיבה. במרוצת הזמן, בעצם ימי המלחמה, יצא ר' יוזל עם תלמידיו הבכירים לייסד ישיבות בכל רחבי רוסיה. עשרות ישיבות נוסדו בערי רוסיה הלבנה ואוקראינה, ביניהן שמונה ישיבות מרכזיות בראשות תלמידיו הבכירים: בקייב בראשות ר' דוד בליאכר, בחארקוב — ר' ישראל יעקב לובצינסקי, ברוסטוב — ר' אברהם זלמנס, בניזני נובוגרוד — ר' דוד בודניק, בצריצין — ר' יואל ברנצוק וכן בערים סרטוב, פבלוגרד וצ'רניגב. ליד הישיבות המרכזיות נוסדו עשרות ישיבות קטנות. המרכז לכל ישיבות נובהרדוק היה בהומל בראשות ר' יוזל וחתנו ר' אברהם יפהן. ר' יוזל שהיה כבר זקן וחלש היה מבקר בכל ישיבות נובהרדוק לחזקן ברוחניות. מזמן לזמן נערכו כנסים של נציגי כל ישיבות נובהרדוק, שהיו דנים במצבן של כל הישיבות ומקבלים החלטות מחייבות. הרוח החיה של הכנסים היה, כמובן, ר' יוזל. דבריו היו מכריעים, אך הוא התחשב בדעתם של הרוב גם בענייני רוח.

עם פרוץ המהפכה ברוסיה בשנת תרע"ח החלה מלחמת האזרחים. כנופיות של ה"גווארדיה הלבנה" שלחמו עם הבולשביקים, עשו פרעות ביהודים. חיי היהודים היו בסכנה. אלפים נרצחו בידי הכנופיות של דניקין, פטלורה ואחרים, יהודים פחדו לצאת מביתם כי עיקר הסכנה היתה בדרכים. תלמידי נובהרדוק לא התחשבו בכך, סיכנו את עצמם, נסעו ממקום למקום, יסדו ישיבות חדשות, העבירו מזון ממקום למקום לבני הישיבות, נסעו ברכבות שהיו צפופות ביותר, היו מהם שנדבקו במחלות בדרכים ואף נפטרו במוסרם את נפשם להפצת התורה. הם לא נרתעו משום מניעה ועשו הכל כדי להפיץ תורה. ר' יוזל בעצמו — למרות גילו הגבוה וחולשתו — היה מלא מרץ, ובעצמו נסע מישיבה לישיבה לבדוק את המצב. בכל מקום שביקר דיבר וחיזק את התלמידים, הפיח רוח חיים בקרב ראשי הישיבה והתלמידים. כאשר גברה האנדרלמוסיה ונפסקה לגמרי התחבורה הציבורית, החזיק ר' יוזל את הקשר עם הישיבות על ידי קשרי דואר. כאשר קיבל מברק מרוסטוב שהבולשביקים סגרו שם את הישיבה, השיב להם "אב הרחמים", כלומר שימסרו עצמם על קידוש השם לפי תפילת "אב הרחמים". אחרי שהבולשביקים הצליחו להתגבר על מתנגדיהם והשתלטו על רוסיה, היתה רגיעה מסויימת אצל היהודים. אך הבולשביקים התחילו להתנכל לישיבות ולמוסדות תורה, אסרו על בחורים עד גיל 18 ללמוד תורה, החרימו בתי הכנסת והפכום למועדונים. ה"יבסקים" (הקומוניסטים היהודים), שלחמו בדביקות בדת ישראל, רדפו את הרבנים ואת בני התורה ורצו לעקור את האמונה והדת מעם ישראל, אך בני ישיבות נובהרדוק לא נרתעו מהם, נאבקו עמם והתגברו עליהם. היו אף מקרים בודדים שבהם "יבסקים" —

שראו את מסירות נפשם לתורה — שוכנעו בצדקת דרכם וחזרו בתשובה והצטרפו לישיבות.

בזמן "מלחמת האזרחים" והפרעות ביהודים העביר ר' יוזל את הישיבה המרכזית של נובהרדוק מהומל לקייב. בגלל הפוגרומים והרציחות של כנופיות פטלורה ודניקין, במיוחד בערים הקטנות, ברחו רוב יהודי אוקראינה לקייב. מספר היהודים בעיר זו הגיע אז למיליון נפש. בני תורה התרכזו בישיבת נובהרדוק סביב ר' יוזל. רבני העיר וראשי הקהילה התקרבו לר' יוזל, עזרו לו בצרכי הישיבה והעמידו לרשותו בניין מרווח. ר' יוזל הופיע בפני בני הישיבה, עודד וחיזק אותם ברוח האמונה והבטחון. השיחות שלו בעת ההיא היו מוקדשות בעיקר לנושא הבטחון והתעוררות לתשובה. בימים הנוראים האחרונים לפני פטירתו, בשנת תר"פ, היתה בישיבה אוירה של קידוש השם והתרוממות הרוח. למרות הסכנה שהיתה בקיום אסיפות, התאספו מאות תלמידים בישיבה. ר' יוזל הופיע בפניהם ב"כל נדרי", הסעיר אותם בדבריו וקרא להם לא ליפול ברוחם, להחזיק מעמד בנסיונות הקשים העוברים עליהם, עד למסירות נפש. בחג הסוכות תר"פ עשו חיילי דניקין, שכבשו אז את קייב, טבח ביהודי העיר, עם כל זה היה ר' יוזל במלוא הבטחון וחגג את חג הסוכות בהידור. בשמחת תורה ריכז סביבו את תלמידיו, ערך הקפות עם ספר תורה ביד ושר כל הזמן "אם תחנה עלי מחנה... בזאת אני בוטח". ליד הישיבה עברו הרוצחים וירו לתוכה, בחורי הישיבה השתטחו על הרצפה, אך ר' יוזל עמד זקוף ולא זע.

אחרי חג הסוכות תר"פ הורע המצב בקייב. נוסף לפרעות הרוצחים התפשטה מגיפת טיפוס בעיר, בעיקר בקרב הפליטים. רבים מבני הישיבה נפגעו ממגיפה זו. ביתו של ר' יוזל נתמלא חולים פליטים, כשהוא בעצמו טרח בצרכיהם. גם בני ביתו נפגעו ממחלה זו. בסוף חלה גם ר' יוזל במחלת הטיפוס בצורה קשה ביותר, וביו"ז בכסלו תר"פ עלתה נשמתו למרומים. בעת הסתלקותו עמדו ליד מיטתו תלמידיו ר' דוד בודניק ור' אהרן וינשטיין. למרות הסכנה מצד קלגסי דניקין ופטלורה, השתתפו בלווייתו אלפים. תלמידיו בכו תמרורים על הסתלקותו, ר' דוד בודניק שהספידו הצהיר בשם כל תלמידיו "לא מת הוא כי אם חי בקרבנו. אנו מקבלים עלינו להמשיך בדרכו, לחזק את הישיבות הקיימות, לייסד חדשות, לשאת את דגל התורה בגאון ובאומץ כל הימים".

עם פטירתו של רבם הגדול, רבי יוסף יוזל הורביץ זצ"ל, קיבלו עליהם תלמידיו לקיים את הבטחתם שנתנו על קברו "לחזק את דגל התורה בגאון ובאומץ". תלמידיו של ר' יוזל יצאו לערי השדה במקומות שנפסקה המלחמה ויסדו ישיבות חדשות וחיזקו את הקיימות. חתנו ותלמידו, ר' אברהם יפהן, הזמין אסיפה של ראשי ישיבות

נובהרדוק, לעוררם ולחזקם להמשיך בדרכו של ה"סבא". האסיפה החליטה לא להתחשב ברדיפות ונגישות של הבולשביקים בעזרת ה"יבסקים", אלא להתחזק ביתר שאת ולפתוח ישיבות חדשות בכל עיר שבה יושבים יהודים. בסוף שנת תרפ"א נאסר ראש ישיבות נובהרדוק, ר' אברהם יפהן. גם הרב י. י. קנייבסקי "הסטייפלר" נאסר באותה התקופה. רבים נאסרו ע"י הבולשת הסובייטית ה"ג.פ.או.". גם בתוך מרתפי הבולשת הסובייטית הנהיגו סדרי הישיבה, התפללו, למדו, ועבדו על עצמם. אחרי שהוזהרו שלא להמשיך לנהל תעמולה דתית, שוחררו. אך הם המשיכו בדרכם לזכות את הרבים, פעלו בקרב הנוער היהודי שלמד בבתי ספר התיכוניים הממשלתיים, וקירבו אותם לתורה ויהדות. מאות מבני הנוער, מהם שלא ידעו אפילו אידיש, נכנסו לישיבות נובהרדוק, רבים מהם שעשו זאת בניגוד לרצון הוריהם. תלמידי הישיבות חיו חיי דחקות, קיבלו מזונם בצמצום וסבלו רבות, אך קבלו זאת ברצון ובאהבה.

עם ביסוסו של המשטר הסובייטי התגברו הרדיפות והנגישות נגד הדת, במיוחד נגד הישיבות ומוסדות תורה. אחרי התייעצות עם ה"חפץ חיים" הגיעו ראשי ישיבות נובהרדוק לידי החלטה, לעזוב את רוסיה הסובייטית ולעבור לפולין. הברחת הגבול היתה מבצע של גבורה עילאית והקרבה עצמית. מאות מתלמידי ישיבות נובהרדוק — מהם נערים צעירים ומפונקים, בנים יחידים להוריהם — עזבו את ארץ מולדתם וביתם, לפעמים בחשאי בלי ידיעת ההורים. בקבוצה הראשונה שעזבה את הגבול לפולין היו ר' אברהם יפהן ור' דוד בליאכר. אחריהם יצאו קבוצות של מאות בחורים, בראשם ראשי הישיבות ר' אברהם זלמנס, ר' דוד בודניק, ר' שמואל וינטרויב, ר' ישראל יעקב קנייבסקי ואחרים. הבריחה היתה דרך הרים, שדות ויערות. אותם שנתפסו על ידי חיילי משמר הגבול הסובייטי, נשפטו ונאסרו. אחרי ששוחררו ניסו פעם ופעמיים עד שהצליחו להגיע אל מחוז חפצם. בסך הכל עברו את הגבול לפולין 600 מתלמידי ישיבות נובהרדוק, בהם תלמידיו הקרובים של ר' יוזל.

בפולין התפזרו תלמידי ישיבות נובהרדוק בכל רחבי המדינה, יסדו ישיבות מרכזיות וסניפים רבים. בביאליסטוק הוקמה ישיבה מרכזית גדולה שבראשה עמד רבי אברהם יפהן, חתנו של ר' יוזל ותלמידו. ישיבה זו הצטיינה ברמת הלימודים הגבוהה והוציאה תלמידי חכמים וגדולי תורה. גם סניפי הישיבה בביאליסטוק הצטיינו ברמתן הגבוהה. בוורשה בירת פולין הוקמה ישיבה מרכזית שבראשה עמד רבי אברהם זלמנס, תלמידו החביב של ר' יוזל, שהיה ידוע כצדיק וחסיד. ישיבה זו שימשה כמרכז לכל ראשי הישיבות הליטאיות שהיו באים לוורשה וכמרכז של החיים הציבוריים הדתיים. גדולי התורה בפולין ובעולם היהודי כולו

באו לישיבה זו להיפגש עם ר' אברהם זלמנס בעת שהותם בוורשה. אחרי הכנסיה הראשונה של "מועצת גדולי התורה", שהתקיימה בשנת תרצ"ב בווינה, באו כל חברי המועצה — בעיקר גדולי התורה מגרמניה — לישיבת נובהרדוק ברחוב פרנציסקנר בוורשה וביקשו לשמוע שיחת מוסר מר' אברהם זלמנס, ושיחתו השאירה רושם רב על כל שומעיה. הם בחנו את תלמידי הישיבה ואח"כ נפרדו מהם בהתפעלות. לישיבת וורשה היו סניפים רבים. במזריץ הוקמה ישיבה מרכזית שבראשה עמד הצדיק ר' דוד בליאכר. ישיבת "בית יוסף" במזריץ היתה המפורסמת שבין ישיבות נובהרדוק ברוח המוסר שלה. בישיבה זו למדו מגדולי "בעלי המוסר" ושימשה כמוקד משיכה לנובהרדוקאים. בחורי ישיבת מזריץ הקימו סניפים רבים לישיבה. ישיבה מרכזית גדולה של נובהרדוק היתה גם בסמיאטיץ, ואח"כ בפינסק, ובראשה עמד הגאון רבי שמואל וינטרויב, שהיה גם רב במקום. היו עוד ישיבות גדולות של נובהרדוק בלוצק, קילץ, שדליץ וערים אחרות. בסך הכל היו בפולין למעלה מששים ישיבות נובהרדוק, ובהן עברו במשך שנות קיומן — קרוב ל־20 שנה, עד לשואה ועליית הכורת על יהדות פולין — רבבות תלמידים שהיוו את הרוב הגדול של בני הישיבות במדינה זו. הישיבות הקטנות של נובהרדוק היו המקור והעתודה לישיבות ליטאיות גדולות כגון רדין, מיר, קלצק, גרודנה ועוד. תלמידי ישיבות נובהרדוק תפסו לפני השואה מקום מרכזי בחיים הדתיים והציבוריים של מזרח אירופה ועד היום, אף במדינת ישראל, תמצא רבים מאישי הציבור וההנהגה שהיו תלמידי אחד מישיבות נובהרדוק.

התקופה שבה פעלה תנועת נובהרדוק בפולין, בשנים שבין שתי מלחמות העולם, היתה תקופה של ירידה רוחנית בקרב הנוער היהודי בפולין. היו אלה השנים שקדמו לשואה, שנים של גיאות האנטישמיות, נגישות ורדיפות נגד היהודים ונישולם מפרנסתם. מצד שני, בהתעוררות לאומית ומהפכנית בקרב עמי אירופה, עם נפילתם של משטרי המלוכה הגרמנית והאוסטרית, והמהפכה הבולשביסטית ברוסיה. האירועים הללו עוררו ציפיה ותסיסה בקרב היהודים, ובמיוחד בקרב הנוער היהודי, במיוחד בפולין — שהיוותה את המרכז לחיים יהודיים תוססים באירופה. חלק מהנוער היהודי ראה במהפכה הבולשביסטית דוגמה לפתרון בעיית היהודים. חלק אחר ראה בציונות החילונית פתרון לבעייה היהודית. החלק השלישי ראה פתרון למצוקת היהודים במפלגה הסוציאליסטית היהודית "בונד", הנאבקת למען זכויות היהודים במקומות מגוריהם במסגרת הסוציאליזם הדימוקראטי. שלוש התנועות קסמו לבני הנוער היהודי, שרובם התארגנו במסגרתן וניתקו את עצמם ממסורת אבות. התנועות הללו הביאו מהפכה בעולם היהודי, הרחיקו את הנוער מדת ומסורת. בנים מרדו בהוריהם וגרמו לקרע גמור במשפחות רבות.

במצב זה יצאו ראשי ישיבות נובהרדוק לערים ועיירות בפולין להציל את הנוער היהודי מכלייה רוחנית. הישיבות המעטות שהיו קיימות אז במספר ערים בפולין קלטו מעטים מבין המוני הנוער היהודי. מפאת מצבן הכלכלי לא היה בכוחן לקלוט תלמידים רבים. ראשי ישיבות נובהרדוק החליטו להירתם ולהתגייס לפעילות להצלת הנוער היהודי מכלייה רוחנית. הם יצאו לערים ועיירות, ניהלו תעמולה בקרב הנוער היהודי ובקרב הוריהם, להצטרף לישיבות נובהרדוק. הם פתחו ישיבות קטנות במרכזים יהודים צפופים, בעיקר במחוזות ליטא, וואהלין, פולניה, וסביב הערים ביאליסטוק, וורשה, קילץ ראדום, שדליץ ועוד. באופן כזה צמחו ישיבות קטנות בערים ועיירות בפולין, שהצילו את הנוער היהודי מכלייה רוחנית. בישיבות הללו חונכו לתורה ומסורת אבות, כך שלישיבות נובהרדוק חלק ניכר בעיצוב דמותו הרוחנית־דתית של הנוער היהודי בין שתי מלחמות העולם.

ישיבות נובהרדוק היו בין הראשונות שהחלו להקים ישיבות ביישוב החדש בארץ ישראל. עוד שנים רבות לפני השואה באירופה יצאה לארץ משלחת מראשי ישיבות נובהרדוק, הגאון ר' אברהם יפהן, ראש ישיבות נובהרדוק בפולין, והרב ר' הלל ויטקינד, ראש ישיבת נובהרדוק הראשון בא"י. היה זה בתקופה של שיא פעילות לעלייה לארץ ישראל. באותה עת פעלו הנציגים הדתיים בהסתדרות הציונית שבמכסת הסרטיפיקטים שהיא מקבלת מממשלת המנדאט יקציבו סרטיפיקטים גם לבני ישיבות מאירופה. במסגרת פעילות זו, שכללה גם השתדלות אישית של מרן הרב הראשי לישראל, הגאון רבי אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל, החלו בחורי הישיבה לקבל סרטיפיקטים לעליה לא"י. בין היתר עלו בדרך זו לא"י בחורים מישיבת סלובודקה שיסדו את ישיבת חברון. בהשפעת הראי"ה קוק ובהשתדלותו ופעילותו האישית של נשיא המזרחי דאז, הרב מאיר בר אילן ז"ל, קיבלו את מאה הסרטיפיקטים הראשונים. מאה בחורים מישיבת סלובודקה בליטה, ובראשם ראשי הישיבה הגאון ר' נ. צ. פינקל, הגאון ר' משה מרדכי אפשטיין והגאון ר' יחזקאל סרנא עלו לא"י.

עם עלייתם של בני ישיבת סלובודקה לחברון בשנת תרפ"ה, התעניינו כמעט בכל ישיבות פולין וליטה בייסוד ישיבות בא"י. הם פנו למוסדות המוסמכים לקבל סרטיפיקטים לתלמידיהם לעלייה לא"י. ישיבות נובהרדוק שאפו לייסד רשת ישיבות בכל רחבי א"י במקביל לרשת הישיבות בפולין. לשם כך יצאו ראשי ישיבות נובהרדוק בפולין, ר' אברהם יפהן ור' הלל ויטקינד, לא"י, במיוחד התמסר למטרה זו ר' הלל ויטקינד, שנסע במיוחד ללונדון להשיג סרטיפיקטים לעלייתם של בני ישיבות נובהרדוק לא"י ולהתחיל בפתיחת ישיבות בארץ. המטרה הושגה חלקית. ר' הלל השיג רק כמה עשרות סרטיפיקטים וכן השיג את הסכומים הדרושים לעלייתם לא"י. מבין בחורי הישיבות נבחרו תלמידים לעלות לא"י. הישיבה

הראשונה של נובהרדוק בא״י, בראשותו של ר׳ הלל ויטקינד, הוקמה בהתחלה בתל אביב, אח״כ בבני ברק, ובמשך הזמן עברה לבניין מפואר בגבעת רוקח. כמנהלה שימש הרב ר׳ מתתיהו שציגל זצ״ל ובראש הישיבה עמד יבל״ח הגאון הידוע, גיסו של ה״חזון איש״ הרב י. י. קנייבסקי (הסטייפלר). במרוצת הזמן נוסדו עוד ישיבות נובהרדוק בא״י, בין היתר ע״י הרב אהרון וינשטיין זצ״ל בתל אביב, על ידי הרב א. בן ציון ברוק בירושלים, ועוד מספר ישיבות וכוללים בתל אביב, בני ברק ומקומות אחרים.

באמצע עבודת התנופה של ישיבות נובהרדוק פרצה מלחמת העולם השניה ועלה הכורת על יהדות פולין, ליטה וכל מזרח אירופה, חוסלו גם מרכזי התורה בארצות הללו, שהיוו את המרכז התורני של העם היהודי. בתקופה נוראה זו הצטיינו בני ישיבות נובהרדוק בגבורתם העילאית, הם קידשו שם שמים בקרב המוני בית ישראל, עודדו וחיזקו את הלבבות. עם כיבושה של פולין ע״י הגרמנים נסגרו כל המוסדות היהודיים, כולל הישיבות ובתי התפילה, ורק במחתרת המשיכו ישיבות רבות להתקיים. ראשי הישיבות נובהרדוק שנשארו בפולין המשיכו לקיים את ישיבותיהם במסירות נפש. הם המשיכו לפעול גם בתנאי המשטר הנאצי האכזרי ולקיים שם ישיבות.

אחרי השתלטות הסובייטים על ליטה, הצליחו רבים מראשי הישיבה ובני הישיבות לצאת מליטה דרך יפאן וגם דרך רוסיה, להינצל מהגהינום הנאצי ולהגיע לארה״ב, לא״י, ולארצות חופשיות אחרות. חתנו של ״הסבא מנובהרדוק״, ר׳ אברהם יפהן, הצליח להמלט עם משפחתו דרך יפאן לארה״ב ושם להקים ישיבה מרכזית וסניפים שחונכו בהם אלפי צעירים מניצולי השואה ומילידי ארה״ב. ר׳ אברהם יפהן הקים עוד ישיבות באנגליה וכן בא״י, בה חי בשנים האחרונות בירושלים ונפטר בשנת תש״ל. הישיבות שהקים מתפתחות ומתנהלות עד היום בארה״ב ע״י בני מַשפחתו. כך הצליח להינצל ולהגיע דרך רוסיה לא״י הגאון ר׳ שמואל וינטרויב, מתלמידיו החשובים והמובחרים של ״הסבא מנובהרדוק״. הוא הגיע לא״י, הקים כוללים של ישיבת נובהרדוק בתל אביב ובירושלים. נפטר בתל אביב בשנת תשי״א.

באותו זמן הצליחו להימלט ולהנצל מגיא ההריגה עשרות ראשי ישיבות ואלפי תלמידים ויוצאי ישיבות נובהרדוק. חלק מהם — כפי שהוזכר — הצליחו עוד לפני פלישת הגרמנים לרוסיה לעזוב את שטח הכיבוש ולהגיע ליפאן, וחלק האחר — שהם היו הרוב — הצליחו לברוח עם פלישת הגרמנים לעומק רוסיה, או שנאסרו על ידי הסובייטים וכמו רבבות יהודים אחרים נשלחו לערבות הצפון של בריה״מ וסיביריה, מהם שנשפטו לעשרות שנות מאסר ונכלאו בבתי סוהר ובמחנות כפיה. רובם החזיקו מעמד למרות התנאים הקשים וזכו להשתחרר מהמחנות. בעת שהותם

במחנות ובבתי כלא שמרו בקפדנות על מצוות התורה וקידשו שם שמים בהתנהגותם המופתית.

עם תום מלחמת העולם השניה זכו רובם לעזוב את רוסיה ולהגיע לא"י ולארצות אחרות, לשקם את החיים היהודיים, להקים ישיבות ולבצר את היהדות. עם החזרתם של רבבות משארית הפליטה מבריה"מ, ניצולי השואה ממחנות השמדה והפרטיזנים, נרתמו מיד ניצולי השואה מיוצאי ישיבות נובהרדוק ונחלצו לפעילות להצלתם הרוחנית. הם פעלו בקרב שארית הפליטה בפולין בשיקומם של חיים דתיים. ניצולי השואה שחזרו לפולין החליטו ברובם לעזוב לצמיתות את ארץ הדמים ולהתכונן לעלות לא"י, ובעזרת שליחים מא"י אורגנו "קיבוצי הכשרה". יוצאי ישיבות נובהרדוק פעלו להכנסת חיים רוחניים דתיים בקיבוצי ההכשרה, עזרו בהצלת ילדים יהודים שהוסתרו בכנסיות ובידי הנוצרים עלי ידי הוריהם שנספו. פעלו בבתי יתומים להכניס שם רוח יהדות ועזרו בארגון הברחת היהודים מפולין לעבר הגבול.

עם בריחת היהודים מפולין ורוסיה והקמת "מחנות פליטים" ארעיים בגרמניה, אוסטריה, צרפת ואיטליה לקראת יציאתם מאירופה לא"י, נחלצו יוצאי ישיבות נובהרדוק לפעילות בין שארית הפליטה העקורים. ראשי הישיבות הניצולים יסדו ישיבות נובהרדוק בתוך המחנות, שאח"כ עברו לא"י, לאנגליה ולצרפת והן קיימות שם עד היום. כך קיימת ישיבת נובהרדוק בצרפת, והישיבות באנגליה וארה"ב שהוזכרו וכן הישיבות בארץ ישראל. יש עוד להזכיר את הרב חיים זייצ'יק, מניצולי השואה, שניהל ישיבות נובהרדוק בארה"ב, עלה לא"י ויסד מוסדות בחיפה ובירושלים. הרב זייצ'יק ידוע בספריו הרבים ברוח המוסר של נובהרדוק.

חסידות רדזין—איזביצה קמה לתחייה בארץ ישראל

בבני ברק, עיר התורה והחסידות, קמה לתחייה שושלת החסידות לבית איזביצה—רדזין, השושלת המפוארת, שקמה בסערה על ידי האדמו"ר הראשון רבי מרדכי יוסף ליינר זצ"ל ושקעה עם נפילתו על קידוש השם בשואה של אחרון האדמו"רים בשושלת, רבי שמואל שלמה ליינר הי"ד.

עם תקומת ישראל במדינתו, התלכדו שארית הפליטה של חסידי רדזין והכתירו את גיסו של האדמו"ר הקדוש, האחרון לבית רדזין, יבלח"ט רבי אברהם יששכר אנגלרד — שהיה מלוה דרכו בשנותיו האחרונות עד ליומו האחרון — אשר לפי צוואתו ודרישתו ברח ליערות, הצטרף לפרטיזנים וניצל בנס.

סביב האדמו"ר התלכדו שרידי חסידי רדזין בארץ ובתפוצות, הוקמו בתי חסידים של רדזין במקומות שונים בארץ ובחו"ל, חודשה צביעת תכלת, וברחוב אהרונסון פינת גרשטנקורן בבני ברק הוקם בניין לתפארת המשמש כ"בית מרכזי לחסידי רדזין" בארץ ובתפוצות. בבית נמצאים בית המדרש המרכזי, כולל אברכים לומדי תורה, מוסדות התורה והחסד של חסידי רדזין, מקום לצביעת תכלת ובית האדמו"ר. עומד כאן בית מלא תוכן בתורה, תפילה וחסידות בכל ימות השבוע, ובפרט בשבתות ובימי התוועדויות וכנסים של חסידי רדזין. הבית הומה אנשים הבאים לבית האדמו"ר כבימים ימימה, מכל חלקי הארץ ותפוצות הגולה. הבאים הם מנאמני בית רדזין, לובשי תכלת מימי תפארתה של רדזין לפני השואה, ואף צעירים ילידי הדור שאחרי השואה, הממשיכים דרך אבותיהם — דרך החסידות לבית איזביצה—רדזין — שגם קיבלו עליהם ללבוש תכלת, ואף רבים שהצטרפו רק באחרונה לחסידות זו. מבין הבאים תמצא רבנים, ראשי ישיבות, קציני צה"ל, אקדמאים, אנשי רוח ומחשבה, מראשי הציבור הדתי מכל המפלגות הדתיות בארץ ובעיקר מבין הדור הצעיר, בוגרי ישיבות גבוהות מכל גווני הקשת, כשבולטים ביניהם חיילי צה"ל, מישיבות ההסדר. כולם באים להסתופף בצל האדמו"ר, במחיצתו של הרבי — שם הם מקבלים השראה, עצה והדרכה.

שושלת חסידות איזביצה—רדזין נמשכת על פני חמישה דורות של האדמו"רים,

עד לשואה, בתקופה של למעלה ממאה שנה, משנת תר"א — התחלת כהונתו של האדמו"ר הראשון רבי יעקב יוסף זצ"ל מאיזביצה — עד שנת תש"ב — שנת מותו על קידוש השם של האדמו"ר הקדוש רבי שמואל שלמה הי"ד. חמשה הדורות הללו מסמלים חמש תקופות בתולדות החסידות בכלל ובחסידות איזביצה—רדזין בפרט. כל אחד מחמשת האדמו"רים פילס לו נתיב משלו בחסידות והשאיר רושם על דורו. במיוחד הצטיינו בדרכם המקורית בדרך החסידות והיהדות בכלל האדמו"ר הראשון, השלישי והחמישי, כאשר השני והרביעי ביצרו את תורותיהם ומנהגיהם של קודמיהם.

האדמו"ר הראשון היה רבי מרדכי יוסף, בעל "מי השילוח", תלמידם המובהק של הרבי ר' בונם מפשיסא והרבי ר' מנדל מקוצק. הוא העז לחלוק על דרכו של רבו האחרון, רבי מנדל מקוצק, שהסתגר והרחיק רבים מחסידיו, ושאף וחתר לקרב רק את בני העלייה שהיו מעטים, באמרו: "אני זקוק לעשרה חסידים שיילכו אחרי למדבר, יאכלו מן וינטשו את העולם הרקוב". ואילו רבי מרדכי יוסף גרס את הדרך הבעש"טית, לקרב את המוני בני ישראל לחסידות וללמד זכות על יהודים באמרו: "משה רבינו אמר, ונפלינו אני ועמך מכל העם אשר על פני האדמה, בדברים אלו ביקש משה מהקב"ה להבדיל את היהודים מכל עמי תבל, שלא נהיה תלויים רק במצות ובמעשים טובים, שגם בשעה שיהודי יהיה ריק ממצוות, גם בשעה שאדם חוטא יוסיף להיות יהודי".

רבי מרדכי יוסף פרש מרבו בהיותו בקוצק בשמיני עצרת, כאשר ערך "הקפות" באכסנייתו ולא הלך לבית המדרש של הרבי מקוצק. בסערה עזב במוצאי שמחת תורה את קוצק כאשר נמשכים אחריו כשמונה מאות חסידים מתוך אלף שהיו אז בקוצק, והקים את שושלת החסידות שלו, תחילה בונגרוב ולאחר מכן באיזביצה, שם ניהל את עדת חסידיו לפי דרכו ולפי השיטה שביסס. הצטרפו אליו מגדולי התלמידים של הרבי מקוצק, ביניהם יש לציין את רבי לייבל'ה אייגר ורבי צדוק הכהן מלובלין שנחשבו מתלמידיו המובהקים של האדמו"ר מאיזביצה רבי מרדכי יוסף. כן הצטרפו אלפי חסידים שראו בו את רבם. לרבי מרדכי יוסף היו גם מתנגדים רבים, שלא ראו בעין יפה את פרישתו מקוצק.

לאחר הסתלקותו של האדמו"ר מאיזביצה בשנת תרי"ד — אספו תלמידיו חלק מתורתו והוציאו את אמרותיו בספר בשם "מי השילוח", בו אפשר לראות את מזגו ואופיו של האדמו"ר מאיזביצה: כמים שקטים המפכים בלי הרף וחופרים עמוק, כך היה נראה רבי מרדכי יוסף שלוו ושקט, ממעט להקפיד, מדבר בנחת כלפי חוץ, אך סוער בפנים — שנפשו לא ידעה מרגוע.

האדמו"ר השני לבית איזביצה—רדזין, רבי יעקב בעל "בית יעקב", שקט ושלוו היה, יושב בתוך ד' אמות של הלכה, ואוהב את הפשרה ואת השקט — אוהב שלום ורודף שלום. בישיבה על התורה ועל העבודה ביצר ופירש את תורת אביו, שמר ושימר כל מסורת ומנהג שהנהיג אביו. מקרב היה פשוטי עם ואף יהודים שהיו רחוקים מחסידים ומתורת החסידות היו מבאי ביתו. רגיל היה לומר: כתוב "ופשט בגדיו ולבש בגדים אחרים והוציא את הדשן אל מחוץ למחנה אל מקום טהור"; ולמה צריכים להוציא הדשן מחוץ למחנה למקום טהור? אלא שהתורה רומזת לנו שגם פסולת בני ישראל לא תלך לאיבוד, שגם לה תקווה לחזור למקור מחצבתה, להתרומם משפלותה הארעית ולהיות לזו שנועדה להיות.

רבי יעקב עבר מאיזביצה לרדזין, שם קבע את מושבו וישב שם על התורה והעבודה. גדול היה בתורה, ונשארו ממנו כתבים רבים על התורה, טעמי המצוות, התפילות, מאמרי חז"ל, קבלה ועוד. אך יצאו לאור רק שלושה כרכים גדולים מכתביו על התורה, על ספרי בראשית, שמות, ויקרא, בשם "בית יעקב". האדמו"ר רבי יעקב נפטר בעת ששהה במקום מרפא בליטא, בעיר דרוזגניק, והובא למנוחות בעיר רנטיצה ליד דרוזגניק בחודש מנ"א תרל"ח.

האדמו"ר השלישי שבשושלת, בנו בכורו של רבי יעקב, רבי גרשון העניך (תקצ"ט—תרנ"א), הוא בלי ספק הבולט והידוע בין אדמו"רי איזביצה—רדזין. הוא התפרסם כ"בעל התכלת": הוא אשר חידש את פתיל התכלת שבציצית.

כבר משחר ילדותו התבלט כעילוי מובהק, פיקח ושנון. את תורתו קבל אצל סבו, רבי מרדכי יוסף, ששימש כרבו המובהק, ממנו למד נגלה ונסתר. בגיל צעיר כבר היה מפורסם כגאון וגדול בתורה. בגיל 19 הוציא את ספרו הראשון בסדר טהרות, שעשה רושם בעולם התורה, אך בעיקר התפרסם בעולם היהודי בגילוי ה"תכלת" ובעבודה הרבה שהשקיע כל ימי חייו להחזרת עטרת ה"תכלת" ליושנה. בימי חייו הוציא לאור י"ד ספרים ועוד נשארו כתבי יד לעשרים ספרים.

מלבד גאונותו בתורה היה ידוע גם כמלומד בשטחים מגוונים של מדעי הטבע. ובמיוחד היה ידוע כמומחה בחכמת הרפואה, עזר לחולים והיה רושם בעצמו רפואות שנתקבלו על ידי הרוקחים. את ידיעותיו במדעי הטבע ניצל למצוא את סוד התכלת — שהיה נעלם מעיני גדולי התורה במשך דורות רבים. הוא חקר את החלזון הנזכר בחז"ל, שממנו מפיקים את התכלת לציצית, ועשה מאמצים רבים כדי לגלותו. לשם כך נסע לנאפולי שבאיטליה, למד לשון איטלקית, וביקר באקווריום הגדול שבנאפולי, בו נמצאים כל החיות ודגי הים. כאן חקר את טבעם ומהותם עד שמצא ביניהם את החלזון על פי הסימנים שבו, הנזכרים בחז"ל, הצליח להפיק

ממנו את צבע התכלת וחידש את פתיל תכלת בציצית הלכה למעשה. כדי להסביר את המצאתו להמוני בית ישראל חיבר שלושה ספרים בהם הסביר את כל ההשתלשלות סביב התכלת: "שפוני טמוני חול", "פתיל תכלת" ו"עין התכלת".

כשהתפרסם גילויו של רבי גרשון העניך על התכלת, קמה סערה בעולם היהודי. התעורר ויכוח עז בין כל גדולי הדור. רבים מגדולי התורה הסתייגו ממנו והתווכחו איתו, אך היו גם מבין גדולי התורה שקיבלו דעתו ומהם שאף לבשו בעצמם תכלת.

רבי גרשון העניך (חנוך) היה שקוע ראשו ורובו בתוך הפולמוס להשיב על ההשגות של מתנגדיו. הריץ מכתבים לכל מי שפנה אליו וביקש הבהרות והסברים, לכל אחד השיב, ליבן את כל הבעייה של התכלת מבחינה הלכתית ומדעית והוכיח שהחלזון המוזכר אצל חז"ל הוא אותו חלזון שמצא ובו כל הסימנים שהגדירו חז"ל. למתנגדיו היה משיב, כי אם יוכיחו לו שאינו צודק, יודה בטעותו ברבים. וכך הוא כותב בהקדמה לספרו "עין התכלית": "באם יוכיחו לי שאין מצווה וחיוב בהטלת התכלת מוכן אני להסיר התכלת מטליתי ואדרוש ברבים לפני כל הסרים למשמעתי: ברם דברים שאמרתי לפניכם טעות הן בידי... הסירו התכלת מטליתכם".

גדולי התורה בדורו העריכו את גדולתו בתורה. כך אנו מוצאים בין המסכימים ומעריכים את ספרו "סדרי טהרות" את שמותיהם של הרבנים הגאונים רבי יצחק אלחנן מקובנה, רבי מאיר ליבוש — המלבי"ם, רבי חזקיה מדיני בעל "שדה חמד", רבי שמשון רפאל הירש, רבי יוסף שאול נתנזון ועוד.

יש לציין את דעתו התקיפה בבעיות ציבוריות ויחסו למשטר הרוסי הצארי — ששלט אז בפולין ודיכא את יהודי האימפריה הרוסית. סמוך לפטירתו (נפטר בגיל צעיר, בן נ"ב שנה) השיב לאחד מחסידיו שהתלונן בפניו על הרדיפות מצד פקידי הרשות של השלטון הרוסי כלפי היהודים, ואמר: "אילו לא נכנענו לגויים המשעבדים בלב, אלא היינו עומדים בתקיפות הלב לא היו יכולים הגויים להציק לנו".

האדמו"ר הרביעי לבית רדזין היה בנו יחידו של "בעל התכלת", רבי מרדכי יוסף אליעזר, בעל "תפארת יוסף" (תרכ"ז—תרפ"ט), שביצר וביסס את הירושה הרוחנית הגדולה שהשאיר לו אביו הדגול, הוציא חלק מספריו שהשאיר בכתב והמשיך להשיב לכל שואל ולהוכיח את צדקת דרכו של אביו. מזגו לא היה סוער, לא התווכח והתפלמס כאביו, אלא הלך בדרכו של סבו ה"בית יעקב", בדרכי נועם הסביר ולימד את שיטת אביו. גדול בתורה היה כקודמיו, כפי שמשתקפים הדברים בספרו העמוק "תפארת יוסף". חכמתו היתה מפורסמת בעולם היהודי בפולין ורבים באו לשמוע לחוות דעתו בעניינים כלליים, ציבוריים ואפילו בעניינים מדיניים. מעורה היה בחיים הציבוריים של יהדות פולין, השתתף בוועדות ובאסיפות, הופיע

בכנסים בהם השתתפו כל האדמו"רים וראשי הרבנים בפולין, בהם היה מראשי המדברים ומקומו שמור לו בשורה הראשונה של מנהיגות גדולי התורה של יהדות פולין. לפי בקשתם של חסידיו וידידיו ממנהיגי הציבור הדתי עבר האדמו"ר מרדזין אחרי מלחמת העולם הראשונה לוורשה בירת פולין, שהיוותה המרכז לפעילות ועסקנות ציבורית של היהדות בארץ זו, ביתו בוורשה היה לבית ועד לחכמים והמה תמיד אנשים שבאו לשמוע חוות דעתו ועצתו. בין הבאים היו גם אנשי מדינה לא יהודיים. מספרים ששליט פולין ומחדש עצמאותה, המארשאל יוזף פילסודסקי, הזמין אותו להתייעצות בנושא מדיני ושיבח מאוד את חכמתו והבנתו של הרבי מרדזין.

מעניין הוא הסיפור שמספרים ביחס לעמדתו על יחסי היהודים לגרמנים בסוף מלחמת העולם הראשונה כאשר כבשו הגרמנים את פולין המרכזית ואת וורשה. היהודים בפולין, שסבלו רבות מהמשטר הרוסי המדכא, ראו בגרמנים דאז כמצילים ביחס לרוסים. הגרמנים היו מקובלים כאנשים נאורים והחוגים המתקדמים מבין היהודים מצאו איתם שפה משותפת, במיוחד שהגרמנים דיברו בלשון שהיתה דומה לשפת האידיש. גם התנהגותם החיצונית היתה מנומסת. רבים ממנהיגי יהדות פולין היו משתפים פעולה איתם, וכן היה הדבר גם לגבי חלק ממנהיגי הציבור הדתי. אך הרבי מרדזין רבי מרדכי יוסף אליעזר נהג בדרך אחרת והתנגד לכל שיתוף פעולה עם הגרמנים. הוא יצא נגד קיום מגע בין יהודים והשלטונות הגרמניים, טען שיש להימנע מלקיים מגע עם השליטים הגרמנים כאשר ראה בהם יורשיו של עמלק. הוא ציין שהגרמנים הם אכזרים לא פחות מהרוסים, וכי מאחורי גינוני טקס רשמיים מסתתרת שנאתם ליהודים. והיה כמעט היחידי שעמד על טיבם ומהותם של הגרמנים.

האדמו"ר האחרון לבית איזביצה—רדזין על אדמת פולין היה הקדוש רבי שמואל שלמה הי"ד (תרס"ט—תש"ב), שעם מותו על קידוש השם שקעה חסידות זו בפולין ואיתה תקופה של קרוב למאתיים שנה במזרח אירופה. רבי שמואל שלמה הי"ד היה בנו יחידו של רבי מרדכי יוסף אליעזר בעל "תפארת יוסף" וחתנו של האדמו"ר מאמשינוב רבי יוסף קליש. הוא הוכתר כאדמו"ר בשנת תרפ"ט בהיותו בן עשרים שנה.

משחר ילדותו התבלטו בו תכונות המנהיג לעתיד ותכונות אהבת התורה של קודמיו בהנהגת בית איזביצה—רדזין. וכבר בצעירותו היה ידוע כעילוי וכשקדן מופלג. אופיו היה חריף ודרכו מיוחדת כדרכם של בעל "מי השילוח" ו"בעל התכלת". דומה היה להם במהותו, מזגו ואופיו, בדרכו העצמאית, בתקיפותו ובעוז רוחו, ובשקידתו להפיץ מעיינות התורה והיראה.

אחרי פטירת אביו סירב לקבל עליו את כתר האדמו"רות. הוא התחמק מכך בטענה שאצטלא זו אינה הולמת אותו, ואף שנעתר להפצרות אלפי חסידי רדזין, ביניהם גדולי תורה וחסידות, המשיך להתנהג בפשטות וענוה וסירב ללבוש את הלבוש המיוחד לאדמו"רים. התנגד בתוקף לכל הגינונים שנערכו סביבו. והתמסר רבות לעסוק בצדקה וחסד. את הכספים הרבים שקיבל מחסידיו חילק בין נצרכים, חולים, אלמנות ועניים. נוסף לכך היה פונה לבעלי יכולת מבין חסידיו והתרים אותם למטרות צדקה וחסד.

הכתרתו כאדמו"ר היתה בוורשה, שם היה גר אביו מאז מלחמת העולם הראשונה. וורשה היהודית באותה התקופה שבין שתי המלחמות — היתה מרכז הפעילות היהודית בכל אירופה. גם בעולם התורני והחסידי תפסה וורשה מקום מרכזי, עם עשרות חצרות אדמו"רים, עשרות ישיבות, מאות בתי חסידים, מרכזי המפלגות הדתיות, כל הבטאונים של היהדות הדתית ועוד. רבי שמואל שלמה התנהג, כאמור, בפשטות בלי איצטלא דרבנן (וזכורנו, שהייתי בתקופה ההיא תלמיד אחת הישיבות בורשה, פגשתי אותו פעמים רבות כשהיה כבר אדמו"ר, מוקף בחבורת בחורי ישיבה, כשאין הבדל בלבושו ובהתנהגותו בינו לבינם). הוא ראה את כל תפקידו — להרבות בלימוד התורה ולפתח מוסדות תורה וחסד והתרחק מעסקנות ציבורית שריח פוליטי נודף ממנה. הוא העדיף לחזור לעיר אבותיו רדזין ולהקדיש את עצמו להקמת מוסדות תורה בה, למרות שהעברה זו היתה כרוכה בקשיים גדולים, במיוחד קשיים כספיים.

מיד עם העברת ה"חצר" לרדזין והשתקעותו בה, התחיל לטפל בהקמת ישיבה מרכזית גדולה של חסידי רדזין, ונרתם בעצמו למצוא את האמצעים לכך. פנה לחסידיו וידידיו והם עזרו לו והישיבה — שקרא לה "סוד ישרים" ע"ש ספרו של סבו "בעל התכלת" — קמה ברדזין. בעצמו טיפל בכל ענייני הישיבה, צמצם את דירתו הפרטית והעביר חלק מהחדרים לפנימיה לבני הישיבה. במשך זמן קצר התפתחה הישיבה וגדלה ולמדו בה קרוב לשלוש מאות בחורים מכל רחבי פולין. אחרי כן, יסד ישיבות קטנות כסניפים של הישיבה הגדולה בשבעה מקומות בפולין.

את גיסו, בעל אחותו, האדמו"ר הנוכחי של רדזין, רבי אברהם יששכר אנגלרד שליט"א שהיה גר איתו מינה כנשיא הישיבה, והוא עמד לצידו בכל ענייניו עד ליומו האחרון.

רבי שמואל שלמה גילה התעניינות מרובה במצב בא"י ושאף לבקר בה. ר' שלמה זלמן שרגאי, מנאמני בית רדזין, שהיה חבר הנהלת הסוכנות ובמשך שנים ראש מחלקת העלייה שלה, ביקר זמן קצר לפני פרוץ מלחמת העולם השניה בפולין, הוא נפגש עם האדמו"ר רבי שמואל שלמה, שהתעניין בכל שמתרחש בארץ.

האדמו"ר הביע את משאלתו לבקר בקרוב בארץ, ור' ש. ז. שרגאי הבטיח את עזרתו בסידור העניין ואף התעניין על כך אצל ראש המשרד הא"י בוורשה ד"ר י. קורנגייט.

לשיא גדלותו הנפשית הגיע האדמו"ר, שנהפך לדמות אגדית של קידוש השם, בתקופת השואה. עוד לפני פרוץ מלחמת העולם, כשבפולין היתה האווירה מלאה חרדה לקראת הבאות, הכירו בפניו של רבי שמואל שלמה את אחריותו הגדולה הרובצת עליו. הוא היה מודאג ביותר, וחשב שבשעה זו צריכים התלמידים להמצא בחיק משפחתם, לכן החליט לפזר את הישיבה ודאג בעצמו שכל אחד מתלמידיה ומוריה יבואו בשלום לביתם.

עם פרוץ המלחמה (בי"ז אלול תרצ"ט) החלה הנדידה של רבבות פליטים יהודים על נשיהם, וטפם, שגורשו ע"י הגרמנים הכובשים מבתיהם ופניהם היו מועדות מזרחה לגבול הרוסי. בדרכם עברו רבים את רדזין. האדמו"ר הפך את הישיבה, את חצרו ואת חדריו הפרטיים כמקום מקלט לפליטים, וארגן עבורם מטבח. הפליטים מצאו מקום מנוחה בדרכם הארוכה מזרחה. לאלה שהיו בלי אמצעים דאג להוצאות הדרך. בעצמו טיפל בהם, בדק את האוכל, את המיטות, המצעים וכו'. הידיעה על כך עשתה לה כנפים ורבים סטו מן הדרך והגיעו לכמה ימי מנוחה לרדזין. דבר פעולותיו של האדמו"ר הגיע לגרמנים והם החלו לרדוף אותו. הוא לא התחשב בכך וסיכן את עצמו כדי לעזור ליהודים ולהקל על סבלם. אך הגרמנים לא הרפו ממנו עד שחש שמאיימת עליו סכנת נפשות ונאלץ להמלט מרדזין.

הוא נמלט לעיר הסמוכה וולדובה ביחד עם משפחתו וכן גיסו רבי אברהם יששכר ומשפחתו. חסידיו במקום דאגו למקום עבורו והוא שוב נרתם לפעולות עזרה לזולת ולחינוך ילדים. בתנאים הקשים שתחת הכיבוש הגרמני האכזרי עשה מאמצים והצליח לייסד בתוך הגיטו של וולדובה — דבר נדיר באותה התקופה — תלמוד תורה לתינוקות וישיבה קטנה לצעירים. במסירות נפש דאג לקיומם. פעל ושקד על קיום תפילה בציבור ושמירת שבת, דברים שהיו קשורים במסירות נפש עילאית. את האמצעים למימון פעולות אלו, שהיו כרוכים בסכומים ניכרים, השתדל להשיג מחסידיו וידידיו. בעיקר השיג את הכספים מחסידיו בוורשה. מפריש היה תמיד חלק מכסף זה לחלוקה בין נצרכים ביותר. בתנאי הגיטו צבע תכלת לחסידי רדזין והתמסר במיוחד לקיים מצוות מילה לילדים שנולדו בגיטו, דבר שהיה קשור בסכנת נפשות.

ב־1941 החלו הגרמנים בתכניתם לחסל את יהודי וולדובה. לאחר חקירות ודרישות הגיע הרבי למסקנה שהגרמנים מתכננים את חיסול היהודים בשיטתיות, בעיקר את המנהיגים ובעלי המעמד שאירגנו את חיי הקהילה. הרבי פנה ליהודי וולדובה

לא לצאת למחנות עבודה כי אין אלה אלא מחנות השמדה. כמו כן פנה ליהודים לא להישאר במקום, אלא לצאת ליערות ולהצטרף שם לפרטיזנים ללחום נגד הכובש הגרמני. דבר פעילותו של הרבי נודע לגרמנים, אך הוא הצליח להמלט מידיהם בעוד מועד. יש המספרים ששליחים הגיעו מוורשה ורצו להוציא את הרבי ומשפחתו מוולדובה, אך הוא סירב לעזוב את בני עדתו. ר' ש. ז. שרגאי בספרו "בנתיבי איזביצה—רדזין" מספר על מברק שהגיע עוד בשנת 1940 מהרב גרודזניקי, שהרבי מרדזין נתון בסכנה גדולה ונחוץ כסף להצילו. בו ביום העביר הרב ברלין (בר אילן) סכום כסף, ובהשתדלות ר' ש. ז. שרגאי שלח הגזבר של הסוכנות אליעזר קפלן סכום כסף גדול באמצעות הג'וינט, אך מכל זה לא יצא דבר.

במשך כל זמן היותו בגיטו וולדובה עמד לצידו — פרט לגיסו האדמו"ר הנוכחי רבי אברהם יששכר שליט"א — גם חסידו יבלח"ט ר' מרדכי רייכמן שהיה בין ידידיו ומקורביו ביותר. ר' מרדכי היה סוחר ידוע בוולדובה ועזר לרבי לעבור את התקופה ההיא. בעזרתו קיבל כספים מחסידיו לחלק אותם בין הנצרכים. (ר' מרדכי רייכמן ניצל ביערות הפרטיזנים ביחד עם האדמו"ר הנוכחי, ועם עלותו לישראל קבע את מושבו בחיפה).

בפסח תש"ב (אפריל 1942) החלו הגרמנים בחיסולו הסופי של גיטו וולדובה. המפקדה הגרמנית נתנה פקודה ל"יודנראט" להמציא 300 יהודים לעבודה, הרבי פסק לא לצאת לעבודה ופנה לאנשי ה"יודנראט" לא לשלוח אף יהודי אחד לעבודה. הוא תבע מהם להסתלק מהגיטו ולארגן התקוממות נגד הגרמנים, ע"י ארגון קבוצות של פרטיזנים שייצאו ליערות, כשכל קבוצה תהיה מורכבת מחמישים איש. הרבי אף הציע את עצמו לעמוד בראש הפעולה. אנשי ה"יודנראט" לא נעתרו לפנייתו ושלחו את 300 היהודים, לפי דרישתה של המפקדה הגרמנית, למחנה סוביבור, שם היה מחנה השמדה עם משרפה. הגויים שבסביבה באו אחר כך לגיטו וסיפרו שראו איך נשרפו 300 היהודים.

בשבת האחרונה של חודש אייר תש"ב היה הרבי מתוח במיוחד. הוא התהלך בחדרו הלוך ושוב וביקש מהחסידים שיתחילו להתפלל בלעדיו, הוא נכנס רק לקריאת התורה. אחרי התפילה ביקש מר' מרדכי רייכמן שיבוא אליו למחרת בבוקר השכם. כאשר הופיע לפניו אמר לו הרבי: אתה יודע ששורפים היהודים בסוביבור, צא וארגן חמישים איש, ואני בתוכם, ונצא ליערות — לא כדי להתחבא אלא כדי להילחם בגרמנים. ביחד עם יתר הלוחמים הפרטיזנים נשרוף, נשמיד ונהרוס גשרים, נחבל ונהפוך רכבות, נילחם עד חרמה.

ר' מרדכי הסתובב כל היום בגיטו, אך לא הצליח בכך, לא הצליח לגייס אפילו מניין יהודים למטרה שדיבר עליה הרבי. כששמע זאת הרבי התרגש ביותר וצעק:

געוואלד! אנשים אינם מבינים שזוהי הדרך שצריכים ללכת בה עכשיו! והרבי ביקש להכריז על תענית של שלושה ימים, כאשר לעצמו האריך את הצום ליום הרביעי. ביום הרביעי ביקש להביא לו חבילת מזון (למקורביו נראה היה על פי מעשיו שהוא עצמו מתכוון לצאת לבדו ליערות מיד לאחר הצום ומבקש להכין לעצמו צידה לדרך).

באותו יום הזמין הרבי את המניין שלו לתפילה ואמר כי אין זה יום רגיל אלא כעין יום כיפור. לפני התיבה עבר החזן ר' יודל לודז'ר (וינדבוים) ומשני צידי שליח הציבור העמיד הרב את גיסו יבלח"ט האדמו"ר הנוכחי ואת ר' מרדכי הנזכר — כנהוג בתפילת "כל נדרי" ביום כפור. התפילה היתה נרגשת ביותר והסתיימה באמירת תהילים.

לא עבר זמן רב והנה בא גיסו של הרבי, האדמו"ר הנוכחי, וסיפר כי המשטרה של ה"יודנראט" הודיעה שהגרמנים מחפשים את הרבי, אולם בזהב אפשר יהיה לשחררו. ואכן, מיד הגיעו הגרמנים ואסרו את הרבי לפני שהיה סיפק ביד לעשות משהו. החסידים אספו באותו היום שק מלא תכשיטים וכסף ומסרו — לפי הצעת אחד מאנשי ה"יודנראט" — למלשין שהיה ידוע במקום, שהבטיח לשחרר את הרבי. למחרת ביקר ר' מרדכי אצל הרבי בבית המעצר. הרבי ביקש שיביא לו מלבוש וכן ספר שיספר אותו ואמר לו: עלינו להיפרד, אינני יודע אם עוד ניפגש, תאמר אחרי קדיש.

בשבת בבוקר, ערב ר"ח סיון תש"ב, בא המלשין שקיבל את הכסף והתכשיטים והודיע כי שמע במפקדת הגיסטאפו כי הם שלחו להביא מכונית לשחרר את הרבי. ואמנם המכונית הגיעה לבית המעצר, אך במקום לשחררו לקחו את הרבי למפקדה הגרמנית, כאילו לחקירה. ולאחר מכן הוציאו אותו ארבע אנשי גיסטאפו כשאקדחים שלופים בידיהם והובילו אותו בכיוון לבית הקברות. הרבי היה נסער בשעת הליכתו. ר' מרדכי ראה איך שאנשי הגיסטאפו דוחפים את הרבי והוא מתנגד להם ויורק בפניהם. לפי גירסה אחרת, צעק עליהם הרבי וגידפם, וסטר בפניו של אחד מהם פעמיים. הם סחבוהו עד לבית הקברות ושם ירו בו וקברוהו. רק בתום המלחמה עלה הדבר בידיהם ויצא האדמו"ר הנוכחי עם ר' מרדכי רייכמן ועוד כמה יהודים לבית הקברות והקימו מצבה על קברו.

אחרי מותו עברו אימו אשתו וארבעת ילדיו לגיטו וורשא ושם ניספו. גיסו, האדמו"ר רבי אברהם יששכר אנגלרד, ר' מרדכי רייכמן ועוד יהודים משרידי גיטו וולדובה ברחו לפי צוואת רבם ליערות, הצטרפו לפרטיזנים וניצלו.

אגדת חייו ומותו על קידוש השם של האדמו"ר הקדוש רבי שמואל שלמה הי"ד, התפשטה חיש בין שרידי הגיטאות והפרטיזנים. כולם סיפרו סיפורי תהילה על

דמותו הנפלאה. משוררי הגיטאות ביניהם משורר השואה יצחק כצנלסון הי"ד, כתבו שירים ופואימות ובהם שיבחו ופיארו את הדמות האגדית של רבי שמואל שלמה הי"ד. רושמי רשימות, היסטוריונים וסופרים כתבו סיפורים מלאים התפעלות על דמות דיוקנו, המראה דוגמה של מסירות נפש עילאית.

את הדברים על שושלת אדמו"רי איזביצה—רדזין ובפרט על האדמו"ר האחרון הקדוש רבי שמואל שלמה הי"ד כתבנו מפי ספרים ומפי סופרים. כן מבוססים הדברים על שיחות עם חסידי רדזין, ביניהם שיחה עם ר' מרדכי רייכמן בעצמו. את סיפורו על דמותו המופלאה של האדמו"ר האחרון מרדזין הי"ד, התחלתי לשמוע מיד אחרי השואה כשהייתי עוד בפולין בשנת 1946. בכל מקום שהגעתי הילכו אגדות וסיפורים על עמדת הגבורה של "הרבי מרדזין".

האדמו"ר הששי לחסידי רדזין הוא רבי אברהם יששכר אנגלרד, גיסו של האדמו"ר הקדוש רבי שמואל שלמה הי"ד וחתנו של האדמו"ר בעל "תפארת יוסף" מרדזין, שהוכתר אחרי השואה, בארץ ישראל, על ידי שרידי חסידי רדזין בארץ ובתפוצות. רבי אברהם יששכר היה מלווה דרכו של רבי שמואל שלמה הי"ד מיום שנשא את אחותו, ועמד לצידו בכל דרכו בניהול הישיבה עד לדרכו האחרונה. לפי דרישתו וצוואתו של רבי שמואל שלמה הי"ד ברח ליערות, הצטרף לפרטיזנים ונשאר בחיים. שרידי חסידי רדזין ראו בזה מסירת ההנהגה באופן ישיר לרבי אברהם יששכר, וכך ממשיכה השושלת לבית איזביצה—רדזין.

רבי אברהם יששכר הוא מגזע אדמו"רי רדומסק, נינו של בעל "תפארת שלמה" מרדומסק ונכדו של האדמו"ר מקרימילוב ובנו של רבי ישעיה'לה אנגלרד, רבה של סוסנובצה בפולין, גיסו של "האדמו"ר החלוץ", רבי ישעיה'לה שפירא מגרודזיסק. מאז שבא בקשרי נישואין עם "בית רדזין" עבר לגור בבית האדמו"ר, נקשר קשר נפשי והשתלב שילוב גמור עם תורתה ודרכה המיוחדת של שושלת איזביצה—רדזין. כאמור, עמד לצידו של רבי שמואל שלמה הי"ד, וביחד ניהלו את מוסדות התורה של חצר רדזין. כאשר רבי אברהם יששכר משמש כנשיא ישיבות "סוד ישרים" — הישיבה המרכזית של חסידי רדזין, עזר בייסוד שבעה סניפים לישיבה המרכזית בערים הסמוכות לרדזין.

עם פרוץ מלחמת העולם השניה והפורענות על עם ישראל, כאשר הרבי מרדזין ארגן סעד ועזרה לפליטים, עמד רבי אברהם יששכר לצידו בכל פעולותיו. כאשר נאלץ הרבי לעקור מרדזין לוולדובה, הצטרף הוא עמו וביחד פעלו בגיטו וולדובה עד ליומו האחרון של הרבי הקדוש הי"ד. לאחר בריחתו שהה ביערות שבאיזור לובלין בין שורות הפרטיזנים. אמנם, בגלל סיבות שונות לא נתנו לו הפרטיזנים

את האפשרות לצאת איתם לפעולות לחימה, אך מילא תפקידים אחרים, ביניהם תפקידי שמירה.

תקופת שהותו בשורות הפרטיזנים ביערות לובלין היתה בסימן של מסירות נפש על קיום ושמירה על מצוות בתנאים הקשים של סכנת נפשות. הפרטיזנים ויתר האנשים שבאו עמו במגע הביעו הערכה והתפעלות להתנהגותו ולישרותו. רבי אברהם יששכר והקבוצה שאיתו היו נרדפים ביותר, הן על ידי הגרמנים שרדפו אחרי הפרטיזנים ולא נתנו להם מנוחה והן על ידי משתפי פעולה פולנים, והוא וחבורתו נאלצו להחליף מידי פעם את מקום מחבואם. אך אף בימים הקשים הללו דיקדק לקיים מצוות, במסירות נפש אפה מצות לפסח, סיים תפילת ראש השנה עם תקיעת שופר, וקיים אפילו מצוות ישיבה בסוכה. כך הצליח להציל את עצמו עד שחזית המלחמה התקרבה ללובלין והרוסים שחררו את האיזור מהגרמנים. היה זה שנה לפני סיום המלחמה בשנת תש"ד (1944).

לאחר שחרורו יצא רבי אברהם יששכר לרדזין. היה זה בעיצומה של המלחמה וכל האיזור המערבי של פולין עם הבירה וורשה היו עדיין תחת הכיבוש הגרמני, ליד נהר ויסלה השתוללו קרבות עזים, אך במקומות ששוחרו על ידי הרוסים יצאו היהודים שניצלו ביערות ובמקומות מחבואם. רבי יששכר ציפה לשובם של השרידים מרדזין והסביבה, אך אלה לא באו מכיוון שלא היו. בינתיים החלו הגויים שבסביבה להציק לו ולאיים עליו שיעזוב את רדזין.

עם סיומה של מלחמת העולם השניה התגלתה השואה האיומה של העם היהודי בכל מוראותיה. בינתיים החלו לחזור לפולין אלפי יהודים מרוסיה, מאלו שברחו לשם בזמן המלחמה. בהגיעם התגלתה גם לפניהם המציאות של השואה האיומה. רובם התרכזו בגבולות המערביים של פולין, בשלזיה העליונה והתחתונה — מקומות שבהם גרו גרמנים והיו מסופחים ל"רייך הגרמני" — שעם תבוסתה של גרמניה סופחה לפולין. הדירות של הגרמנים נשארו ריקות ובהן שוכנו יהודים משארית הפליטה.

במקומות הללו התרכזו רבבות יהודים שהתארגנו ב"קהילות יהודיות" שהחלו לפתח חיים ציבוריים יהודיים, בתי כנסת, בתי ספר, מטבחים, "קיבוצי הכשרה" לאלה שרצו לעלות מיד לא"י. נתמנו רבנים, שוחטים ושאר "כלי קודש" הדרושים. רבות מהקהלות הגדולות שהתארגנו פנו לרבי אברהם יששכר שיכהן אצלם כרב. הוא הסכים לכהן כרב בסוסנובצה, בה היתה קהילה יהודית גדולה ובה כיהן אביו רבי ישעיה אנגלרד הי"ד כרב. הוא החל בהתלהבות חסידית לשקם את שארית פליטה, להפיח בהם רוח חיים, להחזיר להם את צלם אלוקים. ובעיקר היתה דאגתו נתונה לשקם משפחות יהודיות, לבנות מחדש את החיים המשפחתיים.

הדרכים בפולין בימים הללו היו בחזקת סכנת נפשות. היו אלה ימים של פוגרומים ורצח של יהודים בדם קר על ידי אנטישמיים פולנים ש"התרעמו" על שרידי היהודים שנשארו בחיים וחששו שאולי ירצו להחזיר לעצמם את רכושם אשר גזלו מהם. בעיר קילץ, שבה היתה קהילה יהודית גדולה לפני השואה, היו רק כמה עשרות יהודים שחזרו אליה. הפולנים ערכו פוגרום ורצחום בדם קר. היהודים פחדו לנסוע ברכבות כי קבוצות של פולנים היו עוצרות את הרכבות בדרך, חיפשו יהודים, וכאשר נמצאו — רצחום. יהודים אף נמנעו מלצאת מביתם. אך רבי אברהם יששכר סיכן את עצמו ולא נרתע מלנוע בדרכים, ברכבות ובמכוניות, ולהגיע לערים ועיירות בהם חיו יהודים, לעודדם ולחזקם לבנות מחדש את משפחותיהם, ולקרוא להם לשמור על מסורת. כששאלוהו, כיצד הוא מסכן את עצמו לנדוד בדרכים כשהן בחזקת סכנת נפשות, היה משיב: "שלוחי מצווה אינם ניזוקים". כשהיה נוסע ברכבת וגויים היו נטפלים אליו — בגלל חזותו החיצונית, עטור זקן ופיאות באיצטלא דרבנן — היה מוציא את "תעודת הפרטיזן" שלו, ואז הפסיקו להציק לו ומהם שהתייחסו אליו בכבוד.

שארית הפליטה החלו מיד אחרי המלחמה לעזוב את פולין. בדרכים לא דרכים נדדו בדרכם לארץ ישראל ולאמריקה, דרך אירופה המערבית. חלק מהם היגרו לאמריקה, שם שיקמו את חייהם אחרי השואה. בארה"ב התרכזו רבבות משארית הפליטה שהקימו לעצמם מוסדות ציבוריים ודתיים. ישיבות וחצרות אדמו"רים הלכו והתפתחו. ידידיו ומעריציו של רבי אברהם יששכר אנגלרד, רבה של סוסנובצה, החליטו להזמין אותו לניו יורק. הם הריצו אליו מכתבים בבקשה שיבוא אליהם לארה"ב וימשיך לנהל את קהילתו בניו יורק. שלחו לו ויזה וכרטיס נסיעה והוא הגיע לארצות הברית.

עם הגיעו לניו יורק התרכזו סביבו רבים מהחוגים החסידיים של שארית הפליטה. ביזמתו הוקם בית מדרש חסידי, שהוכתר בו כרב. בית המדרש שימש כמקום מפגש והתוועדות ללימודי התורה וחסידות. "הרב מסוסנובצה" היה דמות ידועה בציבור הדתי בניו יורק. במיוחד התרכזו סביבו חסידי איוביצה—רדזין שראו בו רבם וממשיך דרכם של אדמו"רי השושלת.

רבי אברהם יששכר היה קשור עם ארץ ישראל ועם ידידיו ומעריציו במדינת ישראל, וביקר מספר פעמים בארץ.

מיד אחרי השואה החלו שרידי רדזין בארץ ובתפוצות להתאסף ולהתכנס כדי להמשיך במסורת רדזין, ולחדש את המיוחד ביותר לחסידות זו, את עשיית התכלת. במשך הזמן התגבשה אצל נאמני חסידי רדזין וראשיה הדעה, שיש להכתיר את רבי אברהם יששכר אנגלרד כאדמו"ר של חסידי רדזין. ואכן בשנת תשי"ד עלה

ארצה והוכתר כאן כאדמו"ר הששי של חסידי רדזין, על דעתם של החסידים בארץ ובתפוצות.

עם הכתרתו התלכדו סביבו כל שרידי חסידי רדזין בארץ ובראשם ר' שלמה זלמן שרגאי, ר' ישראל איידלמן, ר' פנחס וינדרבוים ואחיו ר' ראובן, ר' יהודה טננבוים, ר' יונה מרגלית, ר' פנחס ליסטנברג, ר' אברהם שפירא ועוד. הוקמה ועדה ציבורית להקמת בית מרכזי לחסידי רדזין, שיהיו בו בית המדרש, ישיבה, מקום לצביעת תכלת, הוצאת ספרים ובית האדמו"ר. הוועדה פעלה והשקיעה מרץ רב להצלחתה במשימה, ותוך תקופה לא ארוכה, הצליחו חסידי רדזין להקים בנין לתפארת בעיר התורה והחסידות — בני ברק. הבית הוקדש לזכר האדמו"ר הקדוש רבי שמואל שלמה הי"ד ורבבות הקדושים מחסידי רדזין שניספו על קידוש השם בימי השואה. הבית משמש כמרכז לתורה וחסידות של נאמני בית איזביצה—רדזין. בבית נמצאת גם דירתו של האדמו"ר — שהקים משפחה מחדש. כן נמצא בבית כולל "עטרת שלמה" בו לומדים אברכים בעלי כשרונות הממשיכים בלימוד התורה והחסידות בדרך של בית איזביצה—רדזין.

מלבד בית המדרש המרכזי של חסידי רדזין בבני ברק, הוקמו עוד בתי חסידים בכל רחבי הארץ, בירושלים, תל אביב, יפו, פתח תקוה, נתניה ועוד, כשבית המדרש המרכזי בבני ברק משמש כמרכז החסידים בארץ ובתפוצות.

האדמו"ר בגישתו המיוחדת הצליח לקרב וללכד את שרידי חסידי רדזין ואת צאצאיהם וכן לעניין ולקרב חוגים חדשים, וגם מאלה שהיו רחוקים מדרך החסידות. בין הבאים לבית האדמו"ר לקבל מרותו והדרכתו אפשר למצוא מכל שכבות הציבור, תלמידי חכמים ופשוטי העם, אנשי תעשיה ומסחר, פקידים ופועלים, ומהאינטליגנציה הדתית, אקדמאים ובעלי מקצועות חפשיים. הרבי משתדל לקרב את הנוער לתורה וחסידות ובין הבאים אליו לקבל עצה והדרכה רבים הם בני נוער תלמידי ישיבות ובוגרי ישיבות גבוהות ואקדמאים.

עם הפעילות הענפה בין החסידים בכל אתר ואתר בכל ימות השנה, הנהיג הרבי ימי התוועדות מרכזיים בשבתות מיוחדים, בהם מתאספים חסידים מכל רחבי העולם, ללימוד תורה וחסידות ותפילה בצוותא ולהתעוררות והתחזקות, כאשר האורחים אורחי הרבי, וסועדים על שולחנו. מימים אלו צוברים החסידים מטען רוחני לכל ימות השנה. עתים מיוחדים כאלו מוקדשים לצעירים — פרחי חסידים, כדי להעמידם על רגליהם ולחזקם בתורה וחסידות, אותם רואה הרבי צורך מיוחד לקרב ולחזק שילכו מחיל אל חיל בעוז במיטב מסורת המפוארת של חסידות זו — איזביצה—רדזין.

חסידות אלכסנדר בבני ברק

חסידות אלכסנדר המפוארת שתפסה מקום מרכזי בעולם החסידות שלפני השואה הקימה את חצרה בבני ברק החסידית.

בדור האחרון לפני השואה גדלה והתרחבה חסידות זו בהנהגתו של האחרון בשלשלת אדמו"רי אלכסנדר בפולין, רבי יצחק מנחם דנציגר הי"ד בעל "עקידת יצחק", הקיפה רבבות חסידים עם מאות בתי חסידים בכל רחבי מזרח אירופה בעיקר בפולין הקונגרסאית. רשת של ישיבות אלכסנדר הקיפה עשרות ישיבות ובמרכזם שתי הישיבות הגדולות, המרכזית — באלכסנדר עם 300 תלמידיה, והישיבה הגדולה בלודז'.

בין הרבנים גדולי התורה בפולין תפסו מקום מכובד חסידי אלכסנדר שהשפעתם היתה מרובה על היהדות הדתית בפולין. חסידי אלכסנדר היו מעורים בחיים הציבוריים והפוליטיים בפולין. כידוע הסתייגה חסידות אלכסנדר ואדמו"ריה מ"אגודת ישראל", מעמדתם הכללית לא לעשות התאגדויות. ומכאן גם הסיבה להתנגדות חסידי אלכסנדר ל"מזרחי".

בכל זאת היתה קירבה מסוימת בין תנועת המזרחי וחסידי אלכסנדר. בבחירות הפוליטיות, ל"סיים" הפולני, לרשויות המוניציפליות ולקהילות היהודיות לא הופיעו חסידי אלכסנדר ביחד עם "אגודת ישראל", לעומת זאת היו מקרים רבים של הופעה משותפת של חסידי אלכסנדר עם תנועת המזרחי, במספר ערים בפולין בקהילות הגדולות. בין גדולי הרבנים של חסידי אלכסנדר בלטו מספר חברים בתנועת המזרחי, שהיו פעילים בה ותפסו מקום מרכזי בתנועה זו, כגון הרבי חיים מרדכי ברונרוט זצ"ל, הרב מצ'כנוב, הרב יחזקאל ליפשיץ זצ"ל, הרב מקליש, הרב מזבירצ'ה שהיה מקורב והיה נחשב בעצמו כאדמו"ר, הרב מנחם לנדא זצ"ל, ועוד רבנים רבים וחשובים.

האדמו"ר האחרון באלכסנדר רבי יצחק מנחם הי"ד, בעל "עקידת יצחק", המשיך את מסורת אדמו"רי אלכסנדר שהחלה עם רבי יחיאל דנציגר זצ"ל, תלמידו של

רבי יצחק מוורקא, ובניו רבי ירחמיאל ישראל יצחק בעל "ישמח ישראל", רבי שמואל צבי בעל "תפארת שמואל" ורבי בצלאל יאיר, שהיה אדמו"ר בלודז'.

עם פלישת הנאצים לפולין במלחמת העולם השניה והתחלת השואה, בעלות הכורת על יהודי פולין, היה נאלץ האדמו"ר מאלכסנדר רבי יצחק מנחם הי"ד לעקור לורשה, ששם התרכזו שרידי גדולי התורה וגדולי מנהיגי הדור. יהדות העולם הרעישה עולמות להציל את מי שניתן להציל — לפחות מגדולי התורה והיהדות, כך ניצלו אז יחידים מגדולי האדמו"רים ומנהיגי היהדות, חסידיו הנאמנים באמריקה ובשוויץ של האדמו"ר מאלכסנדר שלחו על ידי שליחים מיוחדים דרכונים בשבילו, אשתו ובנו שיוכלו לצאת מפולין להציל את עצמם מהשואה.

שרידים מחסידיו משארית הפליטה מספרים על כך: כשבאו השליחים והביאו לו את הדרכון וחסידיו אנשי ביתו לחצו עליו שיעזוב את גיא ההריגה הוא אמר: "מה אתם רוצים ממני, שאני אציל את עצמי ואת משפחתי ולהשאיר את אחי בצרה נוראה כזו? בתוך עמי אנוכי יושב! מה שיהיה עם כלל ישראל שאיתו אני חי ביחד, יהיה אתי, אני מוכן ללכת איתם על קידוש השם". כאשר הגיע הזמן והגרמנים באו ולקחו את האדמו"ר רבי יצחק מנחם למחנה השמדה לקח איתו את הטלית ותפילין ותכריכים, הובילו אותו ברכבת עם עוד יהודים אנשים נשים וטף. בהגיעם למחנה ציוו עליהם הנאצים להתפשט ולהיכנס ל"מרחצאות" שבהם היו תאי הגאזים, הרבי ידע לאן שמוליכין אותו וסירב להתפשט, הוציא את התכריכים ולבש אותם והתחיל בקול רם ובזעקה גדולה את תפילת הוידוי. הנאצים נחרדו ונבהלו מהקול הנרגש ולא הגיבו אלא נתנו לו להמשיך בתפילה ולגמור את הוידוי לפני שנרצח. חסידיו בארץ ליקטו ואספו מאמרותיו שנאמרו בעל פה ובכתב והוציאו ספר בשמו — בשם "עקידת יצחק".

אחרי השואה נשארה שארית הפליטה של חסידי אלכסנדר מפוזרת בכל רחבי תבל כצאן בלי רועה. הם חיפשו שריד מגזע אדמו"רי אלכסנדר בכדי להכתירו שימשיך בדרך המיוחדת של חסידות אלכסנדר. אחד משרידי נצר אלכסנדר משארית הפליטה בפולין, הרב יחיאל מנחם זינגר, נכד של בעל "תפארת שמואל", בנו של רבה האחרון של אוסטרוב־מזוביצק, הרב ר' פייבל זינגר, חתנו של האדמו"ר מאמשינוב זצ"ל, נמצא בארה"ב. חסידי אלכסנדר פנו אליו ורצו להכתירו כאדמו"ר מאלכסנדר אך הוא סירב.

בירושלים היה גר עוד נצר מגזע אלכסנדר, והוא רבי יהודה משה טיברג, חתנו של רבי בצלאל יאיר אחיהם של בעלי "ישמח ישראל" ו"תפארת שמואל", שעלה לא"י בשנת תרצ"ב לפי עצת האדמו"ר האחרון בעל "עקידת יצחק". הוא עלה ארצה עם אשתו אסתר פריל בת רבי בצלאל יאיר דנציגר ובני ביתם, והתיישב

בירושלים. בשנים הראשונות הוא נתמך על ידי האדמו"ר מאלכסנדר בעל "עקידת יצחק", והוא ישב בירושלים על התורה ועל העבודה בנגלה ובנסתר. מיודד היה במיוחד עם מרן הראי"ה קוק זצ"ל הרב הראשי לא"י, שדאג לו שיוכל להשאר עם משפחתו בא"י, משום שמתחילה הגיע ארצה כתייר ולא יכול היה להשאר אלא ברשיון מיוחד. הראי"ה קוק זצ"ל שהכיר את גדולתו בתורה ויר"ש, השיג עבורו סרטיפיקט רבני. ידידות עמוקה התרקמה בין הראי"ה קוק זצ"ל והאברך החסידי הצעיר מגזע אלכסנדר. בשנת תרצ"ג הוציא האברך מאלכסנדר רבי יהודה משה את ספרו הראשון "חשבה לטובה", בהסכמתם של גדולי התורה בזמן ההוא, ביניהם הראי"ה קוק זצ"ל שכתב בין היתר: "הספר נכתב בדרך ישרה ובסברות הגיוניות", הרב זוננפלד זצ"ל, הרב צירלסון זצ"ל, הרב מיכלסון זצ"ל ועוד. הוא התכתב עם גדולי התורה בדור, ביניהם הגאון מרוגוטשוב זצ"ל ועוד.

במשך השנים התקרב רבי יהודה משה לגדולי המקובלים בירושלים, שמהם קבל ועסק בתורת הנסתר יחד עם לימוד הנגלה. ואף שלכתחילה היה כל עיסוקו לימוד התורה ונתמך כאמור ע"י האדמו"ר הי"ד, הרי אחרי זמן החליט ללמוד מקצוע ולהתפרנס מיגיע כפיו. הוא למד את מקצוע ליטוש יהלומים, וממנו התפרנס במשך שנים. כדרך אנשי מעלה לא הסתפק בעבודה הגשמית, הוא אירגן את הפועלים ללמוד כל יום אחרי העבודה בצוותא ויסד עבורם שיעורי תורה. כך המשיך את דרכו בקודש עד שהוכתר כאדמו"ר.

בשנת תש"ז החליטו שרידי חסידי אלכסנדר בישראל, בראשם הרב ר' חיים מרדכי ברונרוט זצ"ל, הרב מצ'כנוב שכיהן אחרי שעלה ארצה כראב"ד בת"א, וכן ראשי חסידי אלכסנדר בארץ ר' וולף מקובר ובנו ר' ליביש מקובר, ועוד אישים מחשובי חסידי אלכסנדר בארץ, לפנות לרבי יהודה משה ולהכתירו כאדמו"ר מאלכסנדר. בהתחלה סירב, אך אחרי הפצרות נאות לקבל עליו את עול מנהיגות חסידות אלכסנדר.

משהסכים לקבל עליו עול מנהיגות חסידות אלכסנדר, נוקט היה בדרך קודמיו: אהבת ישראל, קירוב רחוקים והפצת תורה ויראה. מנהל היה את העדה בצניעות ובקול דממה דקה.

בשנת תשט"ו עבר לגור בבני ברק, בגבעת רוקח, שם רכש, בהשפעת חסידי אלכסנדר, הנדבן הידוע ר' יחיאל נהרו מקנדה — שאביו היה מחסידי אלכסנדר — בנין שישמש גם כבית המדרש. הנסיון ליסד ישיבה לא עלה יפה בהתחלה, אך בשנת תשכ"ו נוסד כולל אברכים בשם "בית ישראל — תפארתם מנחם" בנשיאות האדמו"ר רבי יהודה משה זצ"ל ובהנהלתו של רבי יהודה ליביש מקובר זי"ל. בראש הכולל עמדו הרב יחזקאל יעקובוביץ זי"ל ויבלח"א הרב אליעזר שולזניגר.

באדר תשל"ג נסתלק האדמו"ר רבי יהודה משה זצ"ל. חסידי אלכסנדר הכתירו את בנו רבי אברהם מנחם דנציגר, נכדו של רבי בצלאל יאיר מלודז'-אלכסנדר כאדמו"ר.

בינתיים גדלה והתפתחה חצר האדמו"ר מאלכסנדר בבני ברק. חסידי אלכסנדר בארץ ובחו"ל וצאצאי חסידים ותיקים התאספו מחדש סביב לחצר והתרכזו ובאו להסתופף בצל קורתו של האדמו"ר. נוספו אישים ידועים בארץ ובחו"ל שהזדהו עם חסידות אלכסנדר ועזרו לחידושה והתבצרותה וביסוסה של בית אלכסנדר בישראל והחלו בהקמתם של מוסדות אלכסנדר על תילם.

בין האישים שהצטרפו וחידשו את הקשר עם החסידות ועם האדמו"ר, מזכירים — ראשי מוסדות אלכסנדר — במיוחד את השר ר' מיכאל חזני ז"ל שמוצאו מחסידי אלכסנדר והיה בצעירותו בבית האדמו"ר בעל "עקידת יצחק", שחידש את קשריו עם האדמו"ר וחסידי אלכסנדר. ראשי מוסדות אלכסנדר, הרב אפרים לסקר מנהל מוסדות אלכסנדר והרב פנחס מרקוס מנהל הישיבה, מוצאים היו אצלו אוזן קשבת ולב פתוח בכל הקשור בעבודה לחידושם, לביצורם וביסוסם של מוסדות אלכסנדר בארץ. הוא השתדל — למרות שהיה שקוע בעבודתו הממלכתית והציבורית — למצוא לעצמו זמן לבוא לאדמו"ר לשהות במחיצתו, לשוחח ולשאול בכל מיני בעיות, במיוחד על התפתחותם וביסוסם של מוסדות אלכסנדר בארץ, ואף עשה רבות בעצמו להושיט להם כל עזרה דרושה.

פטירתו של השר ר' מיכאל חזני ז"ל עוררה צער ואבל בבית האדמו"ר ומוסדות אלכסנדר. לפי הוראה מיוחדת של האדמו"ר קיבלה עליה ישיבת אלכסנדר במשך השנה כולה ללמוד כל יום משניות לעילוי נשמתו של השר.

בין יתר האישים שהצטרפו לביסוסם והתרחבותם של מוסדות אלכסנדר, מזכירים ראשי המוסדות גם את ר' יעקב לסלוי, ר' חיים ולנר ז"ל ועוד אישים רבים מכל חלקי הארץ.

גם בחו"ל התארגנה והתרחבה חסידות אלכסנדר והצטרפו אליה אישים ידועים מחסידי אלכסנדר וצאצאיהם. בארה"ב הוקם "ועד חסידי אלכסנדר" שיסדוהו נכדו של ה"תפארת שמואל", הרב יחיאל מנחם זינגר והרב ירחמיאל סקולה, לשעבר הרב מסדובנה — פולין, ואח"כ מחשובי הרבנים בארה"ב, הרב בעריש דמבינסקי ועוד אישים חשובים.

וכך, עם התרחבות מעגל החסידים הולכים ומתרחבים מוסדות אלכסנדר בארץ. נוסף לכולל האברכים הוקמה ישיבה קטנה שלומדים בה בחורים מהארץ ומחו"ל. המוסדות ובנין הישיבה והכולל לאברכים בגבעת רוקח, ובית המדרש ובית האדמו"ר שברחוב הרב קליש הם רק כיסוד עליו היד נטויה להוסיף כהנה וכהנה.

האדמו"ר רבי אברהם מנחם דנציגר מתמסר לכוון ולהדריך את הישיבה וכולל האברכים מבחינה רוחנית. כמנהל הרוחני של הישיבה משמש בנו של האדמו"ר הרב ר' ישראל דנציגר הידוע כתלמיד חכם וירא שמים. לישיבה הצלחה גדולה.

בין מוסדות אלכסנדר בבני ברק יש לציין גם את "המכון להוצאת ספרים וכתבי יד דחסידי אלכסנדר בא"י". המכון הוציא עד הנה כמה ספרים חשובים מספרות חסידות אלכסנדר.

לשולחנו של האדמו"ר רבי אברהם דנציגר שליט"א נוהרים חסידים רבים מכל חלקי הארץ ומחו"ל. "השולחנות" מתנהלים מידי שבת, בהם מתחדשת שיטת אלכסנדר בפי האדמו"ר האומר "תורה" אם מפי עצמו, או לפעמים בשם אביו או בשמם של אדמו"רי אלכסנדר זצ"ל. גם עולם הניגון מוצא שוב את תיקונו בפי החסידים ששרים מניגוני אלכסנדר הישנים ושירי חסידים אחרים. גם את הנגינה המקורית מחדשים כאן, ביצירותיו המקוריות של המלחין לבית אלכסנדר, הר"ר יהודה מקובר, מר"מי הישיבה שהוא גם אוסף את ניגוני אלכסנדר הישנים ומחדש אותם.

ביקור במוסדות אלכסנדר המתחדשים בבני ברק, בכולל והישיבה ובבית האדמו"ר ובבית המדרש, הרי הוא חג גדול לעין וללב, לראות בשוב ה' פליטת בית ישראל, לבטח על אדמתם.

בשיחתנו עם הארמו"ר רבי אברהם מנחם דנציגר סיפר על דרכה של חסידות זו ששורשה בשיטת וורקא, ואמר: חסידות אלכסנדר לא באה לחדש אלא להזכיר את ההמשך של חסידות זו הדוגלת בחיזוק האמונה ואהבת ישראל, לקרב את המוני ישראל לאמונה בה' ובהשגחה הפרטית. דוגמתה של חסידות זו וסיסמתה היא: **ענווה והצנע לכת, ועל הכל אהבת ישראל ואהבת ה'.**

האדמו"ר רבי אברהם מנחם מאלכסנדר הוא מהאדמו"רים הצעירים יחסית בעולם החסידות, שחינוכם בארץ. הוא עלה ארצה בשנת תרצ"ד עם אביו ומשפחתו. התיישב בירושלים, למד בישיבת "בית יוסף" — נובהרדוק, בירושלים. רבותיו היו רבי בן ציון ברוק והגאון רבי אליעזר שך, שליט"א. אחרי כן עבר לכולל של הגאון מטשובין, כאן למד בהתמדה רבה, וחידושיו מתקופה זו הרי הם איתו בכתובים. בתקופה זו החל ללמוד גם תורת הנסתר, ועמד בקשרים עם חשובי המקובלים בארץ ישראל, ביניהם עם המקובל רבי עובדיה הדאיה זצ"ל.

באחת משיחותיו סיכם האדמו"ר שליט"א את השקפתו: רואה אני עתיד גדול לחסידות בארץ. תנועת החסידות מתחזקת ומתבססת יותר ויותר, ובאחרונה מורגשת התקרבות גדולה לחסידות גם מצד חוגים שהיו רחוקים ממנה, ויש לעודד מוסדות חינוך לחנך את הנוער לתורה ולחסידות.

מגדולי המחברים בדור האחרון —
הגאון רבי ראובן מרגליות זצ"ל

עם ישראל כעם הספר הוציא מתוכו במשך הדורות גאונים רבים, והם ביצירותיהם הנחילו לנו ירושה רוחנית כבירה. כל דור וגאוניו וגדוליו. מימות עולם התפתחה הספרות היהודית התורנית על כל ענפיה, כמעט כל דור הוציא מתוכו אישיות אשר הבליטה את הדור, הן בשטח ההלכה, כפוסקים ומפרשי התלמוד, הן בשטח המחשבה והעיון או בשטחים אחרים. עד היום גנוזים בספריות המפורסמות בעולם ובגנזכים כתבי יד עתיקים המיוחסים לגאוני הדורות, שלא זכו לראות אור עד היום. במשך הדורות ידועים גאונים רבים בעיקר לפי מפעליהם הספרותיים, החל מרב סעדיה גאון, רב האי גאון, רבנו נסים, הרמב"ם, רש"י, הרשב"א, ה"מרדכי", האבן עזרא, עד להרמ"א, הש"ך, הפני יהושע, הנודע ביהודה, הגר"א, החתם סופר, התניא, ובדור לפני האחרון ה"חפץ חיים" והאחרון שנפטר בדורנו ה"חזון איש" ועוד. אם כי רבים מהם הצטיינו גם בפעילותם הציבורית כלל יהודית, עמדו בראש העם ויצגו אותו כלפי אומות העולם.

גם דורנו — דור השואה באירופה — בה נספו רבים מגדולי, גאוני וצדיקי הדור — זכה להעשיר את עמנו בספרים רבים שהוסיפו נדבך חשוב לספרותנו הענפה. בשנים שלאחרי השואה עד לימינו, הלכה וגדלה הדרישה לספרית היסוד של עם ישראל, במיוחד לספרי קודש עתיקים וחדשים, נתרבו הוצאות ספרים ועם הספר עומד בשיא התפתחותו הספרותית תורנית. במשך השנים שלאחרי השואה, הספיקו כבר הוצאות ספרים להוציא חלק גדול מהספרים שהושמדו בחורבן יהדות אירופה וכן כתבי יד ממחברים שנתגלו אחרי השואה שמחבריהם נספו.

אחד מגדולי וגאוני הדור האחרון ומגדולי המחברים שבדור, שחי עד לפני מספר שנים בארץ — היה הגאון רבי ראובן מרגליות זצ"ל, איש מצניע לכת ולא רבים שידעו עליו. מעולם לא נשא משרה ציבורית רשמית, כי לא רצה לשאת תפקיד של רב, דיין, ראש ישיבה, אפילו בתואר רב לא רצה להכתיר את עצמו ולהשתמש בו, עד שבנסיבות שהזמן גרמן — כאשר היה צריך להשתחרר מהצבא האוסטרי — הסכים שגאוני הדור בגליציה — בזמן ההוא — יכתירוהו בתואר רב. הוא קיבל

אז סמיכות לרבנות משני גאוני גליציה, הגאון רבי מאיר אריק אב"ד בטורנא ובוצץ והגאון רבי משה באב"ד מלבוב. משחר נעוריו התפרנס ממקצוע ולא רצה ליהנות ממשרה ציבורית.

רבי ראובן מרגליות היה ידוע בעולם התורני הספרותי כאחד המחברים הפוריים בדור האחרון ומגדולי הבקיאים, ידען שלא היה דוגמתו בדורות האחרונים, היה בקי בש"ס בבלי וירושלמי ומדרשים, בפוסקים, בשו"ת הראשונים והאחרונים, בקבלה, ובחסידות. בקיא היה גם בספרות העברית החדשה, ספרות האידיש, בספרות השכלה והמחקר, לא היה שטח הקשור עם ספרות וכתיבה ופירסום שלא ידע עליהם, הוא הוגדר בחוגים הספרותיים והתורניים כאנציקלופדיה ענקית חיה. כמעט בכל השטחים שידע או שמע עליהם עסק וכתב עליו, העיר הערות והאיר הארות. אגדות וסיפורים רבים התרקמו סביב אישיותו וידיעותיו בשטחים המגוונים. פרי עטו הרחיב את תרבותנו בקרוב לששים ספרים, בנושאים רבים ומגוונים, וחלק מספריו יצא לאור בחמשה וששה מהדורות. רוב ספריו יצאו על ידי "מוסד הרב קוק" שהוציא גם ספר לזכרו בעריכת היו"ר ד"ר יצחק רפאל.

את ספריו כתב רבי ראובן מרגליות מתוך אהבה ומסירות נפש. וכדאי לצטט מה שכתב על נושא זה באחד מספריו, בהקדמה לספרו ה־20 שהוציא, "נפש חיה", בו חידושים לארבע חלקי שו"ע, שיצא בשנת תרצ"ב בלבוב ובמהדורה שניה בתל אביב תשי"ד. וכך הוא כותב בהקדמה לספר זה, שנכתב בימי מלחמת העולם הראשונה, כשנמלט מפני הפלישה הרוסית, עם רבבות הפליטים היהודים שברחו ממקום מגוריהם בלבוב מערבה לאוסטריה: "בלילי חורף הארוכים בהיותי סגור ומסוגר לבדי בחדר בחוסר כל, ומיראה שאנשי הבית בראותם נר דלוק כל הערב, ירגישו כי אדם מסתתר במעון זה, לכן לא נדלק גם נר, אך לאור להב האש שבתוך תנור החורף למדתי וכתבתי, שטוח על הרצפה".

כל מי שהכיר את הרב מרגליות וידע את פעליו, היה נראה הדבר כפלא גדול, מתי הוא הספיק להוציא את יבולו הספרותי הרב, בפרט שלא היה מסתגר בד' אמות של הלכה ועסק גם בעבודה ציבורית, וגם בשטח זה היה לו הישג מרשים. משחר נעוריו עסק גם בצרכי ציבור שלא על מנת לקבל פרס, השתתף בפעילות במוסדות צדקה וחסד, בעיקר במוסדות של בתי יתומים עזרה לנצרכים, וכל סוגי צדקה וחסד.

ואף שהיה בקיא בכל מכמני הספרות של העם היהודי ספריו שהוציא לאור היו מוקדשים בעיקר לספרות התורנית בשטחי ההלכה, העיון והמחקר בתלמוד ופוסקים, קבלה וחסידות, מידות ומוסר, היסטוריה וביבליוגרפיה תורנית. בקיצור אין שטח בעולם הספרותי תורני שהרב מרגליות לא עסק בו. מספר קוראיו הגיעו לפני

שנים, עוד לפני פטירתו ללמעלה ממיליון, לפי דו"ח מוסד הרב קוק שנכתב לפני שנים רבות. בין קוראי ספריו נמנים מכל שכבות העם, אנשי תורה ומדע, חוקרים וסתם תלמידי חכמים. הרב מרגליות שימש גם כמדריך ומנחה לחוקרים ומחברים רבים שפנו אליו — בזמן שניהל את ספרית "רמב"ם" בתל אביב — לשאול בעצתו, והוא הדריך אותם ברצון רב, השתדל למצוא עבורם חומר מתאים לספריהם ומחקריהם, ענה על שאלותיהם בעין יפה ובנפש חפצה.

מענין, הרב מרגליות שחיבר גם ספרי היסטוריה וביבליוגרפיה שמספרם די ניכר, אין כמעט בכל ספריו רמז על עצמו, כדרך המחברים המספרים בהקדמות לספריהם תולדות חייהם ומשפחותיהם. אין למצוא בכל ספריו על תולדות המחבר מוצאו ומשפחתו ואין בהם מאומה על מה שעבר עליו. בשיחותי איתו נגעתי לא פעם בנקודה זו ושאלתיו את נימוקיו לכך, הוא התחמק מלהשיב תשובה ברורה על כך.

בשיחות עמו היה תמיד מוכן לענות על כל שאלה ובקשה, אך נמנע להשיב פרטים על עצמו. "זה לא מענין" היה אומר, כשביקשתי שיסביר ויספר יותר פרטים על עצמו. הוא היה מוכן לשבת שעות ולהסביר לי מגמתו של כל אחד מספריו הרבים ועל חיבורים נוספים שבאמתחתו ובדעתו להוציא, על ספריתו הפרטית העשירה, על הכל היה מוכן לדבר ולא לספר על עצמו. נסיתי למצוא משהו על חייו הפרטיים בעתונות ובמאמרי הערכה על ספריו, המקיפים מאות מאמרים במוספים הספרותיים בעברית בלמעלה מיובל שנים (מאז שנערכו הפגישות עמו) החל ממאמר הערכה על ספרו הראשון "תולדות המהרש"א" — שיצא לאור בשנת תרע"ב, בהיותו בן עשרים ושתים — בעתון הלבובי "מחזיקי הדת", בעתונים המרכזיים של יהדות מזרח אירופה לפני השואה "מאַמענט", "דער ייד", "דער מאַרגן", "המצפה", "היום", ועוד, עד לעתונות העברית בארץ. בכל מאמרי הערכה מודגשים מוחו החריף וגאונותו הבלתי מוגבלת, אך התוצאה היתה דלילה מאד. אחד מגדולי הסופרים בתקופה שלפני השואה, הסופר ר' הלל צייטלין, כתב עליו בין היתר: "לו היתה בקיאות כזאת — שישנה להרב ראובן מרגליות — לאחד מחכמי המערב היה מרעיש עולמות".

אך אף שלא מצאתי פרטים רבים על תולדות חייו בכתבים, הצלחתי לאסוף פרטים על תולדות חייו, חלק משיחותי עמו ובעיקר מפיהם של ידידיו ומוקיריו הרבים מימי מגוריו בגליציה, מהם שהכירו אותו מילדותו, ואחרים מידידיו וקרוביו עד לשנותיו האחרונות שעברו עליו ביסורים עד שהחזיר נשמתו בטהרה לבוראו בז' באלול תשל"א בתל אביב.

רבי ראובן מרגליות נולד בז' בכסלו תר"ן (דצמבר 1889) לאביו ר' משה, תלמיד חכם מובהק וסוחר, ולאמו מרת מרים, בעיר לבוב בגליציה — פולין. מילדותו

הצטיין באהבת התורה, בשקידה עצומה ובחריפות מפליאה. הוריו נוכחו לדעת שעתיד גדול מחכה לבנם. בגיל רך התחיל ללמוד ב"חדר" וכשהגיע לגיל אחת עשרה כבר לא היה מקום עבורו בשום "חדר" בעיר. מלמדיו לא יכלו להתאימו אף לכיתה הכי גבוהה ב"חדרים", לכן היו נאלצים הוריו לשכור עבורו מלמדים פרטיים, תלמידי חכמים מובהקים, שיוכלו להעניק מתורתם לבנם הדגול.

עוד בילדותו התעוררה אצלו הנטיה לכתיבת ספרים. בשקדנות גדולה היה מעיין בספרים רבים, ולומד את סגנונם של המחברים. כשהיה ילד בן שמונה התחיל בעצמו לכתוב ספר וכשהגיע לגיל אחת עשרה כבר הספיק לגמור את ספרו הראשון, שכתבו בלי ידיעת אביו, פירוש על מסכת נדרים, בו הראה ילד פלא זה את בקיאותו וחריפותו בסוגיות בש"ס ופוסקים, סותר קושיות ומתוכח עם גאונים. את ספרו זה לא הוציא הרב מרגליות לאור, והוא נמצא בכתב יד בספריתו. אביו, ר' משה, שהיה בעל עסק, דאג להחזיק את בנו העילוי בכבוד, לתת לו אפשרות שיוכל ללמוד מתוך רחבות הדעת ושקידה. כשהגיע לגיל ארבע עשרה נפטר עליו אביו ר' משה והוא היה נאלץ להמעיט במעט בשקידתו ולעזור לאמו בניהול העסק. יחד עם זאת השתדל למצוא פנאי בכדי שיוכל לשקוד על לימודיו התורניים. וכך המשיך גם לעסוק במחקרים תורניים, כשהוא מקדיש את הלילות כולם ללימודים.

בגיל שבע עשרה החל הרב מרגליות לפרסם מאמרים מפרי עטו בעתון החרדי "מחזיקי הדת" שיצא לאור מלבוב ובעתון הספרותי "המצפה" שיצא לאור בקרקוב, שעורכו היה אז ר' שמעון מנחם לאזר (אביו של ד"ר דוד לאזר ז"ל מעורכי "מעריב"). עורך "המצפה" העריך מאד את הבחור הצעיר מלבוב, וכתב לו מכתבי ידידות. באחד ממכתביו כתב לו: "לכבוד מר־גלויות, בכל דבר שאתה כותב אתה מגלה בו דבר היסטורי תלמודי...".

כשהגיע לגיל עשרים החליט להוציא לאור את ספרו הראשון בדפוס בשם "תולדות המהרש"א", שיטתו דרכו ולימודו. ספר זה עשה רושם על רבנים וגדולי התורה בגליציה שראו במחבר הצעיר למדן מופלג בעל ידיעות רחבות ועמוקות בספרות התורנית. רבי ראובן קיבל מכתבים רבים מגדולי תורה ששבחו אותו ואת ספרו, התפעלו מהיקף בקיאותו וניבאו לו עתיד מזהיר. מאז הופעת ספרו הראשון המשיך לחבר ספרים בנושא תולדותיהם של גדולי ישראל מארצות ותקופות שונות, שיטותיהם ודרכיהם.

לאחר שנשא אשה, וכבר היה ידוע ומפורסם כאישיות תורנית גדולה בגלה ובנסתר, הוצעו לו משרות רבניות חשובות והיה יכול להשיג כתר רבנות רמת מעלה, או לעמוד בראש ישיבה גדולה, אבל הוא סירב לקבל עליו משרה ציבורית. בכדי לא להיות תלוי בציבור העדיף להמשיך בעבודתו הספרותית תורנית מתוך

עצמאות, לפרנס את עצמו בעסקו במסחר ובחר לעצמו עסק מסחרי כזה שלא יפריע לו בהמשך שקידתו בלימוד התורה ובעבודתו הספרותית תורנית, ושבמדה מסויימת תעזור לו במשימתו התורנית ספרותית. הוא החליט לכן לנטוש את עסקו הקודם שהיה לו — חנות מכולת — ופתח במקומו חנות לספרים, בעיקר ספרי קודש ומקצועות היהדות. בעסקו החדש מצא רבי ראובן ענין רב, הכניס בחנותו את המסחר בספרים עתיקים יקרי המציאות, והתמחה להיות אחד הביבליוגרפים המומחים בספרות התורנית המחקרית.

חנות הספרים בלבוב, היתה תמיד מלאה תלמידי חכמים, סופרים ומשכילים וסתם אוהבי ושוחרי ספר אשר באו להתבשם מרוח תורתו של בעל החנות וליהנות מחכמתו. יו"ר "מוסד הרב קוק" ד"ר יצחק רפאל, בספר לזכרו מזכיר זאת, והוא מספר מזכרונותיו על "חנות הספרים ברחוב קז'ימיז'ובסקה 35 בלבוב, חנות צרה וארוכה מלאת ספרים". איני יודע אם מכר רבי ראובן ספרים בחנות זו אולם תמיד היתה מלאה תלמידי חכמים. ומוסיף ד"ר י. רפאל "היתה זו המהדורה הראשונה של ספריית הרמב"ם שיסד וטיפח בתל אביב והפכה למוסד תורני גדול — מוסד מרגליות".

בגלל עסקו בספרים יצא לו לעמוד בקשרי מכתבים עם גדולי ישראל בכל אתר ואתר, שפנו אליו בשאלות שונות על ספרים נדירים שהיו ברשותו, בנתיים המשיך בעבודתו הספרותית תורנית, לעתים קרובות הוציא ספרים חדשים בכל מקצועות היהדות ושמו התפרסם בעולם התורני. במיוחד התפרסם כשהתחיל לפרסם חיבור על הזהר, שבו פתח דרך חדשה ללימוד הזהר כשהוא משתדל למצא את השביל המגשר את ספר הזהר עם התלמוד. גדולי התורה ראו בספריו אלה גילוי חדש. הרב י. ל. הכהן מימון ז"ל, בהערכה על ספרו "ניצוצי זהר" כותב בין היתר, "חכינו וציפינו לאורו הרבה יותר מאלף שנים ואת החסרון ממלא עכשיו הרב מרגליות". מרן הראי"ה קוק זצ"ל כתב "חיבוריו של הרב מרגליות הם מהמצויינים שבחכמת ישראל". רבי ראובן זכה להערכה גם מהאדמו"ר ממונקטש, שהיה קנאי ומתנגד לציונות. הוא ידע על היותו ציוני דתי בכל זאת הוקירו ותיארו במכתב ששיגר אליו "כגאון כמקובל אלוקי וכאחד משרי בית הזהר וכמי שכיוון דעת חכמים".

למרות עיסוקיו הרבים, שקידתו בלימוד התורה, בחבורם והוצאתם של ספריו — מצא רבי ראובן זמן לעסוק גם בצרכי ציבור. עוד בשחר נעוריו, כשישב בבית המדרש בלבוב, נמשך לבו אחרי הרעיון של "שיבת ציון", התקרב לחוגים ציוניים במסגרת של תנועת המזרחי, ובמרוצת הזמן נמנה בין העומדים בראש התנועה בגליציה. זמן מסוים אף שימש כנשיא תנועה זו, ופעל ביחד עם ד"ר האוזנר

(אביו של גדעון האוזנר) להפיץ רעיון המזרחי בקרב המוני יהודי גליציה. רבי ראובן היה נוסע לערים ועיירות בגליציה ופולין להטיף למען הציונות הדתית, נאם בבתי כנסת למען קק"ל, למען השקל הציוני, ובבחירות לקהילה היהודית בלבוב נבחר כנציג המזרחי בקהילה היהודית.

בפעילות הציבורית בקהילת יהודי לבוב — שהיתה אחת הקהילות הגדולות במזרח אירופה — נבחר כיו"ר המחלקה לסעד של הקהילה, בתפקיד זה הצטיין ביותר. הוא הרים את קרנם של מוסדות החסד בעירו, השתדל לעזור לאלמנות, יתומים ולכל מר נפש. ביחוד היה קרוב ללבו הטיפול ביתומי ישראל, שבכל ימי חייו התמסר לעזור להם. מקרוביו סיפרו: פעם אחת, בליל סדר פסח, לא חזר רבי ראובן הביתה אחרי תפילת מעריב, בני ביתו דאגו לאן הוא נעלם וחששו שמא נפגע על ידי גויים. הם פנו לידידיו ומכיריו להיוודע עליו, וכבר עמדו לפנות למשטרה, עד שבשעה מאוחרת חזר הביתה וסיפר שערך את ה"סדר" עם היתומים של "בית היתומים שץ" בלבוב, כשהוא מצטדק בפני בני משפחתו: מי יערוך להם הסדר כשאין להם אבא? את טיפולו ביתומים המשיך כל ימי חייו, עד לימיו האחרונים בארץ, כאן שימש הרב מרגליות כחבר ההנהלה ב"אגודת בתי יתומים ויתומות" שמרכזה היה בתל אביב. הוא היה מכתת רגליו לבתי נדיבים להשיג אמצעים להחזקת בתי היתומים.

רבי ראובן היה פעיל גם בשטח החינוך הדתי לאומי, נמנה בין מיסדי רשת החינוך הדתי לאומי בגליציה "מת"ת" (מציון תצא תורה) ושמש כיו"ר הנהלתה. כתומך נלהב של הציונות הדתית פעל במסירות למען הקרנות הציוניות, והשתדל להחדיר את חשיבות הפעילות למען קק"ל בקרב החוגים החרדים. הוא פנה להאדמו"ר הזקן מהוסיאטין (בן בנו של רבי ישראל מרוזין — שהיה ידוע כחובב א"י) וביקש ממנו שיביע דעתו לגבי תמיכה בקק"ל, האם מותר לתרום לקרן זו? האדמו"ר השיב שמותר לתרום לקק"ל והוסיף "גאולת הארץ על ידי קניית האדמה מידי הנוכרים היא מצוה גדולה ובעצמי אני תורם לקק"ל". המכתב של האדמו"ר השפיע רבות על חוגי החסידים ועל היהדות החרדית בכלל.

עוד כחצי יובל שנים לפני קום המדינה עסק רבי ראובן במציאת פתרונות הלכתיים לבעיות מסובכות הקשורות בניהול חיים ממלכתיים תקינים לפי דיני התורה. הוא האמין באמונה שלמה ובתמימות שבקרוב תקום מדינה יהודית, ויש למצוא פתרונות שתוכל להתנהל לפי חוקי התורה. הוא הוציא לשם כך ספר בשם "טל תחיה", מחקר הלכתי על בתי משפט לפי דיני ישראל. בהקדמה לספר זה הוא כתב בין היתר: "עומדים אנחנו היום על מפתן תקופה חדשה, לסדר את אורחות חיינו המדיניים בא"י...".

בשנת תרצ"ה החליט רבי ראובן מרגליות להגשים את חלומו ולעלות לא"י. בארץ היה כבר מפורסם מספריו הרבים והתקבל בארץ בכבוד הראוי לו. את צעדיו הראשונים בארץ עשה בביקורו אצל מרן הראי"ה קוק זצ"ל, ומיד ביום הראשון הגיע לביתו של מרן הרב בירושלים. הרב שהיה אז כבר חולה מאד והרופאים אסרו להכניס אליו מבקרים, משמע על בואו של הרב מרגליות ציווה על אנשי ביתו לא להתחשב בציווי הרופאים ולהביאו בפניו. וכשנכנס הרב מרגליות לחדרו של מרן הראי"ה זצ"ל, קם ממטתו וקיבל אותו בלבביות בירך עליו ברכת שהחיינו. בימי חוליו עיין בספריו במיוחד עיין בספרו "ניצוצי זהר".

בשנת תרצ"ה חגג העולם היהודי את מלאת שמונה מאות שנה להולדת הנשר הגדול הרמב"ם. הישוב היהודי בא"י התכונן אז לציון האירוע בחגיגות שנת הרמב"ם, וקמה אז בארץ ועדה ציבורית לציון "שנת הרמב"ם". בראש הועדה עמד מנהיג המזרחי הרב י. ל. מימון ז"ל. לפי הצעתו של הרב מימון, הוחלט להנציח את שמו של הרמב"ם בהקמת מפעל ספרותי על שמו. הרב מימון, שהכיר היטב את הרב מרגליות, פנה אליו שיקבל עליו את המשימה ליסד ספריה תורנית גדולה ע"ש הרמב"ם, ושהספריה תוקם בתל אביב. הרב מרגליות נאות לקבל הצעה זו, הוא ראה בכך הזדמנות אפשרית להמשיך בשקידתו בלימוד התורה, ביחד עם זאת להמצא בתוך ים הספרותי תורני. הוא התמסר לספריה זו, שבמשך הזמן נהפכה לספריה התורנית המרכזית החשובה במדינה. הוא התחיל לארגן את ספרית "רמב"ם" בבנין צר כשבסך הכל היו בה שלושת אלפים ספרים, וזכה במשך הזמן לפתח את הספריה לאחת הספריות הגדולות, בבנין משלה, שבזמנו הגיעה הספריה ללמעלה ממאה אלף ספרים בכל המקצועות הספרותיים דתיים, בספרות המחקר התורני והמדעי, מהגדולות מסוג זה בעולם יהודי עם אולמות קריאה וכל יתר הסידורים הטכניים הדרושים לספריה גדולה.

בעבודתו בספריה מצא הרב מרגליות סיפוק בחייו. כל מהלך חייו וכל מחשבותיו היו שקועים איך לתכנן, לארגן, לשפר ולהעשיר את הספריה, שתוכל לשרת את הציבור על כל שכבותיו. השקיע מרץ ויזמה להעלות את רמת הספריה בהיקף עולמי. ובאמת זכה שהספריה קבלה הכרה בכל החוגים של בתי ספר הגבוהים וישיבות הגבוהות. השתמשו בספריה פרופסורים וסטודנטים, ראשי ישיבות, רבנים, מחברי ספרים, עתונאים ותלמידי חכמים. כל אחד מצא את מבוקשו בספריה זו. הרב הרגליות בעצמו שהדריך את הפונים אליו, נהפך לתל תלפיות שהכל פונים אליו. הוא בעצמו "ספריה חיה" שכל רבבות הספרים שנמצאו בספריה חיו במוחו. זכר את תוכנם ומהותם של כמעט כל הספרים.

הוא הכיר גם אישית חלק גדול מהמבקרים בספריה, שרבים מהם התיעצו איתו. עונה היה לכולם בסבר פנים יפות ומוצא זמן לשיחות על ספרים חדשים וישנים. בשיחות שנגעו באיזה שהוא נושא, מיד הרי הוא היה צולל לעיני השואל לכל ים הספרות, מצרף פרט לפרט מים הספרות של דורות והשואל היה מקבל תמונה שלמה בנושא בו התענין.

מזמן לזמן הכניס חידושים גם בעבודתו בספריה. אחד מהחידושים שהנהיג "כרטסת גדולה", מתמונות של גדולי ישראל בכל הדורות מסודרים לפי א"ב. בכל כרטיס מצוין ליד שמו של גדול בישראל, קורות חייו, ביבליוגרפיה על ספריו שחיבר, ספרים אחרים בהם הוא נזכר. כרטסת תמונות זו כוללת תמונות של רבנים, חכמים ומנהיגים בישראל: מה"חכם צבי" עד האדמו"ר הזקן מגור, שנפטר בירושלים. מפרידריך אדלר עד איינשטיין, מהרצל עד ז'בוטינסקי ובורוכוב ובן גוריון.

גם אחרי שהועמד בראש ספרית "רמב"ם" והשקיע מאמצים כה רבים לפתחה, המשיך הרב מרגליות בחיבור ספרים ובעבודתו הציבורית במוסדות ציבור, תורה, צדקה וחסד. היה חבר בהנהלת "יד ושם", הנהלת "היכל שלמה" ועוד. כאות הוקרה לעבודתו הספרותית תורנית הענפה זכה מספר פעמים בפרסים רבי יוקרה, למרות שאף פעם לא הגיש את מועמדותו וספריו לועדות פרסים. הוא הוכתר פעמיים ב"פרס הרב קוק" של עירית תל אביב, הוכתר ב"פרס ישראל" לספרות ביחד עם המשורר אורי צבי גרינברג בשנת תשי"ז, פרס שקיבל בעד שבעת ספריו על תורת הקבלה שחיבר. בנימוקי השופטים שהחליטו להעניק לו את הפרס נאמר בין היתר "בששת ספריו הראשונים על יסוד של תורת הקבלה והזהר, הוא מושך את החוטים מן ספרי הקבלה אל ההלכה ובספרו השביעי "שערי זהר" מן התלמוד אל הקבלה". עבודה ראשונה שאין לה תקדים, המהווה תרומה יוצאת מן הכלל ללימוד הגלוי והחתום של הספרות התורנית".

הספרים שהופיעו בחייו של המחבר הרב רבי ראובן מרגליות ז"ל, המקיפים כל שטחי הספרות הדתית, הלכה, אגדה, העיון והמחקר, עשרה מהם עוסקים בתלמוד ובהלכה, שבעה בזהר וקבלה, תשעה בחסידות, אחד עשר בהיסטוריה וביבליוגרפיה והיתר ספרי דרוש, מונוגרפיות, מדע, מחקר ועוד. בסך הכל נדפסו בחייו לפי פרסומו של נפתלי בן מנחם ב"ספר מרגליות" של מוסד הרב קוק, 55 ספרים חדשים ועוד למעלה מ־20 מהדורות חדשות של חלק מספריו, ועוד כתבי יד שעדיין לא פורסמו.

בשנים האחרונות של חייו עבר רבי ראובן מרגליות ז"ל מחלה קשה. במשך

כמה שנים היה מרותק למיטתו וסבל רבות כאשר אשתו תבל"א, גב' מרים, עמדה ועזרה לצידו. נפטר בתל אביב בז' אלול תשל"א. הספריה הגדולה "רמב"ם" שנוסדה על ידו עברה לאחר פטירתו לבנין חדש. בבנין הישן, במקום שפעל ועבד הרב מרגליות, עברה הספריה הפרטית שלו, שספריה אסף במשך כל ימי חייו. הספריה נקראת על שמו "הספריה התורנית ע"ש הרב ראובן מרגליות ז"ל".

איש החזון והמעש —
פרופ׳ פנחס חורגין

עם התפתחותם של המדע והטכנולוגיה בדורות האחרונים והתרחבותם של מוסדות להשכלה גבוהה נמשכו אליהם רבים מבני הנוער היהודי שוחרי מדע ודעת. האוניברסיטאות ומוסדות להשכלה גבוהה שהיו מושתתים ברובם על תורות הרחוקות מאד מרוח היהדות ויותר מכך מבית ישראל סבא — גרמו שרבים מהנוער היהודי נכשלו והתרחקו מהיהדות בתקופת למודיהם ורק מעטים היו מספרם של מסיימי האוניברסיטאות שיצאו שלמים בנפשם, ברוחם ובאמונתם.

בעיה זו הביאה רבים מבין מנהיגי והוגי הדעות בציבור הדתי להגות על הקמת מכללה דתית שתהיה מושתתת על הרעיון של שילוב מדע ודת, תורה עם דרך־ארץ, בה יתחנך הנוער היהודי במדע ומחקר ברוח התורה ומסורת ישראל ויאפשר גם לצעירים דתיים ולבני תורה להשתלם ברמה אקדמאית ולסיים למודיהם כאנשי מדע, רופאים, מהנדסים, משפטנים, כלכלנים, כשהם שלמים ברוחם.

עצם הרעיון של שילוב מדע ודת ״תורה עם דרך ארץ״ היה מקובל בעולם היהודי בתקופות שונות בתולדות עם ישראל. גדולי התורה וחכמי ישראל הקדמונים היו ידועים כמומחים בשטחים של המדע בתקופתם, ברפואה, בהנדסה ובעיקר במתמטיקה וחכמת התכונה. במקצועות המדע הללו השתמשו להבנת סוגיות בגמרא, לידיעת הלוח העברי וברפואה.

בדורות האחרונים היו השקפות שונות בקרב תופסי התורה בענין זה, ואף אם אמנם במערב אירופה שלטה השיטה של ״תורה עם דרך ארץ״ וברוח הדברים נוסדו קהילות חרדים שרבים בהם היו אנשי מדע בכל המקצועות ואף היו בה בתי מדרש לרבנים שתלמידיהם השתלמו גם בהשכלה כללית, אך במזרח אירופה שם היו עיקר מרכזי התורה והרוח של העם היהודי, היתה הגישה שונה. חכמי ישראל, רבנים ראשי ישיבות ואדמו״רים לא גרסו את השילוב הזה וביותר לא כדרך היכוכית לציבור ולתלמידים ואף אנשי המדע בדרך כלל היו רחוקים מתורה ויראה.

עם עבור מרכזי התרבות היהודיים מאירופה שוב התפלגו הדברים ובעוד

שבמרכזים שבארה"ב נתקבלה תפיסה הקרובה יותר למערב אירופה הרי שבמרכז החשוב ביותר — בישראל נתקבלה הצורה המזרח אירופאית שפילגה כמעט באופן מוחלט בין שתי הדרכים.

בארה"ב נעשה הנסיון המעשי הראשון לגשר על פני התהום בין אוחזי התורה ובין העוסקים ב"דרך ארץ" ברמה אקדמאית — במסגרת עצמאית — בשנת תרפ"ח עם יסודה של "הישיבה אוניברסיטי" בניו־יורק, המשלבת בתוכה מוסדות תורה ותיקים, ישיבת "עץ חיים" וישיבת "ר' יצחק אלחנן" שתי ישיבות ידועות בארה"ב. שילוב של לימודי קודש במסורת הישיבות הליטאיות עם לימודים אוניברסיטאיים. נסיון זה הצליח, ורבים מבוגרי "הישיבה אוניברסיטי" תופסים כיום עמדה מרכזית בחיים הצבוריים והדתיים של העם היהודי, כרבנים מנהיגי צבור, מרצים באוניברסיטאות, אנשי מדע ומחקר בארה"ב.

עם יסודה של האוניברסיטה העברית בירושלים, שגם היא כמו האוניברסיטאות ברחבי תבל היתה משותתת על טהרת החילוניות — אמנם שימשו בה גם מספר פרופסורים ומרצים דתיים אך רובם היו חילוניים — לשעריה של האוניברסיטה העברית נמשכו צעירים דתיים מהארץ ומחו"ל לספוג בה חכמה ומדע, והיו ביניהם שנפגעו והתרחקו מדת ומסורת, דבר זה הרתיע הורים דתיים מלהרשות לבניהם ללמוד באוניברסיטה העברית.

חוגים אינטלקטואליים דתיים ומנהיגי הצבור הדתי־לאומי העלו את הרעיון להקים בארץ אוניברסיטה שתאחד בקרבה תלמוד תורה וקיום מצוות עם הוראת מקצועות אקדמאיים. הרעיון זכה לתמיכתם של הרב הראשי לישראל דאז הגרי"א הרצוג ונשיא המזרחי העולמי הרב מאיר בר־אילן ועוד. השאיפה להקמת אוניברסיטה דתית גברה עם קום המדינה ועלייה המונית. אוכלוסית הארץ גדלה וכן גם הדרישה שיש צורך ליסד אוניברסיטה שנייה שתהיה מושתתת על רוח ישראל סבא. הוצע אז שהאוניברסיטה השנייה תהיה באחת הערים בשפלת החוף, בני־ברק, בת־ים או רחובות.

צמיחתו של הרעיון להקמת אוניברסיטה דתית והווכוח סביבו הכה גלים בצבור הדתי בארץ ובחו"ל, בעיקר בחוגי הציונות הדתית. ביחוד התלהב מרעיון זה פרופ' פנחס חורגין, שבעצמו מיזג בתוכו תורה עם מדע. משחר נעוריו התחנך על ברכי התורה וחיבה לא"י אצל סבו החובב ציון הרב אליהו חיים, אח"כ כנער עלה לא"י ולמד תורה בישיבת "עץ חיים" בירושלים ושוב נסע ללמוד בישיבה הגדולה וולוז'ין, אצל הגאון ר' רפאל שפירא זצ"ל. יחד עם זה השתלם בלימודים כלליים במכללות בארה"ב ועסק במחקר ומדע.

איש דגול, גדול בתורה בחכמה ויראת שמים היה פרופ' חורגין — איש המוסר

והמדות התרומיות. איש צנוע, כגדלותו כן ענוונותו. תלמיד חכם ותיק, חניך ישיבות ליטא וא״י, שעיצבו את דמותו והעשירו תוכן חייו. יחד עם זאת ספג לתוכו מיפיפיותו של יפת, השכלה גבוה שרכש במכללות ארה״ב השתמש בה ליפות אהלי שם מבלי לפגוע במהותם וערכיהם.

נולד בפוהוסט פלך פינסק ברוסיה הלבנה בכ״ה מרחשון תרנ״ד (נובמבר 1892), לאביו ר׳ ראובן יונה, נצר למשפחת רבנים ידועה ברוסיה, שהיה מחשובי תלמידי וולוז׳ין, שם הוסמך גם לרבנות. אחרי שנבחר כרב בפוהוסט יסד שם ישיבה, והיה ידוע כחובב ציון. פנחס הצעיר למד בחדרים אצל מלמדים תלמידי חכמים ואצל אביו הרב. בגיל רך נשלח ע״י אביו להתחנך בבית סבו הרב ר׳ אליהו חיים שהיה חובב ציון ידוע, ממנו הושפע באהבתו לא״י וללימוד התורה.

כשהיה בן 11 בשנת תרס״ה החליט אביו, הרב מפוהוסט, לעלות לא״י עם משפחתו. המשפחה השתקעה בירושלים שם המשיך אביו לעסוק בהפצת תורה ועשיית חסד, והיה בין מיסדי מושב זקנים בירושלים שתקופה מסויימת ניהל אותו. כאמור היה פנחס בן 11 כשהגיע לירושלים, ילד כשרוני בעל ידיעות רחבות. המשיך ללמוד אצל אביו וגם אצל סבו מצד אמו ר׳ משה הוכשטיין. בגיל צעיר הוא נתקבל כתלמיד בישיבת ״תורת חיים״ בירושלים העתיקה, שבראשה עמד רבה של ירושלים הרב צבי פסח פרנק. הוא למד גם אצל ר׳ יצחק ״מתמיד״ ואצל ר׳ שלום רקובסקי. הצטיין בלימוד ושאף להיות גדול בתורה. בגיל חמש עשרה החליט לצאת לרוסיה ללמוד תורה בישיבה הגדולה בוולוז׳ין, במקום שלמד שם אביו. בוולוז׳ין נשאר מספר שנים ולמד אצל הגאון ר׳ רפאל שפירא, שם גם הוסמך לרבנות.

קרוב לפרוץ מלחמת העולם הראשונה חזר פנחס הצעיר מרוסיה לא״י כאשר עשה חלק גדול מן הדרך ברגל, והוא כבן עשרים. לא הספיק לגבש דרכו ועתידו בירושלים והנה פרצה מלחמת העולם הראשונה, ממשלת טורקיה ריכזה את הצעירים נתיני רוסיה ועצרה אותם וגירשה אותם למצרים. הוא הצליח תוך תקופה קצרה לשהותו במצרים להגר לארה״ב, לשם הגיע בשנת תרע״ה.

בהגיעו לארה״ב התפרנס תחילה כמורה לעברית אך כל שאיפתו היתה ללמוד, לחקור ולהוסיף ידע ודעת. אהב את העם, את ההסטוריה היהודית ואת ההסטוריה של האנושות כולה. שאיפתו היתה לחקור את מקורות היהדות ויסודותיה. הוא החליט להמשיך להשתלם גם בלימודים כלליים, נרשם למכללת ״קלרק קולג׳״ ו״ייל״ ובשנת תרפ״ג הוסמך לד״ר לפילוסופיה באוניברסיטת ייל על מחקרו על ״תרגום יונתן״, המחקר יצא כספר בהוצאת ״ייל״ באנגלית.

בתרפ״ה הוא מתמנה כפרופסור לתולדות ישראל ״בישיבה אוניברסיטי״ בניו־

יורק ובשנת תרפ"ו נבחר כראש בית המדרש למורים ישיבת ר' יצחק אלחנן. בתפקיד זה שימש למעלה משלושים שנה, במשך השנים גידל דור של מורים ומחנכים בארה"ב, שעליהם מתבסס במידה גדולה החינוך היהודי בארה"ב עד לתקופה האחרונה.

הוא ראה בתפקידו בבית המדרש למורים תפקיד נעלה וקדוש שהתמסר אליו כל ימי חייו. בחינוך ראה את יסוד הקיום של עם ישראל, את תחיית ישראל, מדינית ותרבותית. מטעם זה החשיב את ערכו של המורה בישראל וטען "כל גדוליה של האנושות היו מורים". הוא בעצמו היה לדוגמה למורים בהתלהבותו לעבודת ההוראה, תפס את החינוך כיסוד היסודות של התרבות האנושית וכעמוד התווך של קיום רוח ישראל סבא.

תלמידיו היו קשורים אליו בקשרי אהבה והערצה, הוא התיחס אליהם לא רק כמורה ויועץ, אלא גם כחבר וידיד ומעל לכל מורה דרך. החדיר בתלמידיו אהבת התורה, העם והארץ. הרב י. ש. בן־מאיר, שהיה בין תלמידיו, היה מספר "רק שנתיים למדתי אצלו ורק כשעתיים בשבוע ובכל זאת הסתכלתי עליו כרב מובהק שלי שקשור אני אליו".

היה גם פעיל בשטח הצבורי בכלל. היה חבר בועד האגוד למורים עבריים בארה"ב, שימש כנשיא הכבוד של ועד החינוך החרדי, שבמסגרתו היה מראשוני היוזמים ליסוד ישיבות קטנות ברחבי המדינה, כתב מאמרים רבים בעניני חינוך בכתבי עת ומוספים שהופיעו בעתונות העברית ויידיש.

בצד עבודתו בשדה החינוך העברי והחרדי באמריקה ובפעילות צבורית ציונית, עסק במחקר, בהסטוריה ובספרות. עבודתו הספרותית מסתעפת בכוונים שונים, בשאלות השעה והציונות. הוא השקיע עבודה רבה במחקר, בעיקר בחקר התרגומים. ספרו הראשון שהוציא הוא "תרגום יונתן" שיצא לאור באנגלית בשנת תרפ"ח (1927). באותה שנה פרסם ספר נוסף "תרגום כתובים". הוא גם חיבר ספרים בתולדות ישראל, פרסם ספר על "מחקרים בתקופת בית שני" בהם התעמק בתודעת הגלות כגורם ראשון בחייה של האומה וספרותה. נוסף לכך שימש עורך המאסף לתולדות ישראל וספרותו "חורב", שממנו יצאו לאור י"ב כרכים. בשנים תרצ"ג—תשי"ד פרסם בו מחקרים שונים, שבחלקם כונסו בספר. כן פרסם מאמרים רבים בפובליציסטיקה בכתבי עת שונים "העברי", "בצרון", "הדואר" וכן בעתוני יידיש. היה עורך בטאון "המזרחי" בארה"ב "אונזער שטימע", ומעורכי קובץ היובל הכ"ה של "המזרחי" שם.

כאמור היה עסוק גם בעבודה צבורית, שהיתה מוקדשת בעיקר לציונות הדתית, היה מסור בכל נפשו ומאודו לתנועת "המזרחי" למענה פעל בלי ליאות שיעדיה

ושאיפותיה היו בעיניו כהמשך ישיר מחיבת ציון, שינק בבית אביו וסבו. התבלט כאחד מראשי תנועת המזרחי בארה"ב, היה מן המעוררים לרעיון "המזרחי". הוא עורר את יהדות ארה"ב להרתם לרעיון הדתי הלאומי, לעזור לארץ ולמדינה. כתב מאמרים רבים בהם עורר את הצבור היהודי שיראו בא"י את מרכז חייהם והגשמת הציונות ברוח הציונות הדתית.

באחד ממאמריו כתב: "א"י בעתיד צריכה להיות מכוונת כנגד א"י בעבר, הדת החזיקה את חיי עמנו בעבר והדת צריכה לשלוט גם בחיי העתיד של תחייתנו הלאומית. השבת צריכה להיות יום שבתון לאומי בלי פשרות וותורים. במדינה צריך לשלוט המשפט העברי הקדום, שלא פסק גם בגלות, שהכניס לתוכו את כל היופי של חיינו העצמאיים. גם הכלכלה והחקלאות העברית חייבות להיות מושתתות על דיני ישראל. דיני שמיטה ויובל צריכים להתחדש שוב במדינתנו המחודשת."

תנועת המזרחי בארה"ב ראתה בו אחד מקרבניטה של תנועת המזרחי העולמית, והוא ייצג את התנועה בהסתדרות הציונית העולמית כציר לקונגרסים ציוניים. בשנת תש"ה נבחר כסגן נשיא תנועת המזרחי שם, ובשנת תש"ט נבחר כנשיא התנועה. השתתף בפעולות המזרחי העולמי והיה בין המעוררים לרעיון של איחוד תנועת המזרחי והפועל המזרחי ומראשי העושים להגשמתו של הרעיון. ומשהוקם המיזוג בועידה העולמית, בשנת תשי"ז, נבחר לאחד משני נשיאי התנועה הדתית לאומית העולמית.

את גולת הכותרת בפעולותיו בתנועה הציונית הדתית הוא ראה כאמור, ביסודה של האוניברסיטה הדתית בא"י בה הוא ראה הגשמת הרעיון של הציונות הדתית להקים דור צעיר, שיהיה מסוגל להנהיג את המדינה המחודשת ברוח התורה והמסורה.

פרופ' חורגין שאף להקים אוניברסיטה, שתמזג בתוכה לימוד תורה ברוח הישיבות הליטאיות דוגמת וולוז'ין, עם לימודים אוניברסיטאיים דוגמת האוניברסיטאות הגדולות בארה"ב.

הרעיון להקמת אוניברסיטה דתית בא"י העסיק את פרופ' חורגין שנים רבות לפני שהתעורר הרעיון בא"י. עוד בשנים שעמד בראש בית המדרש למורים ליד ישיבת ר' יצחק אלחנן, כשכל ימיו היה מסור לציונות הדתית, ועיקר עבודתו הצבורית במשך כל שנות פעולותיו בארה"ב היתה מוקדשת להגשמת הרעיון של תנועת המזרחי, שבה השקיע את כל מרצו. הוא ראה בהגשמת תורת הציונות הדתית המשך ישיר לחיבת ציון שינק בבית סבו ואביו כאחד ממשימות הציונות הדתית. הוא ראה את הצורך להכשיר אינטלגנציה דתית שבמשך הזמן תיטול את ההנהגה הרוחנית הצבורית בא"י.

עם קום המדינה בשנת תש"ח חזה את הצורך הדחוף להגשים את רעיונו ושעת

הכושר הגיעה כאשר נבחר בשנת תש"ט כנשיא המזרחי בארה"ב, אז התמסר כולו לפעילות להקמת האוניברסיטה הדתית בארץ. במרץ החל בפעילותו למען הגשמת הרעיון ושיתף בענין זה את ידידיו בהסתדרות המזרחי. קרובים ורחוקים נסו להשפיע עליו למשוך ידיו מן הרעיון, אך הוא עמד איתן בדעתו שאסור לדחות את הרעיון ויש לגשת מיד להגשימו. הוא הצליח לשכנע את חבריו בראשות תנועת המזרחי בארה"ב ולהלהיבם בעד תכניתו ובועידת המזרחי באנטלנטיק סיטי שהתקיימה שנה אחרי היבחרו כנשיא בתש"י העביר החלטה על הקמת האוניברסיטה הדתית. מאז נכנס ראשו ורובו לפעילות לכינון המפעל, כשהוא רואה בכך את גולת הכותרת בפעילותו הצבורית.

בטבעו היה פרופ' חורגין בעל מחשבה המהלך בד' אמותיו של מחקר ומדע, הוגה דעות וחולם חלומות נשגבים שהעדר הגשמתם אינו נותן לו מנוח. הוא מסביר ומציע, וכשמשתכנע שחסרים אנשים בעלי אומץ ותעוזה להוציא לפועל את התכניות שהגה הוא נהפך בעצמו גם לאיש המעש והבצוע והכל במסירות, במרץ אישי ובדרבון בלתי פוסק של אחרים, בחזון ובמעוף, בסבלנות ושיקול דעת, ובבחינת הבעיות תוך אספקלריה של מעשיות וריאליות.

כך ניגש פרופ' חורגין להגשים את חלומו הנשגב, שלא נתן לו מנוח שנים רבות.

בשיחתו עם אחיו גרשון חורגין בנושא זה הוא אומר: "יש להקים דור חדש של חרדים, דור בונה ויוצר, שעתיד להיות לתפארת ליהדות החרדית בפרט וליהדות בכלל, לחנך אינטלגנציה חרדית שתרים את קרנה של היהדות, ולשם כך יש צורך באוניברסיטה חרדית בא"י וממנה גוושע".

בתכניתו להקים אוניברסיטה דתית הוא רצה להגשים את שאיפותיו ומשימותיו לחנך דור צעיר אקדמאי ברוח התורה והמסורה בא"י, שיתרום לעם ולמדינה ויקדם את לימוד התורה.

הוא ידע מראש שדרכו לא תהיה סוגה בשושנים, יקומו לו מתנגדים מימין ומשמאל. בעיקר היה צריך לעמוד נגד התנגדותם של החוגים החרדים הקיצוניים שהביטו בחשד על בית המדרש למורים שלו. הם היו דורשים אותו לגנאי באמרם עליו בדרך הלצה: "אליבא דאמת הוא בית הולים והא ראייה מוריו הם דוקטורים".

חוגים אלו יצאו בחריפות נגד האוניברסיטה כשהם מבטאים את השקפתם בגילוי ובחריפות: "האוניברסיטה הדתית הנפתחת מעוררת בנו רגשות חרדה עמוקים ביותר לנוכח הסכנות הרבות הטמונות ביסודה לעתידן של הישיבות הקדושות בא"י סכנות שהן גלויות ביותר ואין מקום להתעלם מהן". על טענות אלה ודומיהן השיב פרופ' חורגין: "כי אין לחשוש שהאוניברסיטה הדתית תזיק לקיום

הישיבות, האוניברסיטה הדתית משלימה את החינוך הישיבתי ואינה מתחרה בו, יתר על־כן מסיימי האוניברסיטה במשך השנים יגדילו את כבוד התורה ויאדירוהו והדבר יביא לחיזוק הישיבות ולהגברת התשוקה "ללומדות" גם בחוגים שכיום רחוקים ממנה כרחוק מזרח ממערב".

גם בחוגים החילוניים עוררה יסודה של האוניברסיטה הדתית התנגדות חריפה. באחד העתונים הנפוצים ביותר בארץ כתבו אז: "מי התיר ליהודי הטוב ד"ר חורגין, שכל זכויותיו במקומן מונחות ליסד כאן מוסד שיבלע מליונים רבים במישרין או בעקיפין על חשבון מוסדות אחרים. האמנם כל אדם יכול לפתוח לעצמו כאן מוסד חנוכי ולקוראו "אוניברסיטה" ולערוך עבורו מגביות באמריקה?". חוגים רשמיים בממשלה הביעו גם הם התנגדות להקמת האוניברסיטה, גם ראש הממשלה דאז דוד בן־גוריון התנגד לרעיון הקמת האוניברסיטה הדתית. כאשר פרופ' חורגין נפגש אתו וסיפר לו על הרעיון ובקש תמיכתו בהקצאת שטח להקמת האוניברסיטה פתח בן גוריון ואמר: "מה פתאום אוניברסיטה דתית, למה לא ישיבה?".

בתחלה חשב פרופ' חורגין להקים בשלב ראשון את המכללה הדתית בצורה צנועה ליד מוסד תורני קיים בא"י, כדוגמת ה"ישיבה יוניברסיטי" ליד ישיבת ר' יצחק אלחנן בניו־יורק. הוא חשב לכן ליסד מכללה ליד המכון התורני הגבוה "מכון הרי פישל" בירושלים. הוא ניהל מו"מ על כך עם מיסד המכון עם הנדיב ר' אהרון פישל, שעל שמו נקרא "המכון". אחר כך חשב על הקמת המכללה בפרדס־חנה, ליד מדרישת "נועם", אך לאחר שיקול דעת ועיון בבעיה גמלה בלבו החלטה סופית ליסד אוניברסיטה דתית עצמאית ובלתי קשורה לשום מוסד, כדוגמת האוניברסיטאות הקיימות ברחבי תבל, ומיד ניגש באופן מעשי לממש את הרעיון.

עוד בהתחלה סבר פרופ' חורגין שיש להקים את האוניברסיטה באזור מרכז הארץ, בשפלת החוף, על אף התנגדותם של ראשי המזרחי בארץ, ובמיוחד הרב י. ל. מימון. בשנת 1951 נפגש שוב עם ראש ממשלת ישראל דאז דוד בן־גוריון ומסר לו על הכוונה ליסד אוניברסיטה דתית. הוא גם נפגש עם ראשי הקק"ל והחל מו"מ, שבסופו הסכימה הקק"ל להקצאת שטח קרקע ליד רמת־גן, להקמת האוניברסיטה, בתנאי שהממשלה תאשר זאת. ראשי התנועה בארץ, השרים שפירא ופנקס פעלו בממשלה ולבסוף הסכימה הממשלה להקצות את השטח להקמת האוניברסיטה הדתית, בתנאי, שלא תבקש כסף מן המדינה להחזקת האוניברסיטה. ב־1952 הושג הסכם עם הקק"ל ועם עיריית רמת־גן על הקצאת שטח של 160 דונם בר"ג לקרית האוניברסיטה.

בחשון תשי"ג (נובמבר 1952) התקיימה ועידת המזרחי בארה"ב, בה נבחר פרופ' פנחס חורגין לנשיא האוניברסיטה הדתית העתידה לקום. נבחר גם ועד נאמנים ע"י

נציגי ארה"ב, קנדה וישראל, שישמש כגוף העליון האחראי לניהול האוניברסיטה הדתית.

עם סיום המו"מ, והעברת הקרקעות לרשות האוניברסיטה, החלו ההכנות להקמת הבנינים הראשונים. וביו"ד מנ"א תשי"ג נורתה אבן הפינה לאוניברסיטה הדתית שהוחלט לקרוא לה "בר־אילן" ע"ש מנהיג המזרחי הרב מאיר בר־אילן בנו של הנצי"ב, הגאון רבנו נפתלי־צבי־יהודה ברלין זצ"ל.

במעמד החגיגי הזה הכריז פרופ' פנחס חורגין את מצעה, שכללה בין היתר: "המוסד יהיה שלם, לא יהיו באהלו לא יציאה מרשות לרשות, ולא פולחנות למדע החילוני, על כולו ירחף הדר כבוד תורתנו ורוחה תשרה בכל המתהווה בין כתליו".

במגילת היסוד שהוטמנה באבן הפינה נאמר בין היתר: "במעמד שרי התורה והמדינה, אישי חכמה ורבי מדע על מרומי קרית רמת־גן, אנו יורים היום אבן־פינה יסוד מוסד לתורה ולתושיה... והיתה אוניברסיטה "בר־אילן" עץ חיים למורשת עם עולם לערכים נצחיים של תורת אמת, חכמה ומוסר צדק ושלום עולמים... מעיין נאמן לרוח ישראל סבא, בית היוצר לנשמת נוער בן־חורין עובד ולומד בישראל... מיגדל אור לעיני כל ישראל ובית־תבונה יקרא לכל העמים".

מכאן ואילך פועל פרופ' חורגין לזרז את מבצע ההקמה ככל האפשר, כשהוא מגייס לעזרתו חבר אישים רבי מעש דגולים בחו"ל ובישראל, והם נותנים כתף להרים בכוחות משותפים מפעל ענק זה. במסגרת פעולותיו אלו הרי הוא מסובב ארצות כדי לגייס תומכים נדיבים, מרצים ותלמידים, ובכל מקום עושה נפשות מלהיב לבבות למפעלו ולפיתוחו.

לקראת פתיחת האוניברסיטה, בשנת תשט"ו, חוזר הוא לישראל כדי להכין את פתיחתה, וכן עליו גם להניח את דעת הציבור ובמיוחד בחוגי הממשל, שגישתם לפתיחת האוניברסיטה הדתית לא היתה אוהדת במיוחד. פרופ' חורגין הזמין לפתיחה את ראש הממשלה דאז: משה שרת, והוא כותב לו בין היתר: "אני חוזה יעוד גדול למוסד האקדמאי החדש הזה, כל אלה שנטלו חלק בעבודת היצירה של האוניברסיטה "בר־אילן" לא עשו זאת אלא מתוך אהבה עליונה לארץ ואמונה חזקה בתחייתו השלימה של העם היושב בתפוצות. ... יודע אני כי בחוגים שונים כאן בארץ שוררים חששות שונים בנוגע לאוניברסיטה "בר־אילן", אך עד כמה שאפשר להעביר מהפנים לחוץ דבר שבלב, יכול אני להבטיחו שאין כל יסוד לחששות אלה שרובם ככולם נובעים אולי מפני החידוש שבדבר. אנו אין לנו בכל הענין הזה אלא השאיפה הזכה והטהורה להעמיד כאן דור יהודי יודע תורה, אוהב תורה, מכיר בערכים האנושיים הנצחיים". ובסוף: "אין בלבנו אף צל של פגיעה במוסד כלשהו או רשות כלשהו, והימים יוכיחו".

לדוד בן־גוריון, שהיה אז שר הבטחון כתב בין היתר: "אני רוצה להבטיח לאדוני כי כל הרת נפשנו בענין זה (הקמת אוניברסיטת "בר־אילן") היא כולה לשם שמים, אין בנו אף שמץ של חול ועל אחת כמה וכמה של איבה ומדנים, אלא אהבת עולם לעמנו לכל גווניו ולארצנו".

ובמנשר הפתיחה הוא כותב אל התלמידים הראשונים: "רצוני שתשוו לנגד עיניכם תמיד את האידיאלים הנשגבים של המוסד הזה. זכרו תמיד שאתם הנכם דור ראשון ושעליכם לסלול את הדרך, לסלול את המסילה, להגשמת החזון הגדול שהונח ביסודו של מפעל זה. אתם תצטרכו לסמל במעשיכם ובאורח חייכם את "היהודי השלם" אשר אנו נושאים עינינו אליו. יש לכם הזכות והכבוד להיות ראשונים ליצירה נשגבה זו. ואני תפלה, שתלכו בדרך הנעלה של האיש הגדול אשר על שמו נקרא הבית הזה הוא הרב מאיר בר־אילן ז"ל, שכל חייו היו קודש לתחיית העם והארץ וליצירה הרוחנית של העם ובנפשו שכנה אהבה גדולה לאלוקים, אהבת אדם מישראל ולכל הנברא בצלם. אנו מקוים, שהוא ישמש דוגמה ומופת לכם ולדורות הבאים".

הלכי הרוחות מימין ומשמאל לא היו אוהדים לאוניברסיטה הדתית שנפתחה בר"ג. נשיא האוניברסיטה פרופ' חורגין התיחס לכל ההתקפות ולאלו שחששו על מגמה של פרישות, התבדלות ומפלגתיות של האוניברסיטה הדתית, והדגיש כי "המניע העיקרי ליסוד המוסד הוא אהבת א"י. "התבדלות" היא רק לגבי יהודים שיוצאים מתוך כלל ישראל, אך לגבי יהודי שאוהב את התורה אוהב את העם ואוהב את הארץ המושג התבדלות אינו קיים".

היחס לאוניברסיטה "בר־אילן" מצד מתנגדיה החילוניים השתנה לטובה עם פתיחתה והתחלת למודיה. ככל שהתקדמה בהגשמת יעדיה עוררה הדים חיוביים יותר מצד מתנגדיה ומבקריה. באחד ממכתביו לרב בן מאיר מבטא זאת פרופ' חורגין בסיפוק: "לאט לאט מתחילים מתנגדינו להבין, שבאנו לחדש דבר הראוי להתחדש ושאין שום מקום לדחותו, הדבר נעשה כבר והמעשה חזק מכל דיבור מפוצץ".

עם תום חבלי הלידה של האוניברסיטה באו שלבי התפתחותה הנמרצת, התוספו בנינים, מעבדות, ספריה מרכזית ובניית שכונה לסגל המרצים. פרופ' חורגין ראה בעיניו הגשמת חלומו, הוא בעצמו נשא בעול בהנהלת המוסד וכל דבר קטן כגדול עברו דרכו, הוא בחר את סגל המרצים, ראשי המחלקות, התעניין אישית בקבלת תלמידים, ראיין כל תלמיד. יחד עם זאת היה חייב לדאוג לרכישת תומכים וידידים לאוניברסיטה, ולשם כך הוא שוב מסובב ארצות ומבקר בקהילות

ישראל בתפוצות שהבטיחו את קיומה של האוניברסיטה. יחד עם זאת הוא משתדל גם לעורר את הקהילות היהודיות לשלוח את בניהם ללמוד ב"בר־אילן".

פרופ' חורגין זכה לעמוד בראש האוניברסיטה שהקים קרוב ל־3 שנים, ולראות בביסוסה והתפתחותה בהגשמת רעיונו.

בשליחותו האחרונה בחו"ל פקדה אותו מחלה שקירבה את קיצו. אך אף בשכבו על ערש דווי כל הגיגיו וכל דאגותיו היו נתונות למוסד טיפוחיו כדי למצוא דרכים להבטיח את ההמשך. על כך המריץ את חבריו וידידיו בארה"ב וקנדה וברוח זו הריץ מכתבי עידוד להנהלת האוניברסיטה בארץ.

פרופ' פנחס חורגין לא זכה לראות בעיניו בהגשמת חלומותיו ותכניותיו במלואן. האוניברסיטה גדלה והתרחבה והינה כיום, רחבת ממדים ותופסת מקום מרכזי בחיים האוניברסיטאיים הצבוריים והדתיים בארץ. הוקמו כל המכונים שחלם עליהם: "מכון לחקר המשפט העברי", "מכון לחקר השואה", "מכון גבוה לתורה", וכל המחלקות והפקולטות הקיימות במוסד אקדמאי גדול.

פרופ' פנחס חורגין נפטר בארה"ב ביום ו' בכסלו תשי"ח (29.11.1957). ארונו הובא לישראל ונקבר בבית העלמין בקרית שאול בת"א.

איש התורה והמעשה —
פרופ׳ שלמה אקשטיין

בין העומדים בראשה של אוניברסיטת "בר אילן" במשך שנות קיומה תופס מקום מרכזי פרופ׳ שלמה אקשטיין, הרקטור ה־7 של האוניברסיטה.

מיוחד הוא פרופ׳ אקשטיין בין הרקטורים, משום שהוא גדל וצמח ביחד עם האוניברסיטה. הוא הגיע לאוניברסיטה כעולה חדש ממקסיקו, בראשית התארגנותה בשנת 1960, כמרצה מתחיל במחלקה לכלכלה של האוניברסיטה, שמנתה אז חמשה תלמידים, והגיע לקריירה מדעית שלא רבים זכו לה. נחשב הוא כעת כאיש מדע בעל שם עולמי התופס מקום מרכזי בין אנשי מדע בשטח הכלכלה והחקלאות במדינה ומהמבוקשים ביותר בארצות העולם, במיוחד בארצות המתפתחות. משמש הוא כיועץ לניהול הכלכלה של המדינה, עומד בראש ועדות חשובות המכריעות בבעיות יסוד בסוגיות הכלכלה והפיתוח. ספרים שחבר מהווים ספרי לימוד באוניברסיטאות בארצות רבות, במיוחד באוניברסיטאות של אמריקה הלטינית, ומוכרים על ידי מוסדות חינוך גבוהים בין לאומיים.

פרופ׳ אקשטיין הוזמן על ידי מוסדות האו״ם ומוסדות בין לאומיים אחרים לפעול בארצות המתפתחות, ולרכז מחקרים בכלכלה החקלאית. במסגרת עבודותיו ערך מחקרים על הרפורמה האגררית של מקסיקו, אשר התפרסמו ברחבי אמריקה הלטינית. שימש יועץ מיוחד לנשיא מקסיקו בתחומי המדיניות החקלאית והאגררית של מקסיקו, על מחקריו ועבודותיו בתחום זה זכה באות כבוד מיוחד מטעם נשיא מקסיקו. בתקופה מסויימת עבד פרופ׳ אקשטיין כחוקר בכיר בבנק העולמי וניהל מטעמו מחקר על הרפורמה האגררית באמריקה הלטינית.

במסגרת עבודתו באוניברסיטה "בר אילן" — במשך השנים — כיהן פעמיים כראש המחלקה לכלכלה של האוניברסיטה, כחבר במועצה להשכלה גבוהה בישראל, כחבר במועצת המנהלים של חברת "כימיקלים־לישראל", חברת "פוספטים בנגב" וחברת "מפעלי ים המלח".

אחת התרומות החשובות שתרם פרופ׳ אקשטיין לכלכלת ישראל אחרי מלחמת יו״כ ואחרי פרוץ משבר האנרגיה — היתה תרומתו בהקמת שתי הועדות שבדקו

את כדאיות כריית התעלה מן הים התיכון לים המלח והקמת מפעל הידרואלקטרי באיזור ים המלח, ועדות שארגן ועמד בראשן. תפקיד זה הוטל עליו על ידי ממשלת ישראל, באמצעות שר הפיתוח דאז חיים גבתי, שהטיל עליו לבדוק מחדש את הרעיון הישן נושן של חוזה המדינה ד"ר הרצל — לחבר את ים התיכון עם ים המלח במערכת של תעלות ומנהרות לשם יצור חשמל הידרואלקטרי ולשם הפקת תועלות רבות נוספות הקשורות בפרויקט זה.

פרופ' אקשטיין עמד בראש צוות מקצועי בכיר, אשר כלל בין היתר אנשי מקצוע ומדע מהועדה לאנרגיה אטומית, מבכירי עובדי חברת החשמל ומחברי תה"ל ועוד שורה ארוכה של מומחים ממדרגה ראשונה הקשורים במפעל רב גוונים ורב השלכות זה. אחרי עבודה מאומצת של שנתיים, הגיש פרופ' אקשטיין דו"ח ראשוני לממשלת ישראל אשר המליץ באופן עקרוני על קידום הפרויקט ואל ביצוע "סקר התכנית".

בעקבות המלצה זו הוקמה מנהלת הפרויקט וממשלת ישראל החליטה לאמץ את ההמלצות, ויתכן שבקרוב נהיה עדים לביצוע אחד הפרויקטים ההנדסאים הגדולים ביותר במדינה ואף בממדים בינלאומיים, ובכך יוגשם החלום של חוזה המדינה שהעלה אותו לפני קרוב למאה שנה בספרו "אלט נוילנד".

בהיותו מדען מפורסם אין פרופ' שלמה אקשטיין מסתגר במגדל השן של המדע הטהור, הוא גם ער לבעיות ציבור ומדינה וביחוד לבעיות דת ומדינה. שומר תורה ומצוות, מקדיש עתים לתורה ונהנה לעסוק בשילוב דברי תורה עם נושא מדע, נחשב בין הקרובים ביותר לציבור הדתי המאורגן בין הסגל האקדמאי באוניברסיטה. כבר מצעירותו היה עסקן ציבור דתי, את עסקנותו הציבורית התחיל בתנועת בני עקיבא והיה בין מייסדי התנועה במקסיקו. את דרכו לתנועה הדתית לאומית מצא בעצמו כאשר את חינוכו קיבל בבתי ספר יסודי ותיכוני חילוניים. מיום שמצא את דרכו לתנועת הנוער הדתי בני עקיבא, והצטרפותו אליו, הוא מסור לרעיון זה, לו הוא הקדיש ימי נעוריו ביסוד סניפי ב"ע, קיבוץ הכשרה של "ברית חלוצים דתיים" עד לעלייתו ארצה, ונשאר נאמן לרעיון זה בארץ עם הצטרפותו לתנועת תורה ועבודה בארץ, כחבר הפועל המזרחי. קיבל עליו תפקידים בתנועה כחבר הועדה הכלכלית של המפד"ל וכחבר הנהלת "גלעד". בהופעותיו הציבוריות והמדעיות הוא מביא כבוד למדינת ישראל ובהתנהגותו רוכש הערכה ליהדות הדתית. ברוח זו הוא מחנך את ביתו שכולם ממשיכים דרכו.

בתפקידו כרקטור האוניברסיטה הדתית בר אילן רואה פרופ' אקשטיין אתגר למען הגשמת המטרות למענן הוקמה האוניברסיטה. הוא רואה את האוניברסיטה כבית לקהילה דתית אקדמאית, בה מתפתחים אנשי מדע במגוון רב מאד של תחומים, בהם מתאפשרת להם פעילות ברמה גבוהה ביותר, משולבת עם אורח חיים דתיים,

ולעתים קרובות בתחומי מחקר שיש להם זיקה וקשר לנושא דת וכלכלה. דת ומדע הגרים בכפיפה אחת לא רק שאינם סותרים זה את זה אלא הם משלימים זה את זה.

תפקיד נוסף רואה הוא לאוניברסיטה, להעמיד דורות של מלומדים ואנשי מקצוע אשר יחד עם המטען המקצועי והמדעי נושאים איתם באוניברסיטה ידע מעמיק במורשת ישראל, וזאת לא רק לסטודנט הדתי אלא גם לסטודנט הלא דתי המוצא את מקומו בין כותלי המוסד. כעשרת אלפים בוגרי האוניברסיטה ממלאים כיום תפקידים חשובים במדינה ובתפוצות בכל התחומים הפרופסיונליים. יש עוד לציין כי רבים מחברי הסגל של האוניברסיטה צאצאיהם מרחיקים לכת יותר מהם, ומתחנכים בישיבות גבוהות, כאשר תורה לשמה היא לדידם יעוד ותפקיד בחיים, מעל ומעבר לכל דבר אחר.

פרופ׳ שלמה אקשטיין הוא יליד ויסבדן בגרמניה ובן יחיד להורים יוצאי פולין. כאשר היטלר השתלט על גרמניה היה עוד ילד קטן, הוריו גורשו מגרמניה בנפרד, האב לפולין והאם לבלגיה, ושלמה הקטן נשאר בודד בגרמניה, מתגלגל בין המשפחות היהודיות שנשארו. כאשר תפסו הגרמנים את הילד היהודי הקטן שלחו אותו לגבול פולין רצו להעבירו ביחד עם עוד יהודים לפולין למחנה הפליטים המיועד ליהודים, מעבר הפולני של הגבול בעיר זבונשין. בדרכים שונות הצליח להתחמק מידי הגרמנים ולהגיע בחזרה לגרמניה ומשם עבר את הגבול לבלגיה והצטרף לאמו, במשך הזמן הצליח האב להגיע לישראל ואחרי הרפתקאות ותלאות רבות הצליחה כל משפחת אקשטיין לעלות ארצה בשנת 1939, זמן קצר לפני פרוץ מלחמת העולם השניה.

בן 9 היה שלמה כאשר עלה ארצה עם הוריו, שהשתקעו בפתח תקוה. הוריו הכניסוהו לבת״ס חילוניים, בהתחלה לבי״ס ״אחד העם״ בפתח תקוה ואחרי כן בגימנסיה ״הרצליה״ בתל אביב. בזמן לימודיו בבית ספר לא היה לו כל מגע עם נוער דתי ועם חברה דתית. בפעם הראשונה התחיל להכיר נוער דתי כאשר הצטרף, בהיותו נער בן 16, לשורות ה״הגנה״ על ידה נשלח לקיבוץ הדתי בביריה שבגליל, שם הכיר בראשונה את הנוער הדתי המאורגן, חברי תנועת בני עקיבא. נוער זה השאיר עליו רושם כביר, מצא חן בעיניו האידיאליזם של הנוער הדתי בהתקשרותו לדת ומסורת ומסירותו להגנת המולדת. מאז מצא עצמו קשור לנוער זה, הצטרף לשורותיו והיה בין פעיליו ומארגניו.

בשנת 1946 ירדה משפחת אקשטיין, מסיבות משפחתיות, למקסיקו. שלמה, שהיה אז צעיר בן 16, שמר אמונים לארץ ולתנועה אותה גילה לא מכבר. מיד בהגיעו לבירת מקסיקו — כאשר דאגתה העיקרית של המשפחה היתה דאגת הפרנסה, והוא

כנער צעיר היה נאלץ להפסיק את לימודיו התיכוניים ולמצוא עיסוק כמורה לעברית בבתים פרטיים כדי לבוא לעזרת משפחתו, נרתם לפעילות מסורה להקמת ארגון בני עקיבא במקסיקו. היה בין מניחי היסוד של תנועת בני עקיבא ובח"ד (ברית חלוצים דתיים) במקסיקו, ריכז נוער דתי, שמספרו היה מועט, לשורות בני עקיבא, ובמשך שנים רבות עמד בראש סניף בני עקיבא ושימש בו כמדריך. בשנת 1953 ארגן קבוצה של 20 חברים מבני עקיבא, שהוא התייצב בראשה, ויצא ביחד עם חברי הקבוצה לנקודת הכשרה של בח"ד לארה"ב, שם הדריך אותם במשך שנה שלימה כשרק מעטים מחברי הקבוצה ביחד עם המדריך נקלטו בארץ.

אחרי שסיים את תקופת ההכשרה בארה"ב שוב התמסר ללימודיו והמשיך באוניברסיטה הלאומית של מקסיקו, במכללה לכלכלה, בה הצטיין בלימודיו וגמר את המכללה בקבלו את התואר השני. עם סיום לימודיו במקסיקו יצא לארה"ב להמשיך שם באוניברסיטה הידועה בהרוורד, שם הוסמך כד"ר לכלכלה. חזר למקסיקו בה נשא את אשתו לאה, ישראלית שהכיר על ידי התכתבות במשך שנה, גם היא חניכת בני עקיבא. אחרי שהתחתן הוזמן לאוניברסיטת הרוורד, בה כיהן כאסיסטנט. שם נולד למשפחת אקשטיין הצעירה הבן הבכור, איתן. במשך לימודיו באוניברסיטת הרוורד קנה לו שם כאיש מדע ומומחה בכלכלה החקלאית. במיוחד בשטח הפיתוח החקלאי בארצות המתפתחות וברפורמה האגררית.

פרופ' אקשטיין קיבל הזמנות להמשיך את מחקריו והרצאותיו באוניברסיטת ארה"ב אבל הוא העדיף להגשים את חלומו לעלות ארצה. הוא התחיל לתכנן את צעדיו לקראת עלייתו ארצה, בא בקשרים עם מוסדות המדינה והסוכנות, התקשר באופן פרטי עם מכרים וידידים בארץ עד שמצא את דרכו חזרה לארץ, כאשר אוניברסיטת בר אילן הזמינה אותו בשנת 1960 כמרצה למח' לכלכלה אשר מנתה אותו זמן רק 5 סטודנטים. במשך הזמן התפתחה המחלקה ופרופ' אקשטיין נתמנה לראשותה. עם התמנותו כראש המחלקה גדל מספר התלמידים תוך תקופה קצרה בעשרות מונים. הוא המשיך ללמד בה עד שהגיע לרקטור האוניברסיטה ונחשב כאחד המומחים בשטח הכלכלה, הידוע בישראל ובעולם כולו.

מומחיותו הרבה התפרסמה במהרה והיה מבלה הרבה מזמנו בהרצאות ובכנסים, בעבודות מחקר והדרכה, בשליחות בינלאומית ולאומית.

משנת 1961 ממשיך פרופ' אקשטיין לצאת לשליחות בינלאומית ולאומית. באותה שנה הוזמן להשתתף בכנס בינלאומי של כלכלנים חלאיים שהתקיים במקסיקו בו הרצה על צורת ההתארגנות החקלאית בישראל ובמקסיקו. בשנת 1964 נשלח על ידי משרד החוץ לארצות אמריקה הלטינית, ונצואלה ומקסיקו, לנהל קורסים בפיתוח חקלאי וקואופרטיבי. בשנת 1965 נשלח שוב על ידי "מש"ב" ליד משרד החוץ

לארצות צ'ילי, פרו, אקוואדור, ומקסיקו. ב־1966 הוזמן להופיע כמומחה בכנס בינלאומי על בעיות הרפורמה האגררית שאורגן על ידי האו"ם ברומא. בכנס זה השתתפו נציגים מכל אומות העולם כולל ממדינות ערב. מתוך כל הנציגים הופיעו 20 מומחים שהופיעו במחקריהם וכיועצים טכניים בפני כל האומות בכנס. פרופ' שלמה אקשטיין מישראל היה אחד מהמומחים והיועצים הטכניים שהופיעו בפני באי הכנס. לנציג סוריה לא נראה הופעתו של המומחה הישראלי בו בזמן שמכל מדינות ערב לא הופיע אף מומחה אחד, במיוחד עורר זעמו של הנציג הסורי כאשר פרופ' אקשטיין הביא את הדוגמא של הקיבוץ בישראל בזמן שייחד את דבריו על הרפורמה האגררית. נציג סוריה רצה להפסיק את דבריו אך בעמדתו התקיפה של יו"ר הקונגרס נציג צרפת ניתנה האפשרות לפרופ' אקשטיין לסיים את הרצאתו.

כאשר פרופ' אקשטיין קיבל בשנת הלימודים 7־1966 את שנת השבתון שלו במסגרת החופשה באוניברסיטה הוזמן בשנה זו על ידי ממשלת מקסיקו ומטעם מדינות "ארגון מדינות אמריקה" כיועץ בעניני הרפורמה האגררית.

לאחר זמן מה שוב הוזמן על ידי "ארגון מדינות אמריקה" לכמה חודשים כדי להשלים את העבודה שעסק בה.

מלבד עבודתו המעשית כמומחה ומדריך ומרצה בפיתוח חקלאי בארצות אמריקה הלטינית עסק פרופ' אקשטיין גם בכתיבת ספרים בשטח זה, שפורסמו בתפוצה גדולה וחלק מהם משמשים כספרי יסוד באוניברסיטאות על כלכלה חקלאית. משנת 1961 החלו להתפרסם עבודות שלו, בשנת 1965 פורסם ספר שלו על "הכפר השיתופי המקסיקאי", ספר זה מוכר עד היום כספר הלימוד האופרטיבי ביותר בשטח זה ומשתמשים בו בכל האוניברסיטאות ביבשבת אמריקה הלטינית.

לפי הזמנת משרד החוץ הישראלי כתב ספר בספרדית על הניתוח החקלאי והכלכלי שמשרד החוץ משתמש בו בקורסים שהוא מארגן. בשנת 5־1964 שימש כמרכז הועדה לכלכלה חקלאית של המועצה הלאומית למחקר ופיתוח ופרסם מטעמה את הדו"ח שיצא בצורת ספר בכמה חלקים.

לפני מספר שנים יצא לאור מחקר שערך בשיתוף עם המרכז לחקר ההתיישבות ברחובות על שיתוף אזורי במיכון חקלאי. חוץ מהספרים שפרסם כתב מחקרים רבים בכתבי עת בעיקר בארצות אמריקה הלטינית.

בהיותו איש מדע ברמה בינלאומית מפגין פרופ' אקשטיין בכל הופעותיו את דבקותו לעמו ולדת ישראל, במעמדו יצא לו להפגש עם אנשי מדע של החוגים הליברליים והמתקדמים. להם קשה להאמין איך איש מדע מומחה ברמה בינלאומית יכול להקפיד על דתיותו. פרופ' אקשטיין מספר אפיזודה שקרתה כאשר ביקר בונצואלה והוזמן להרצות באוניברסיטה הלאומית. המארח, הדיקן של האוניברסיטה

ידוע כמרקסיסט מושבע. הרצאתו התקיימה ביום ששי. כאשר הסתיימה ההרצאה נכנסה השבת ופרופ׳ אקשטיין עמד על כך שלא יסע בשבת אלא ילך ברגל והדיקן היה נאלץ לתת לו ליווי בדרך. יצא לו פעם לשבות בכפר נידח בצפון פרו המאוכלס בילידים אינדיאנים שאינם יודעים קרוא וכתוב, הוא הסביר לאינדיאנים מה מותר לו לאכול ומה מותר לו לעשות בשבת ומה אסור, הילידים גילו הבנה מרובה להתנהגותו.

גם כאשר פרופ׳ אקשטיין ממלא את התפקיד כרקטור הוא מוזמן ע״י ממשלות ומדינות ליעוץ בתחומים שונים. באחד מביקוריו בבירת ונצואלה, קרקס, כאורח של השר לפיתוח האינטלגנציה, הוזמן ע״י הטלויזיה הממלכתית כאורח בתכנית המרכזית (כעין מוקד). הוא הופיע בתכנית בטלויזיה חבוש כיפה, כמי שמיצג את אנשי המדע במדינת ישראל, היהודים המקומיים התרגשו ממופע זה, והיה זה לגאוה ולהתרגשות גדולה בין יהודי המקום.

גם בהיותו איש דתי מובהק נחשב הוא בשטח המדעי המקצועי שלו כמתקדם, ומקובל על חוגי השמאל בארצות בהן עבד, מיודד וקרוב אליהם, וזה מביא במידה מסוימת תועלת רבה להסברת עמדת ישראל בחוגים אלו. בימי מלחמת ששת הימים ניהל הסברה ענפה בחוגים אלו על עמדת ממשלת ישראל.

אשתו של פרופ׳ שלמה אקשטיין — לאה — פועלת לצידו במפעליו הרבים בחוץ ובפנים בתחום המשפחה כשהם מגדלים דור לתפארת, לתורה ולמעשים טובים. ואף על משפחתו השפעה דרכו וגם הוריו חזרו לארץ בנוטשם בגולה את הביסוס הכלכלי אליו הגיעו.

פרופ׳ שלמה אקשטיין הוא גם כיום איש תנועה מובהק בין חוגי האקדמאים, הוא ידוע כאיש תורה ועבודה. מכירים אותו במוסדות התנועה המרכזיים ובסניפים באזור מגוריו כאדם שתורם מזמנו לציבור. בזמן שהוקמה הועדה הכלכלית של המפד״ל, השתתף בה באופן פעיל בהתיעצות ובדיונים שעמדו על הפרק, והיה חבר הנהלת ״גלעד״ המצומצמת מטעם האוניברסיטה. הוא נענה לכל קריאה לפעולה למען הכלל לעזור במידת יכולתו, אף שמפאת עבודתו הענפה אין הוא יכול להיות פעיל באופן אינטנסיבי בצורה סדירה.

ועוד היד נטויה.

תורה עם דרך ארץ —
הרב ד״ר יחזקאל הרטמן

הרב ד״ר יחזקאל הרטמן, ממיסדי בית הספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטה בר־אילן שעמד בראשו מיום היווסדו, הגיע למסקנה — בעת שכיהן כרב וחבר בית דין בארה״ב — על הצורך בלימוד עבודה סוציאלית לרב ומדריך קהילה יהודית. אמר ועשה. נרשם לבי״ס לעבודה סוציאלית ב״וושינגטון יוניברסיטי״ של סנט לואיס. תוך כדי לימודיו באוניברסיטה נוכח לדעת כי כל המחקרים ושיטת הלימודים במדע זה מבוססים על ערכי הצדק והמוסר של תורת ישראל, והדברים מפורשים בספרי הלימוד והמחקר העוסקים בנושא זה של עבודה סוציאלית. דבר זה עורר אותו להרהר ולהתעמק במדע זה ומכאן התגבש אצלו הרעיון: אם באמת כך הוא שכל היסודות והמחקרים של מדע זה מבוססים על ערכי התורה והיהדות, צריך להבליט את הדבר ולפתח את הנושא של חינוך ועבודה סוציאלית לאור ערכי הצדק והיושר המוחלטים של תורת ישראל בין אדם לחבירו. זה הביאו למחשבה על הצורך בהקמת בי״ס לעבודה סוציאלית במדינת ישראל, במסגרת שתאפשר פיתוח רעיונותיו.

הרב ד״ר הרטמן התחיל לחלום על היום בו יעלה לישראל ויקים בה בי״ס לעבודה סוציאלית שיקבל את השראתו ויניקתו מהתורה, התלמוד והפוסקים. בפעם הראשונה אחרי שנות דור אפשר יהיה לחדש את החיים הממלכתיים לפי ערכי היהדות, לבסס את החוקים שבין אדם לחברו לפי חוקי התורה במסגרת ממלכתית. וכל ערכי הטיפול הסוציאלי ויחסי האנוש כגון: המלחמה בעוני, הטיפול בעולים חדשים, בבתי חולים, בזקנים, יחסי עבודה, שיקומם של מקרים סוציאליים, יחסים בין עדות, יחסים משפחתיים, יחסי נישואין ועוד, את הטיפול בכל הבעיות הללו אפשר יהיה לבסס על התורה ומסורת היהדות.

במקורו הרב ד״ר יחזקאל הרטמן הוא יליד הארץ, נולד בצפת למשפחת הרטמן הידועה כמה דורות בארץ, אך בהיותו בגיל 4 ירדו הוריו לארה״ב והתישבו בניו־יורק, שם קיבל את חינוכו.

למד שנים רבות בישיבת רבי חיים ברלין, בגיל 21 הוסמך לרבנות על ידי ראשי

הישיבה הרב יצחק הוטנר והרב יהודה לייב פורר ועם סיום לימודיו בישיבה נתמנה כאחד הר"מים בישיבה והיה מגיד שיעור שתלמידיו שומעים בצמא את חידושי תורתו.

כבר אז נתגלו בו נטיות לעסוק בעבודה סוציאלית, והוא ארגן עזרה הדדית בין בני הישיבה. התקופה בה התחיל לכהן כר"מ בישיבה — בשנת 1943 — היתה תקופת מלחמת העולם השניה. יהדות ארה"ב נרתמה אז לפעילות הצלה של יהודים ניצולי השואה וגם ישיבת רבי חיים ברלין נתנה את חלקה בהצלה.

משנת 1945 החלה ישיבה זו בקליטת בחורי ישיבה ניצולי השואה שהגיעו לארה"ב, ליד הישיבה הוקם מדור מיוחד להצלה ובראשו הועמד הרב ד"ר הרטמן שריכז את העזרה ההדדית בישיבה. את עבודתו בישיבה כר"מ המשיך 6 שנים עד שנת 1949.

בשנת 1949, לאחר שנשא אשה, נבחר כרב הקהילה היהודית בסנט לואיס וכיהן שם כרב בבית הכנסת המרכזי האורטודוקסי. קהילת סנט לואיס היתה מהקהילות היהודיות המאורגנות ביותר בארה"ב, ועד קהילה — כדוגמת ועדי הקהילה שהיו באירופה שלפני השואה — הקימה מערכת המקיפה את כל החיים הדתיים בעיר, כולל בית דין רבני. כרב הראשי וראב"ד כיהן הרב מנחם צבי אייכנשטיין.

עוד בהתחלת עבודתו כרב הקהילה סנט לואיס, השתכנע הרב הרטמן בחשיבות בהתמחות בעבודה סוציאלית לרב המשמש בקודש, המטפל ודואג לכל צורכי קהילתו שבנוסף לתפקידיו הרבניים יש לו תפקידים קהילתיים רבים הדומים לתפקידו של העובד הסוציאלי.

החיים הציבוריים הקהילתיים בקרב יהודי ארה"ב מבוססים בעיקר על עבודה סוציאלית, בפדרציה של הקהילות היהודיות בארה"ב וכל קהילה באופן נפרד. במרכז היהודי "דז'ואיש סנטר" מועסקים פקידים בתפקידים עובדים סוציאליים. סיפר הרב הרטמן: כשנבחרתי כרב קהילת סנט לואיס והתחלתי לטפל בבעיות הקהילה נתקלתי בבעיה שהמטבחים של מחנות הקיץ שהוקמו ע"י הקהילה אינם כשרים, בקשתי לתקן מעוות זה ולהכשיר את המטבחים אך נתקלתי בקשיים. ראשי הקהילה, פקידות הקהילה התנגדו לכך והעובדים התייחסו בזלזול להתערבותי שלפי דעתם אינם שייכים לתפקידו של רב, תפקידו של רב — אמרו אז ראשי הקהילה בסנט לואיס — הוא רק לטפל בעניני דת, מחנה קיץ זה ענין של עבודה קהילתית סוציאלית ורק עובד סוציאלי מוסמך לטפל בכך, אזי התגבש אצלי הרעיון והגעתי למסקנה: אם הרב יקבל הכשרה אקדמאית בעבודה סוציאלית, אז יגדל מעמדו ותגדל השפעתו בציבור הרחב ובקרב בני קהילתו בפרט וראשי הקהילה

יתייחסו אחרת לתפקידיו הרוחניים. בכנסים של רבנים התחיל הרב הרטמן להתריע על כך ודרש מהרבנים שילמדו את המקצוע של עבודה סוציאלית.

אחרי שהגיע למסקנה זו החליט להיות "הנחשון" של רבני ארה"ב בשטח זה ונרשם ב"ושינגטון יוניברסיטי" של סנט לואיס ללמוד בביה"ס לעבודה סוציאלית ועם לימודיו באוניברסיטה המשיך לכהן כרב.

הוא למד באוניברסיטה משנת 1952 עד 1955, קיבל את התואר השני לעבודה סוציאלית והיה לרב הראשון בכל זרמי הרבנים בארה"ב שקיבל תואר אקדמאי בעבודה סוציאלית. מאז הביטו עליו ראשי הקהילה אחרת, חל שינוי דרסטי ביחסם של ראשי הקהילה אל הרב והם החלו להתייחס ברצינות ובאהדה להצעותיו גם בבעיות שאינן קשורות ישירות לדת והשפעתו גדלה בין כל חוגי הציבור בסנט לואיס. הרב הרטמן ציין את העובדה המאפיינת, כי אותו המנהל של "דז'ואיש סנטר" שהתנגד לפני כן להכשיר את המטבחים במחנות הקיץ של הקהילה הזמין אותו — אחרי שכבר היה ידוע כמומחה בשטח עבודה סוציאלית — לבוא למחנה והודיע לו שכעת הוא יכול להכשיר את המטבחים.

אחרי שהרב הרטמן השתכנע שהשפעתו גדלה הודות להשתלמותו בעבודה סוציאלית החליט להמשיך להשתלם לקראת תואר ד"ר, המשיך את לימודיו באוניברסיטה ובשנת 1962 קיבל את התואר והיה שוב לרב הראשון בתואר ד"ר לעבודה סוציאלית. אחרי שקיבל את התואר נתמנה כפרופסור חבר באוניברסיטת סנט לואיס בביה"ס לעבודה סוציאלית אך עם זאת המשיך גם לכהן כרב קהילתי. יוקרתו גדלה והשפעתו בין ראשי הקהילה היתה גדולה ביותר, ורבים מהם באו ללמוד אצלו בבית הספר עבודה סוציאלית.

את הדוקטורט קיבל הרב הרטמן בעד מחקרו על הנושא: "גישתו של עובד סוציאלי אקדמאי חילוני וגישתו של איש דת המטפל בצורכי אדם בחברה" — מחקר השוואתי על השוני והמשותף בגישות בין שני הסקטורים. המחקר התבסס על 50 ראיונות עם אנשי כמורה מהכנסיה הפרוטסטנטית ו־50 ראיונות עם עובדים סוציאליים חילוניים וכך קיבל אינפורמציה מלאה ורחבה על עבודתו של עובד סוציאלי דתי וחילוני. המחקר נתקבל על ידי בתי הספר לעבודה סוציאלית בכל האוניברסיטאות ברחבי ארה"ב והוא משמש היום כחומר לימוד באוניברסיטאות.

בעבודתו כפרופסור חבר באוניברסיטת סנט לואיס התרקמה ברעיונו התכנית להקמת בי"ס לעבודה סוציאלית המבוסס על ערכי הדת היהודית. התגבשה אצלו החלטה שיש לפעול להקים בי"ס כזה במדינת ישראל ולשלבו באוניברסיטה הדתית "בר־אילן" ולפתח את ביה"ס לדוגמה על ערכי התורה והמצוות.

מספר הרב הרטמן: "חלמתי שיבוא יום ואוכל לעלות ארצה לפתוח כאן בי"ס

לעבודה סוציאלית, ליצור בה מסגרות לימודים שהיניקה שלהם תהיה מהמסורת של היהדות. ראיתי במשימה זו אתגר, לאור העובדה שבפעם הראשונה אחרי אלפיים שנה זכינו למדינה יהודית, ויש לפתח בה ערכי מדות ומוסר לפי ערכי היהדות — בין אדם לחברו. ראיתי צורך חיוני לפתח ערכי אנוש וערכים סוציאליים, שבוצעו במסגרת ממלכתית כשהם מושתתים על דיני התורה ומצוותיה.

ערכים כמלחמה בעוני, היחס לעולים חדשים ההוזרים ארצה, הקמת בתי חולים וטיפול בחולים ע"י המדינה, יחסי עבודה בין עובדים ומעבידים, בעיות שיקום, יחסים בין עדתיים בתקופה של מיזוג גלויות, יחסים משפחתיים, יחסי נישואין, בכלל לכבד את האדם שנולד בצלם אלוקים, כל הדברים הללו ואחרים אפשר לפתור ברוח התורה והמסורה.

הבסיס הערכי של בי"ס לעבודה סוציאלית והיניקה שלו צריכים להיות מבוססים על הערכים הרוחניים והמוסריים של עם ישראל."

ההזדמנות להגשים את חלומו ולבצע את רעיונו ניתנה לו אחרי שאוניברסיטת "בר־אילן" החליטה להקים בי"ס לעבודה סוציאלית, והוא שהוזמן ע"י הנהלת האוניברסיטה בשנת 1966 להצטרף לסגל האקדמאי של האוניברסיטה — לעזור ביחד עם פרופ' גרין — להקים את בית הספר.

בשנה הראשונה עמד פרופ' גרין מישיבה יוניברסיטי בניו־יורק בראש ביה"ס ואחר כך בשנת 1967 קיבל הרב ד"ר יחזקאל הרטמן לידיו את ניהולו ועמד בראשו.

במשך השנים גדל ביה"ס והתפתח, בהנחיתו של הרב הרטמן, בקצב מהיר וכבר ב־4 השנים הראשונות גדל מספר התלמידים בבית הספר מ־39 ל־250 והסגל כלל למעלה מ־30 מרצים, כולל שני פרופסורים מן המנין לעבודה סוציאלית. המחזור הראשון של ביה"ס סיים את לימודיו וקיבל תואר ראשון בשנת 1970. הבוגרים הראשונים נקלטו מיד במקומות עבודה ועוד לפני שהספיקו לגמור את לימודיהם קיבלו הצעות עבודה ממקומות שונים, מוסדות רבים התקשרו עם הבוגרים והבטיחו לעצמם שבוגרי בר־אילן יעבדו אצלם עם סיום הלימודים.

המקצוע של עבודה סוציאלית במסגרת אקדמאית הוא חדש למדי — מסביר הרב ד"ר הרטמן. ידוע שרק לפני כ־40 שנה נוסד ביה"ס הראשון לעבודה סוציאלית ברמה אקדמאית בארה"ב, ממנו התפתחו רשת של בי"ס דומים ברחבי תבל.

בארץ נפתח ביה"ס הראשון לעבודה סוציאלית באוניברסיטה העברית בירושלים בשנת 1958, בשנת 1966 נפתח בי"ס כזה כאמור באוניברסיטה "בר־אילן" וכן בחיפה, מאוחר יותר גם באוניברסיטת תל־אביב.

הלימודים באוניברסיטה "בר־אילן" הינם לפי שיטה האמריקאית. החידוש שלנו —

הסביר ד"ר הרטמן — שאנו שמים את הדגש להכשיר עובדים לשירותים סוציאליים קבוצתיים ועובדים קהילתיים.

בדרך כלל ישנם שלושה סוגי עבודה בשטח זה, פרטנית, קבוצתית וקהילתית. בעבודה פרטנית מתייחס העובד לפונה באופן אינדיבידואלי ולמשפחתו, בעבודה קבוצתית, הדגש לא רק על היחיד אלא על הקבוצה. מארגנים קבוצות של חולים, קשישים, קבוצות נוער בחינוך המשלים, בעיות שיקום של נוער עבריין ועוד.

בעבודה קהילתית, מטפלים בארגון הקהילתי. הסטודנטים מבקרים בשכונות בעיתיות ובעיירות פיתוח ומתענינים בצרכים של הקהילות. וחידוש נוסף של הרב ד"ר הרטמן בהגותו את הרעיון שהלימודים לקראת התואר השני יהיו מבוססים לא רק על מסגרת קהילתית אלא על כלל לאומית.

איש התורה והמדע ומנהיג ציבור —
ד"ר זרח ורהפטיג

רבים מטובי חכמי ישראל בדורות האחרונים חלמו את החלום של שילוב תורה ומדע, למצוא את השביל שגם בן תורה ושומר מצוות יוכל להשתלב בעולם המדע ולא להסתגר בד' אמות של הלכה. אחד מבין אלה הוא גם ד"ר זרח ורהפטיג, איש התורה והמדע, המדינאי ומנהיג ציבור, שמימי נעוריו חלם את החלום של שילוב תורה ומדע, וזכה לראות בהגשמת חלומו והגיע להשגים מרשימים בתורה במדע ובפעילות ציבורית. בתורה, בעצמו בעל ידיעה רחבה בתורה, שגדל בבית מלא תורה וחכמה, ינק את תורתו מאביו ומגאוני הדור הקודם והגיע להשגים עצומים ולחבר ספרים המקובלים בעולם התורה. במדע, הצטיין ביותר במחקר במשפט והחוק העברי והבינלאומי, מרצה למשפטים באקדמיות, אדריכל התחוקה של מדינת ישראל ויחסי הדת והמדינה בארץ, בין המיסדים והעומדים בראש אוניברסיטת בר אילן. בעסקנות ציבורית, מהמנהיגים הצעירים של יהדות פולין, פעל בהצלת אלפי יהודים מהשואה באירופה, לוחם להצלת שארית הפליטה, ולהעלותם לא"י, ממנהיגי הציונות הדתית, ממניחי היסוד והחותמים על מגילת העצמאות של מדינת ישראל, חבר הכנסת במשך למעלה משלושים שנה ושר במשך שנים.

ד"ר זרח ורהפטיג נולד בוולקוביסק, פולין הליטאית, לאביו רבי ירוחם אשר ורהפטיג, מגדולי התורה בדור הקודם תלמידם של הגאונים רבי חיים סולובייצ'יק מבריסק, רבי אליעזר גורדון מטלז, ועוד גדולים. בצעירותו שמש רבי ירוחם כראש ישיבה בישיבתו של הסבא מנובהרדוק רבי יוסף יוזל הורביץ, אך החליט לא להתפרנס ממשרה תורנית, על כן התעסק במסחר והקדיש רוב עתותיו לתורה.

באוירה של תורה שבבית גדל זרח הצעיר, כמעט שלא למד ב"חדר" או בבית ספר. כאשר היה ילד קטן שלח אותו אביו ל"חדר" אבל אחרי כמה ימים בא מלמדו אל אביו וסיפר לו שאין לילד זרח מה לעשות ב"חדר", הוא עילוי שיודע כל מה שהרבי רוצה ללמוד עמו. כל שנות נעוריו למד תורה אצל אביו הגאון, ולימודי חול למד אצל מורים פרטיים. אחרי מלחמת העולם הראשונה עברה משפחת ורהפטיג לורשה, גם שם המשיך ללמוד אצל אביו. בית רבי ירוחם ורהפטיג בורשה

היה נחשב בית ועד לחכמים, גדולי התורה בפולין וליטא היו נחשבים לאורחים תדירים. עם גאוני הדור הללו בילה זרח הצעיר בדברי תורה. אוזנו היתה קשבת לשמוע מהם חידושי תורה ואף היה מרצה בפניהם את חידושיו בהלכה. הם עמדו על כשרונותיו וניבאו שיהיה מגדולי התורה בדור הבא. מקורב היה במיוחד לגאון רבי מאיר דן פלוצקי, שאיתו היה משוחח ארוכות בתורה. משאביו היה נוסע לבקר אצל רבותיו וחבריו גדולי התורה, היה לוקח עמו את זרח, כדי שיעמדו על טיבו וישפיעו מרוחם עליו. הם השתעשעו עמו ונהנו מחידושיו.

פעם לקח אותו אביו לרבו, הגאון רבי חיים מבריסק, שהיה גר באותה תקופה באוטבוצק ליד ורשה. רבי חיים שוחח עמו בדברי תורה והתפלא מידיעותיו של הילד הקטן וניבא לו גדולות. אמנם הגיע זרח ורהפטיג להישגים גדולים בלימודיו התורניים, חידש חידושי תורה כשעוד היה צעיר לימים. כאשר אביו, רבי ירוחם, התחיל להוציא את ספריו בחידושי תורה על ש"ס ופוסקים "דברי ירוחם", "שלמי ירוחם" ועוד, ביחד שמונה ספרים, לכל אחד מהם צירף חידושי תורה גם מבנו הצעיר. ספריו של רבי ירוחם נתקבלו בחיבה בעולם התורה ועמהם גם חידושיו של הבן וגדולי הרבנים שכתבו על ספריו והעריכו אותם הזכירו גם את חידושי התורה של בנו ר' זרח. גם אחרי שנכנס ד"ר ורהפטיג לעסקנות ציבורית המשיך להקדיש עתים לתורה, לחדש חידושים בתורה, להגיד שיעור בהלכה ולעמוד בקשרים עם גדולי תורה ולהשתעשע אתם בדברי תורה. כך עמד בקשרים ומשא ומתן בהלכה — בתקופה שהיה עסקן ציבורי — עם הגאון החסידי רבי מנחם זמבה מורשה. גם בארץ המשיך ד"ר ורהפטיג לעסוק בתורה — ביחד עם עיסוקיו הציבוריים — להגיד שיעור בש"ס בפני לומדי תורה, לחבר ספרים בהלכה, לחדש חידושי תורה שמקובלים בעולם הישיבות.

בגיל צעיר, כשהיה בן שבע עשרה, נכנס ד"ר ורהפטיג ללמוד באוניברסיטה בורשה, להשתלם בלימודים כלליים. משכו אותו לימודי חוק ומשפט, הצטיין בלימודיו באוניברסיטה, ובמהרה סיים את לימודיו כעו"ד, פתח משרד של עו"ד בורשה והיה נחשב בין עו"ד היהודים המפורסמים בפולין. היה מופיע בבתי משפט הפולניים וזכה להצלחה ולפרסום, ובאותו הזמן גם המשיך להשתלם באוניברסיטת ורשה לקראת תואר ד"ר למשפטים. האוניברסיטה היתה מפורסמת ברוחה האנטי־שמית, אך צעיר מבטיח זה זכה ליחס מיוחד וכשהוצע לו לשמש אסיסטנט לפרופסור אנטישמי מפורסם היה זה הישג גדול עבורו עבור באוניברסיטת ורשה שרדפה יהודים. בעבודתו כמשפטן התמחה ד"ר ורהפטיג במיוחד במשפט האזרחי בפולין.

עוד כסטודנט צעיר היתה לו נטיה לפעולה ציבורית, אירגן חוג של צעירים דתיים בשם "זוהר", התקרב לחוגי הצעירים שהתארגנו ב"צעירי מזרחי" ו"החלוץ המזרחי"

הופיע בשיחות והרצאות, והשתתף בועידה הראשונה של "החלוץ המזרחי בפולין" שהתקיימה בורשה, בהשתתפות מיסד תנועת תורה ועבודה והחלוץ המזרחי ר' שמואל חיים לנדוי. על פי הצעתו נבחר ד"ר ורהפטיג כחבר המרכז. ואף על פי שהיו מבין חברי התנועה שהתנגדו לבחירתו משום שלא היה מוכר כחבר עסקן של החלוץ המזרחי, עמד ר' שמואל חיים לנדוי בתוקף על בחירתו למרכז הראשון שנבחר.

משנבחר למרכז "החלוץ המזרחי" בפולין התחיל להיות פעיל במוסדות של תנועת תורה ועבודה בפולין, בתוך תקופה קצרה נבחר למשרד המרכזי של תנועת תו"ע, בשנת 1929 נבחר כיו"ר המשרד המרכזי של "החלוץ המזרחי" בפולין וכנציג תנועת המזרחי ותו"ע במוסדות המרכזיים של יהדות פולין. הוא נבחר כסגן יו"ר "המשרד הא"י בפולין" שהיה המוסד המרכזי של התנועה הציונית בפולין ובו היו מיוצגים כל התנועות הציוניות, והיה מורכב מהאישים המרכזיים ביהדות פולין הציונית. משרד זה ניהל את עניני העליה מפולין לא"י, וחילק את ה"סרטפיקטים" (רשיונות העליה). ד"ר ורהפטיג היה גם נציג של המזרחי ותו"ע ביתר מוסדות המרכזיים של התנועה הציונית: קק"ל, קרן היסוד ועוד.

ד"ר ורהפטיג היה נחשב כאחד ממנהיגי הציונות הדתית בפולין, מקורב למנהיגי המזרחי העולמי ומיודד עם מנהיגי המזרחי בפולין, ביחוד עם הרב יצחק ניסנבוים, שהיה מבין באי ביתו. הרב ניסנבוים כיהן כיו"ר תנועת המזרחי ותו"ע בפולין וד"ר זרח ורהפטיג כסגנו. מקורב היה גם למנהיגי האינטלגנציה היהודית. האינטלקטואלים של יהדות פולין, כפרופ' מאיר בלבן ששימש גם כיו"ר הקורטוריום של בית המדרש לרבנים "תחכמוני". ורהפטיג היה סגנו, ובתקופה מסוימת אף לימד בבית מדרש זה.

פעילותו הענפה בחיים הצבוריים של יהדות פולין הביאה אותו לשורה הראשונה של המנהיגות הצעירה של יהדות זו. בבחירות לפרלמנט הפולני ה"סיים" לקח חלק פעיל כחבר בועדת הבחירות המרכזית של ה"בלוק הציוני", שהיו מיוצגים בו כל המפלגות הציוניות. היה מועמד מטעם בלוק זה בבחירות למועצת עירית ורשה. כשהיטלר הגיע לשלטון בגרמניה, והחלו הרדיפות והנגישות נגד היהודים, התארגן בפולין ה"ועד האנטי היטלרי", שניהל מאבק נגד התעמולה הנאצית בפולין. גם כאן שימש ד"ר ז. ורהפטיג כסגן יו"ר הועד בפולין. מאז שהצטרף לפעילות בתנועה נבחר כנציג לקונגרסים הציונים מטעם המזרחי ותו"ע, וכבר בגיל תשע עשרה היה ציר לקונגרס הציוני.

אל הקונגרס הציוני האחרון שלפני מלחמת העולם השניה בשווייץ יצא ד"ר ורהפטיג ביחד עם רעיתו נעמי. בעיצומי דיוני הקונגרס החלו להגיע הידיעות הרא־

שונות על ההכנות בגרמניה לצאת למלחמה עם פולין, אוירה של ערב מלחמה שררה בעולם, ואצל היהודים עוררו איומי היטלר חרדה ודאגה עמוקה. בקונגרס שררה מבוכה בין הצירים מקצות העולם, במיוחד אצל הצירים מפולין שתיארו לעצמם מה מחכה ליהודי פולין כשהיטלר יפלוש עם צבאו למדינה. בהתחשב במצב זה הודיע פרופ' חיים ויצמן, נשיא הקונגרס, על הפסקת דיוני הקונגרס, לתת אפשרות לצירי הקונגרס לחזור לארצותיהם. היו מצירי הקונגרס שנשארו בנתיים בשווייץ כדי להמתין ולראות מה יהיה, ד"ר זרח ורהפטיג ורעיתו החליטו לחזור לפולין. כשחזרו לורשה פרצה המלחמה, אך ורשה הבירה עדיין החזיקה מעמד. הגרמנים הרעישו את העיר בפצצות, התקרבו למבואותיה והקיפו אותה מסביב ונשארה רק דרך אחת פתוחה.

כמי שעמד בראש "הועד האנטי היטלרי" חשש ד"ר ורהפטיג להישאר בורשה כאשר הצבא הגרמני יפלוש לשם, הוא החליט לכן לצאת מורשה, עוד לפני כיבושה, עם רעיתו, ביחד עמם יצאו כל חברי המרכז של המזרחי ותו"ע, שבחלקם חזרו לורשה. הם הלכו ברגל 11 יום עד שהגיעו ללוצק באיזור המזרחי של פולין. שם כבר פגשו חיילים רוסיים, שלפי הסכם סטלין—היטלר עבר החלק המזרחי של פולין לידי רוסיה, אחרי שהסכימו ביניהם על חלוקתה של פולין. בלוצק נפגש עם ד"ר משה סנה (אז קליינבוים), ויחד החלו לחפש דרך לעלות לא"י. מלוצק עברו ללבוב, שגם היא היתה תחת שלטון רוסיה, שם נפגשו עם מנהיגים ציוניים אחרים וביחד תיכננו לעבור את הגבול לרומניה. משהגיעו לגבול הרומני מצאו שהרומנים סגרו באותו היום את גבולם עם פולין. באותו הזמן הגיע ללבוב ידיעה, כי הרוסים שכבשו את וילנה עומדים למסור אותה לליטא כדי שתהיה הבירה של מדינת ליטא הבלתי תלויה — ניטרלית. ד"ר ורהפטיג ביחד עם ד"ר סנה ופמליותיהם החליטו לנסוע לשם, והצליחו בכך, ואחרי זמן קצר עבר אמנם השלטון לידי ממשלת ליטא. כאן יסדו בוילנה את ה"ועד הא"י לפליטי פולין", לועד זה נכנסו כל אלה שהיו חברי "המשרד הא"י" בפולין, מלבד ד"ר ורהפטיג וד"ר סנה הצטרף למשרד זה גם א. ביאלופולסקי, המנהיג של "פועלי ציון".

אחרי תקופה קצרה עבר "המשרד הא"י לפליטי פולין" לקובנה והתמקם ב"משרד הא"י הליטאי" שבראשו עמד צבי בריק. ד"ר ורהפטיג וחבריו הקימו קשר עם מוסדות התנועה הציונית והסוכנות בא"י וארצות אחרות. הם החלו לקבל "סרטיפי־קטים" לעליה לא"י, והתחילו לשלוח קבוצות עולים לא"י, דרך ריגה ושבדיה. בקבוצה הראשונה של פליטי פולין שעלו לא"י נמנו מראשי העסקנים הציונים, ביניהם ד"ר משה סנה וכן עסקני מזרחי ותו"ע, אך הוא עצמו, שארגן את העליה לא"י, נשאר בליטא להמשיך לנהל את "הועד הא"י לפליטי פולין" שעמד בראשו.

לא עבר זמן רב והחלו הקשיים בארגון העליה לא״י, והיה צורך בתושיה ותחבולות למצוא דרכים שהעליה בכל זאת תימשך. ד״ר ורהפטיג הצליח למצוא דרך — שראה בו ממש השגחה פרטית — לארגן מפעל הצלה, שהיה הגדול ביותר בהצלת יהודים בתקופת השואה. הודות למבצע הצלה זה זכו אלפי יהודים להנצל מהשמדה, לעלות לא״י ולארצות אחרות. העליה לא״י אורגנה תחילה דרך יפן ואח״כ דרך אודיסה. בהתחלה אי אפשר היה לנסוע דרך אודיסה משום שהטורקים לא נתנו ויזות מעבר דרך הים השחור בטענה של סכנת מוקשים. לאנגלים היה תירוץ לא לתת סרטיפיקטים לעלות מליטא שהרי אין מעבר לא״י כי הים השחור ממוקש. אך הוא עשה מאמצים והצליח לקבל רשות מעבר דרך היבשה לטורקיה, כך שהאנגלים היו נאלצים להמשיך לתת סרטיפיקטים דרך טורקיה לא״י. אחרי שהסובייטים השתלטו לגמרי על המדינה והקימו רפובליקה ליטאית סובייטית, עברה השליטה לגמרי לידי הסובייטים והם לא נתנו ליהודים רשות לעזוב את ליטא. הקשיים של יציאת יהודים גברו, היה צורך למצוא קשר עם הממשל המרכזי של הסובייטים במוסקוה.

ד״ר ורהפטיג הצליח לקבל קשר כזה עם הממשל המרכזי של ברית המועצות, על ידי שהצליח לקשור קשרים עם אחד מראשי השלטון שנשלח על ידי הממשל המרכזי במוסקוה. היה זה סגן ראש ממשלת ליטא הסובייטית — גלבוצקי. איש זה, שהיה בין מנהיגי המפלגה הקומוניסטית בליטא וחי במוסקוה, היה נאמן לשלטונות בריה״מ ונשלח על ידם לפקח על הממשלה הסובייטית שהוקמה כאן. אחרי כמה פגישות עמו הצליח לשכנעו, ודרכו את השלטונות המרכזיים במוסקוה, שירשו לפליטים היהודים מפולין שהיו בליטא לעזוב, בעיקר לאלה שלהם טרנזיט — ויזות לארצות חו״ל. את המו״מ עם סגן ראש ממשלת ליטא ניהל ד״ר ורהפטיג בשם קבוצת פליטי פולין שלהם ויזות לחו״ל. אחרי שהשתכנע מדברי ורהפטיג ביקש גלבוצקי להמציא לו רשימות שמיות שיעביר אותם לממשל המרכזי, אך רשימות כאלה היה קשה להשיג כי המועמדים ליציאה לחו״ל פחדו למסור את שמם לשלטונות בריה״מ בחשבם שזו היא תחבולה מצד השלטונות להכניסם במלכודת בכדי לגרש אותם למחנות כפיה בסיביר, כפי שכבר קרה דבר כזה באזורי פולין הכבושים על ידי בריה״מ, שכל אזרחי פולין שנרשמו כי ברצונם לצאת לחו״ל נשלחו לסיביר.

בכדי להשפיע על אחרים שיסכימו לכלול את שמם ברשימה שהיה צריך למסור לשלטונות, החליט ד״ר ורהפטיג להעמיד את עצמו ואת משפחתו ברשימה. הוא גם הוציא רשימות של חברי קיבוצי הכשרה מכל התנועות החלוציות בהסתדרות הציונית שהיו מאורגנים בקיבוצי ״הכשרה״ בליטא וחיכו לעלייתם לא״י, והרכיב

מהם רשימה כללית. לפי הוראת סגן ראש ממשלת ליטא היו צריכים להעביר את הרשימה לשגריר בריה"מ בקובנה פוזניקוב, אליו קיבל ד"ר ורהפטיג קשר על ידי ד"ר אלקס שהיה הרופא הפרטי של השגריר והוא שהכיר בין ד"ר ורהפטיג והשגריר הרוסי פוזניקוב, אחר שהגיש לו הרשימה הודיע לו השגריר שימתין לתשובה ממוסקבה. אחרי כמה שבועות של המתנה וחרדה הזמין השגריר פוזניקוב את ורהפטיג והודיע לו שנתקבלה תשובה חיובית ממוסקוה ועליו להתקשר עם משרד ה"אינטוריסט" של בריה"מ ושם יקבלו את רשיונות היציאה מבריה"מ, דרך יפאן ואח"כ דרך אודיסה לא"י. כך הצליחו להינצל מגיא ההריגה בליטא כחמשת אלפים יהודים, מהם שלושת אלפים דרך יפאן ועוד אלפיים דרך אודיסה. לא לכולם היו אשרות כניסה, אך שוב נמצאה עצה ותושיה בנסי נסים, הוא הצליח לקשור קשרים עם חברה לספנות ביפן, דרכה קיבל ויזות להיכנס ליפן.

ד"ר ורהפטיג עצמו עזב את ליטא והגיע ליפן ביחד עם רעיתו נעמי ובנם עמנואל שנולד בקובנה. גם ביפן הצליח לקשור קשרים עם מוסדות וגופים ציבוריים ומסחריים ודרכם שלח ויזות ליהודים מפליטי פולין שהיו בוילנה, אודסה ומוסקוה והביא אותם ליפן ואח"כ לשנחאי. וגם כאן, במקומות מגוריהם החדשים, ביפן ובסין, היה צריך לדאוג להם למקומות מגורים עד שיצליחו להגיע למחוז חפצם לא"י ולארצות אחרות שנתנו להם רשות כניסה. גם ד"ר ורהפטיג ומשפחתו קיבלו ויזות לארה"ב, וביולי 1941 הגיעו לארה"ב.

פרשה מיוחדת מהווה הצלתם של בני הישיבות וראשיהם, שהיו מפוזרים ברחבי ליטא, ולהביאם לחוף מבטחים בארה"ב וא"י. בהתחלה כשפנו אליהם וסיפרו להם על האפשרויות שנתגלו לעזוב את ליטא, לא רצו ראשי הישיבות לשמוע על כך. הם לא חשבו שמאיימת עליהם סכנה כאן, ורצו לשבת במקום ולהמשיך ללמוד תורה. כאשר ד"ר ורהפטיג התחיל בעבודת ההצלה שלו דאג גם לבני תורה שיעזבו את מקום הסכנה. משלא שמעו בקולו פנה לראש הרבנים הגאון רבי חיים עוזר גרודזנסקי שהיה נחשב כגדול הדור וסיפר לו על האפשרות לעזוב את ליטא, ד"ר ורהפטיג ביקר מספר פעמים אצל רבי חיים עוזר ואצל עוד רבנים וראשי ישיבות להתריע בפניהם על המצב החמור בו נמצאים, על הסכנות הנשקפות להם בהישארותם על אדמת ליטא הנמצאת בין גרמניה הנאצית ורוסיה הקומוניסטית, והסביר להם כי האפשרויות שנתגלו לעזוב את ליטא היא ממש אצבע אלקים — נסים גלוים, בסוף השתכנעו והסכימו לקבל ויזות מעבר לעזוב את ליטא, והגיעו ליפן.

באחד מספרי אביו של ד"ר ורהפטיג, רבי ירוחם ורהפטיג, בספר "חידושי ירוחם" על הרמב"ם בהקדמה לספר, שיצא לאור בשלהי המלחמה, עוד טרם היה סיפק בידי ד"ר ורהפטיג לעלות לישראל, מספר המחבר בין היתר: "מעשה גדול

סיפר לי הגאון האמיתי מרן אליעזר יהודה פינקל, ר"מ בישיבה הקדושה דעיר מיר. הוא ישב בעיר קיידאן (ליטא) והגיד את השיעור לפני תלמידיו. פתאום נכנס אליו איש צעיר והתחיל לצעוק: למה תשבו כאן, אתם ממתינים להרג ח"ו ע"י הרוצחים, שאל הגאון הנ"ל: מי הוא המדבר אליו? אמר לו: שמי זרח ורהפטיג ובאתי במתכוון כאן מקובנה לעורר אתכם לעזוב מקום הסכנה. השיב לו: איך אנו מתירים את עצמנו ממקום הסכנה? ענה: אני אסדר יציאתכם מכאן. וכן היה. הוא הציל את הגאון הנ"ל עם ישיבתו הקדושה. סיפור זה היה לי כשמן בעצמותי, ישיבה זו המפורסמת בכל תפוצות ישראל הציל בני נ"י, ממש הציל את התורה. וכך היתה דרכו, להציל את הרבנים ובני הישיבות. לא היה מקפיד לדאוג לראשונה למפלגתו, לא בדק לאיזה מפלגה נמנה הניצול, דאג מאד לבני תורה, כי כל רעיונו היה להציל את התורה".

כאמור הגיע ד"ר ורהפטיג לארה"ב בקיץ 1941, אחרי שפרצה המלחמה בין גרמניה ובריה"מ. מיד עם הגיעו לארה"ב התחיל לעסוק בפעולות הצלה של יהדות אירופה, שהיתה כבר כולה תחת כיבושו של הצורר הגרמני. פעל לעורר את הציבור היהודי והעם האמריקאי על הסכנה הנשקפת ליהדות אירופה תחת כיבוש אכזרי ונורא זה. ד"ר ורהפטיג נכנס לעבוד ב"מכון לבעיות היהודים" ליד הקונגרס היהודי העולמי בארה"ב שבראשו עמד ד"ר יעקב רובינסון, מראשי יהדות ליטא. ביחד עם ורהפטיג עבדו במכון ד"ר טרטקובר ויעקב לשצינסקי שעמדו בראש הקונגרס היהודי העולמי עוד בתקופה שלפני מלחמת העולם השניה. תפקידו של המכון היה לעורר את אומות העולם וגם את היהודים בעולם החפשי, על סכנת השמדה המאיימת על יהודי אירופה בארצות הכיבוש הגרמני. הוא התחיל להוציא חומר הסברה באנגלית על מצבם של יהודי אירופה בכיבוש הגרמני, כמו כן חוברות על רדיפות יהודים בכלל, ואף חיבר ספר באנגלית בו חומר על השמדת היהודים בארצות הכיבוש. ספריו ופרסומיו של ד"ר ורהפטיג עשו רושם רב על דעת הקהל בארה"ב, העתונות התייחסה אליהם, במיוחד נכתב על חיבוריו של ורהפטיג ב"ניו יורק טיימס". כך פעל במשך כל שנות המלחמה לעורר את דעת הקהל על מצבם של יהודי אירופה והיה מוכר כאחד ממנהיגי יהדות אירופה בארה"ב.

בסוף המלחמה כאשר ארה"ב הצטרפה למלחמה וצבאות ארה"ב וצבאות "בנות הברית" החלו לשחרר שטחים מהכיבוש הגרמני, במיוחד אחרי שה"צבא האדום" של בריה"מ התחיל לשחרר שטחים בפולין וארצות מזרח אירופה אחרות מהכיבוש הגרמני, ולארה"ב החלו להגיע הידיעות הראשונות על מחנות ההשמדה באושוויץ טרבלינקה, ועל תאי הגאזים שבהם נספו מיליוני יהודים, ועל שרידי ניצולי מחנות השמדה והפרטיזנים היהודים, התארגן בארה"ב "ועד הצלה" מטעם אגודת הרבנים,

לבוא לעזרת שארית הפליטה באירופה. ד"ר ורהפטיג היה בין הפעילים ב"ועד הצלה". וכאשר מדינות העולם החפשי, בראשן ארה"ב, יסדו את הסוכנות לעזרת פליטי המלחמה "אונרא", הוציא ד"ר ורהפטיג ספר בו תכנית מפורטת איך לארגן את העזרה לפליטי המלחמה.

עם סיומה של המלחמה נשלח ד"ר ורהפטיג בשליחות "ועד ההצלה" והקונגרס היהודי העולמי למחנות הפליטים היהודים בגרמניה. במחנות הפליטים שהיו ברובם במקומות שהיו בהם מחנות ריכוז בגרמניה, וגם במקומות שהיו בהם מחנות השמדה שיכנו בהם בשרידים הניצולים מהמחנות הללו, כך היו מחנות פליטים יהודים של "אונרא" בברגן בלזן, בוכנולד, צלסהיים, אבנזה ועוד. במחנות הללו גרו שרידי שארית הפליטה, לא רק ניצולי המחנות, גם ניצולים שיצאו ממחבואיהם בשורות הפרטיזנים, וגם כאלה שהיו בתקופת המלחמה ברוסיה ואחרי שחזרו למקומות מולדתם בעיירות פולין נתקבלו בעוינות על ידי שכניהם הפולנים שבנתיים תפסו את רכושם. היו מקרים ששכניהם הפולנים הרגו את היהודים שחזרו לעיר מולדתם, והיהודים פחדו להישאר בפולין. הם עברו את הגבול לגרמניה ואוסטריה ושם רוכזו על ידי הממשל הצבאי של חיל הכיבוש של ארה"ב ובריטניה ושוכנו במחנות הפליטים.

ד"ר זרח ורהפטיג ביקר אצל שארית הפליטה בגרמניה, נפגש עם הניצולים ושמע מהם פרטים על הנעשה במחנות ההשמדה, על חייהם של היהודים ביערות הפרטיזנים ומאלה שיצאו ממחבואיהם מ"בונקרים" ומקומות סתר. היו משארית הפליטה שהכירו את ד"ר ורהפטיג מפעולותיו הציבוריות בפולין, שמחו להיפגש איתו ולשפוך לפניו את מר ליבם. הוא עודד אותם וחיזק את רוחם, הביא להם דרישת שלום מיהודי ארה"ב וא"י. הוא סיפר להם על המאבק של יהודי העולם למענם להביאם למקום מבטחים לא"י, ואף חילק להם עזרה חומרית שנשלחה ע"י יהודי ארה"ב. אחרי שחזר לארה"ב משליחותו הוציא ספר בו תיאר את מצבם של היהודים שרידי מחנות ההשמדה, ובסיכום לתיאור המצב הגיע ד"ר ורהפטיג למסקנה שאין פתרון אחר לבעיותיהם של שארית הפליטה אלא להעלותם לא"י.

בהתחלת 1946 שוב יצא ד"ר ורהפטיג לבקר אצל שארית הפליטה. הפעם הגיע לפולין כשליח הקונגרס היהודי העולמי, ותחנתו הראשונה היתה בורשה, שם ראה לפניו את חורבן יהדות מפוארת זו, את חורבנה של הגדולה ביותר של הקהילות היהודיות באירופה. הוא מצא את ורשה ריקה מיהודים, מכל מוסדות הקהילה היהודית המפוארת נשאר על תילו רק ה"בית עלמין" היהודי ברחוב גנשה שמשום מה לא הרסו אותו הגרמנים. הוא נסע בערי פולין לחפש שרידים מקהילות ישראל, שרידים כאלה מצא בורשה, לודז, קרקוב, לובלין ובערי שלזיה "אורים מוצלים

מאש״. בין הניצולים מצא חברים וידידים שהכירם מלפני המלחמה. בעת ביקורו בורשה נפגש עם הרב הראשי של הצבא הפולני. בצבא הפולני היו יהודים רבים, רובם מהפליטים היהודים שעברו בזמן המלחמה לרוסיה. כאשר הוקם הצבא הפולני על אדמת רוסיה התגייסו יהודים רבים לצבא הפולנים ללחום עם הצורר הגרמני, מספר היהודים בצבא הפולני שהשתתף במלחמה נגד הגרמנים היה יחסית גדול, בצבא הפולני הוקמה רבנות צבאית שבראשה עמד הרב הראשי של הצבא הפולני הרב ד״ר דוד כהנא. כאשר ד״ר ורהפטיג סיפר להרב הראשי על מטרת ביקורו בפולין, שבדעתו לבקר בכל ערי פולין, לחפש שרידים בקהילות היהודיות ברחבי פולין, העמיד הרב ד״ר כהנא משמר ליווי שילוו אותו ויבטיחו את בטחונו בביקורו בפולין. ליוו אותו שני סרנים דתיים שד״ר ורהפטיג הכיר אותם מלפני המלחמה, ויחד איתם ביקר בכל המקומות ששמע ששם נמצאים יהודים, ועודדם לשקם את עצמם, לבנות את חייהם מחדש, להתארגן ולהתכונן לקראת עלייתם לא״י. ואף פעל באופן מעשי להקים ולארגן את ״הבריחה״ לצאת בכל הדרכים לא״י.

במיוחד התמסר ד״ר ורהפטיג למצוא פעילים לאתר את הילדים היהודיים המפוזרים במנזרים, בבתי יתומים, ואצל נוצרים ידידי משפחות יהודיות, ולהחזירם לחיק היהדות. בעזרה הכספית שהביא עמו ד״ר ורהפטיג אותרו ילדים יהודיים שלפעמים היו צריכים לשלם עבורם ״כופר נפש״. נפתחו ״בתי יתומים״ שרוכזו בהם כל הילדים שאותרו ורובם נשלחו אח״כ לא״י דרך גרמניה, אוסטריה, צרפת. במשך ביקורו בפולין ריכז חומר רב על מצב שארית הפליטה, וכשחזר משליחותו לארה״ב מסר דו״ח מפורט לשולחיו. הוא הופיע בפני מוסדות יהודיים בארה״ב וסיפר להם על מצבם של שארית הפליטה בפולין ומה שראו עיניו. באחת האסיפות של ״ארגון הפליטים היהודים מפולין״ שהתקיימה בניו יורק הופיע בפניהם ד״ר ורהפטיג וסיפר על שרידי היהודים שמצא בפולין, בין היתר הוא סיפר כי בביקורו בורשה מצא שם את השריד היחיד שנשאר מכל קהילת ורשה את ה״בית עלמין״ — ברחוב גנשה. והנה קם מבין קהל הנאספים תעשיין יהודי, שהיה ידוע כאחד מעשירי פולין, והיה סנטור בסינאט הפולני — רפאל שרשבסקי, וצעק: שקר! ברוגז עזב את המקום בטריקת דלת ולא רצה יותר לשמוע.

בשנת 1947 יצא שוב ד״ר זרח ורהפטיג לבקר את שארית הפליטה באירופה, הפעם לשבדיה, בשליחות המוסדות היהודיים, לבוא בקשרים עם השלטונות השבדיים להשתדל אצלם שירשו לחלק משוכני מחנות הפליטים להשתכן זמנית בארצם. שליחותו הצליחה והוא השפיע על השלטונות שהרשו לפליטים ממחנות ״אונרא״ בגרמניה להשתכן בשבדיה.

באותה שנה, בשנת 1947, עלה ד״ר ורהפטיג לא״י. מיד עם עלייתו ארצה

השתלב בחיים הציבוריים והתנועתיים בארץ, הוא צורף להנהלת הועד הלאומי, יסד את המחלקה לחוק ומשפט ועמד בראשה, אירגן וניסח את החוקה של מועצת המדינה הזמנית. כאשר הוכרזה הקמת המדינה ונוסדו המוסדות המחוקקים של המדינה, נבחר במועצת המדינה, והיה בין ל"ז (37) החותמים על מגילת העצמאות של המדינה. כאשר הוקם בית המחוקקים — הכנסת — ונערכו הבחירות לכנסת הראשונה, נבחר ד"ר ורהפטיג לכנסת והמשיך להבחר כחבר כנסת בכל תשע הבחירות עד לכנסת העשירית. במשך כל שנות כהונתו בכנסת תפס מקום מרכזי בעבודה המעשית בכנסת, תקופה מסוימת שימש כיו"ר ועדת חוק ומשפט ונחשב בין מניחי היסוד של החוקים שנתקבלו בכנסת עד שפרש. במשך שתים עשרה שנה כיהן כשר בממשלת ישראל, כשר הדתות, והיה לאדריכל מערכת יחסי הדת והמדינה בארץ. הוא היה בין מקימי ומניחי היסוד של משרד הדתות כבר בראשיתו, כאשר השר משה שפירא נבחר כשר הדתות וד"ר ורהפטיג כסגנו, ולמעשה ניהל את המשרד למעלה מעשרים שנה, כסגן שר הדתות ואח"כ כשר הדתות. במשך כל השנים היה בין העומדים בראש של הפועל המזרחי, ואח"כ במפלגה הדתית לאומית עמד בראש התנועה ביחד עם השר משה שפירא ומיכאל חזני ז"ל, ויבל"ח השר ד"ר יוסף בורג ויצחק רפאל. אחר פטירתו של השר שפירא עמד בראש סיעתו "הסיעה המרכזית".

במסגרת פעילותו בתנועה הציונית הדתית היה בין ראשוני מיסדי אוניברסיטת בר אילן ומלווה את התפתחותה במשך שנות קיומה. ובעשר השנים האחרונות מכהן כיו"ר הועד המנהל של האוניברסיטה. מאז ומתמיד היה חלומו של ד"ר ורהפטיג על תורה ומדע. טוען הוא שאסור ליהודי דתי להסתגר רק בד' אמות של הלכה. לכן הלך בעצמו ללמוד בצעירותו באוניברסיטה למרות שהיה בן תורה. וכבר בתור תלמיד באוניברסיטה בורשה יסד ארגון של סטודנטים דתיים, אף שהצליח לרכז סביבו רק כעשרה סטודנטים בין שלושת אלפים יהודים שהיו באוניברסיטה. כבר אז הגה את הרעיון שיש צורך שגם בני תורה ילמדו מדע, שגם בין אנשי מדע יהיה ניכר מספרם של אנשים דתיים בני תורה. לכן כאשר פרופ' פנחס חורגין הגה את הרעיון ליסד אוניברסיטה דתית בא"י מיד הצטרף אליו, להיות בין העוזרים לבצע את הרעיון, ולבסס את האוניברסיטה על שלוש מטרות מרכזיות: א. שיהיו בה מרצים דתיים בכל המקצועות. ב. שיהיו באוניברסיטה רוב סטודנטים דתיים. ג. תכנית הלימודים באוניברסיטה תהיה מבוססת על הערכים וידע של היהדות. במשך כל שנות פעילותו באוניברסיטה פעולתו היא בכיוון זה ששלושת העקרונות הללו יהיו מתגשמים באוניברסיטה בר אילן.

במשך שנות פעילותו תרם ד"ר ורהפטיג לבסס את החוקה של האוניברסיטה

להבטיח את האופי הדתי שלה. היה היוזם להקמת המחלקה למשפטים באוניברסיטה, במגמה שבמחלקה זו יהיה מקום לרכז בני ישיבות המעוניינים ללמוד באוניברסיטה. גולת הכותרת בפעולותיו באוניברסיטה רואה ד"ר ורהפטיג בהקמת "המכון הגבוה לתורה" בו נותנים אפשרות לבני תורה להמשיך את לימודיהם התורניים במסגרת ישיבתית, ויחד עם זאת ויכלו להשתלם בלימודים כלליים במדעים לקראת תאר אקדמאי, כעין "ישיבה אוניברסיטי" בארה"ב. ליד המכון הגבוה הוקמה גם "מדרשה לבנות", לבנות יוצאות מוסדות חינוך תורניים, "אולפנות" ואחרים. ב"מדרשה לבנות" הן ממשיכות את לימודיהם התורניים בשילוב לימודים מדעיים. ד"ר ורהפטיג רואה גם חשיבות ב"בית בר אילן" שרכש בעיר העתיקה, בו מתקיימות פעולות חברותיות תורניות ומכוני מחקר במסגרת אוניברסיטת בר אילן.

בהקמת האוניברסיטה הדתית בר אילן רואה ד"ר ורהפטיג הישג גדול ליהדות הדתית, בהגשמת אחד הרעיונות המרכזיים שלה לקראת הגשמת הרעיון של הציונות הדתית והקמת מדינה יהודית ברוח התורה והמסורה. שבאוניברסיטה יתחנך דור של משכילים דתיים שיוכלו לנהל את המדינה לפי ערכי היהדות. ואמנם כך הוא, מתרכזים באוניברסיטה בר אילן חוגי האינטליגנציה הדתית, בוגרי בר אילן תופסים עמדה מכובדת בחיים המדיניים, הכלכליים והציבוריים במדינה. הם החלו לתפוס את מקומם גם בחיים הציבוריים הדתיים, וגם במנהיגות הצעירה של המפד"ל בולטים בוגרי האוניברסיטה.

בעקבות האוניברסיטה הדתית הוקמו באחרונה מוסדות להשכלה גבוהה נוספים המתנהלים ברוח הדת והמסורת, כגון "המכון הגבוה לטכנולוגיה" בירושלים, בהנהלתו של פרופ' לב, המכללה לבנות דתיות של הרב קופרמן בירושלים, המכללה לבנות דתיות של מרכז ישיבות ב"ע בפתח תקוה. עובדה — מציין ד"ר ורהפטיג — שהישיבות התיכוניות הולכות ומתפתחות ויש צורך בקדרים של הוראה, גם לכך מוסיפים בוגרי האוניברסיטה. יש לציין שגם בגידולם והתפתחותם של הישיבות התיכוניות יש לד"ר ורהפטיג חלק, הוא שהיה בין מיסדי הישיבות התיכוניות ומיוזמי הרעיון של ישיבות הסדר.

ד"ר ורהפטיג נחשב כאחד המומחים למשפט עברי, היה בין מיסדי הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית, והיה בה מרצה למשפט העברי במשך 15 שנה, ובמשך השנים הוציא ספרים וחוברות על המשפט העברי. השתתף בכ"ע וקבצים מדעיים בנושא המשפטים, ועוד עמו בכתובים חומר רב בנושאים אלו, בנוסף למה שראה אור עד כה.

כאמור ד"ר ורהפטיג ידיו רב לו גם בתורה, כתב חידושי תורה רבים בספריו של אביו רבי ירוחם, והוא מגיד שיעור בתלמוד במשך כל השנים. הוציא ספרים תורניים

בהלכה וחידושי תורה. בין היתר הוציא ספר בשם "זריחת השני" על תשע מסכתות בש"ס. ספר בשם "מזרח נועם" על מסכת סנהדרין וכן הוציא חידושי תורה על מסכת בבא קמא, ועוד עמו בכתובים גם בנושאים אלו.

בכל מפעליו ועסקנותו הציבורית מלווה אותו רעיתו נעמי שגם היא משפטנית בתואר עו"ד. שלושת בניהם בני תורה כולם, מוסמכים לרבנות ובעלי תארים אקדמאיים, כאשר חלקם ממשיך במפעלים תורניים וחלקם במפעלים מדעיים אך כולם בדרך אבותם — בדרך התורה והיראה.

איש המעשה —
מתתיהו אדלר

אם אין קמח אין תורה — לימדונו חז"ל. האידאה הגדולה ביותר, אם לא היה מאחוריה כח מארגן, מסדר ומפעיל — סופה ניוון וכליה. מכאן תוכל לעמוד על מפעלו הרם של איש המעשה — בעל הקמח — מרי דחיטא, היודע לותר על נוחיותו הפרטית ורווחתו, ולתרום את כישרונו וכושרו האירגוני למען רעיון גדול ולתת לו את הכנפיים בהם יוכל להתעלות ולהגיע לידי ביטוי נכון.

ואם בחגיגות מחצית היובל של אוניברסיטת בר אילן יכלו ראשיה להציג, כבל עם ועדה, השיגים מפוארים בשטחי הגשמיות והרוחניות כאחד הרי זה ברובו בזכות האיש שמאחורי המפעל — הממונה על הקמח — מתתיהו אדלר.

לרוב ההשגים היפים הגיעה האוניברסיטה בתקופת כהונתו כמנכ"ל האוניברסיטה.

מתתיהו אדלר הוצע כמנכ"ל האוניברסיטה ע"י מנהיג המפד"ל השר משה שפירא ונגיד האוניברסיטה ד"ר לוקשטיין שהיו בין עוזריו הקרובים של פרופ' חורגין ביסוד האוניברסיטה הדתית. השר שפירא הכירו עוד מימי היותו קשור עמו בהיותו צעיר, סטודנט באוניברסיטה העברית, ובפלוגת הנוטרים במשטרה הבריטית. באותה תקופה היה פעיל בתנועת בוגרי "בני־עקיבא" ובפועל המזרחי. משה חיים שפירא הכיר מיד בכושרו וקירב אותו, וכאשר קיבל לידיו את משרד פנים צירף אותו בתפקיד בכיר במשרדו.

במשך השנים מלא מ. אדלר תפקידים אחראיים במשרד הפנים שהשר הטיל עליו. שבע־עשרה שנה עבד במחיצתו של השר שפירא במשרד הפנים. וכאשר אוניברסיטת "בר־אילן" — בשנים הראשונות לקיומה — עמדה לפני סכנת התמוטטות, הטיל עליו השר שפירא את העול של ניהול האוניברסיטה.

מיד עם כניסתו לתפקידו ניגש לבצע את המשימה לא כעבודה פקידותית — ולו גם בדרגה בכירה — אלא ניגש לנושא מתוך הרגשת חשיבות המפעל, ובמטרה להיות מקים עולה של תורה וחכמה, וראה לפניו עבודה של בנין ויצירה במפעל כביר. וכמובן שמצא כאן סיפוק רב בעבודה ובניצול יכולתו להעמיד על רגליו מוסד נכבד זה.

מתוך גישה זו השתדל ליצור יחסים תקינים בין עובדי המנהל והסגל האקדמאי ובמשך זמן נקשרו יחסים ידידותיים והרמוניה בעבודה משותפת, דבר שהוסיף רבות לגידולה והתפתחותה של האוניברסיטה. הוא גם השתדל להקים יחסים עם כל מוסדות ההשכלה הגבוהים במדינה ולעזור בהקמת גוף מרכזי לכל מוסדות ההשכלה הגבוהה שמרכזו היה ב"בר־אילן", לפעול במשותף להתפתחותם ושגשוגם של המוסדות הללו. הוא קשר יחסים טובים עם מוסדות הממשלה, בעזרת שרי התנועה — בהתחלה של השר משה שפירא, במשך הזמן עם השרים בורג וורהפטיג ועם השר המנוח מיכאל חזני. הודות לכך החלה גם האוניברסיטה לקבל תמיכה ממשלתית, התמיכה גדלה משנה לשנה עד שהגיעה להכרה מלאה מצד המוסדות הממשלתיים כיתר המוסדות להשכלה גבוהה ומכאן הדרך גם להכרה אקדמית של המוסד.

אך גם תמיכה ממשלתית אינה מספקת להתפתחות, על כן הקים ארגונים של "ידידי אוניברסיטת בר־אילן" ברחבי תבל בכל הארצות בהם קיימים ישובים יהודים, לשם כך עשה מסעות על פני רחבי תבל, ומעטים הם הישובים בעולם בהם לא ביקר ולא גייס פעילים ותורמים למען האוניברסיטה. במסעותיו הוא הגיע לפינות הנדחות ביותר באמריקה הדרומית והצפונית, במזרח הרחוק, בארצות אפריקה הדרומית ובאוסטרליה, ובכל מקום הצליח לעורר את הנקודה היהודית, גם יהודים שעמדו על סף התבוללות וכמעט לא ידעו שהם יהודים, הצליח לעוררם ולהחזירם לפעילות למען היהדות והאוניברסיטה.

במסעותיו הללו הוא גם מילא שליחות נעלה למען העם והמדינה, בכל מקום שהגיע הוא יצג את היהודי המאמין הגאה בהשתייכותו לעם ישראל, על ידי כך קירב רחוקים ועורר נרדמים. מדי שנה עשה מסע כזה בארצות תבל וכשחזר ממסעיו תמיד היו לו סיפורים מרגשים על פגישותיו עם יהודים שהחזיר לחיק היהדות, על הרפתקאות ותלאות בחיפוש אחרי יהודים נעדרים בקצבי תבל, לפעמים עשה דרכו במקומות מסוכנים, בדרכים של מאות ואפילו אלפי קילומטרים בערבות וג'ונגלים, להיפגש עם יהודים לקרבם ליהדות ולאוניברסיטה.

פרק מיוחד תופסים קשריו של מתתיהו אדלר עם ראשי המדינות, אישים מדיניים ואנשי מדע בארצות תבל, שבמגעיו איתם קירב אותם לאוניברסיטה "בר־אילן" ולבעיות של מדינת ישראל. בין ראשי המדינות שהתידד אתם, יש להזכיר את סגן נשיא ארה"ב יוברט המפרי שאיתו היה בידידות רבה, ביקר אצלו בארה"ב והמפרי ביקר באוניברסיטה "בר־אילן", ראש ממשלת בריטניה לרולד וילסון, ראש ממשלת קנדה דיפנבקר, קנצלר גרמניה הרהרד, שופטים עליונים של ארצות הברית, סנטורים, ראשי ערים של ניו־יורק ולוס אנג'לס, לורדים, חברי קונגרס.

למרות שתפקיד המנכ"ל באוניברסיטה הוא יותר מינהלי, מתתיהו אדלר, כבוגר

אוניברסיטה, בעל הכשלה אקדמאית, היה מעורב בחיים האקדמאיים של האוניברסיטה. במסעותיו בארצות תבל, בא במגע גם עם אנשי רוח ומדע יהודים וגייס אותם לסגל המרצים באוניברסיטה או לידידי "בר־אילן".

כמו־כן הופיע באוניברסיטאות בארצות אמריקה ובאירופה, בפני סטודנטים יהודים, סיפר להם על האוניברסיטה הדתית בא"י ועל בעיות עם ישראל, מדינת ותורת ישראל, עורר סטודנטים רבים ליהדות, ומהם שעלו לישראל ללמוד ב"בר־אילן".

תקופה מסויימת, בשנת שבתון שימש בעצמו כמרצה באחת האוניברסיטאות בניו־יורק ובין תלמידיו נמנו גם סטודנטים ערבים מישראל.

במסעותיו בארצות הגולה נפגש עם הקהילות ורבניהם, ראשי ישיבות וראשי קהילות, במקומות שבהם נמצאים בתי כנסת הופיע בבית כנסת. כיהודי המקדיש עתים לתורה ובעל ידיעות רחבות במקורות חז"ל, דרש בבעיות דתיות, עורר את יהודי הגולה לקיים מצוות התורה, השתדל להחדיר בלבותיהם את התודעה היהודית שאין קיומו של עם ישראל אלא בתורתו. הוא גם עורר את הציבור היהודי לעלייה לא"י, אם בעצמם אין באפשרותם לעלות שלפחות ישלחו את בניהם ללמוד במוסדות תורניים בא"י. בארץ נמצאים עולים רבים מארצות אמריקה ואירופה שעלו ארצה הודות לשידוליו או שכתוצאה מכך ששלחו את בניהם ללמוד בארץ והם עלו בעקבותיהם.

פרק נכבד בפעולותיו הציבוריות תופסת תקופת כהונתו כראש הסיעה הדתית בעירית רמת גן, בתפקיד סגן ראש העיר. את פעולותיו כאן התחיל כאשר נציגי הציבור הדתי בעיר פנו אליו שיואיל להסכים להתייצב בראש הרשימה הדתית בעיר. היתה זו בתקופה שהנציגות הדתית בעיריה ירדה. בהתחלה היסס לקבל את התפקיד, אך אחרי שהשר שפירא פנה אליו בנידון ושכנעו על חשיבות התפקיד כמילוי שליחות ציבורית, הסכים.

ואמנם הבחירה היתה מוצלחת. הרשימה הדתית שהופיעה כרשימת המפד"ל בראשות מתתיהו אדלר זכתה להישג מרשים. קבלה פי שניים קולות לעומת הבחירות הקודמות והכפילה את נציגותה במועצת העיר. מתתיהו אדלר נבחר כסגן ראש העיר. בתפקידו בעיריה רכש לו מעמד נכבד. השפעתו היתה ניכרת והציבור הדתי בעיר ראה בו שליח נאמן הממלא את שליחותו הציבורית במסירות ונאמנות.

גם עירית ר"ג מצאה בו שותף נכבד שהביא לה תועלת רבה בנסיונו המוניציפלי, כושר מחשבה ותכנון, במשך הזמן מילא תפקידים אחראיים שהוטל עליו מטעם ראש העיריה ומועצת העיר.

בתקופת כהונתו בעיריה השיג הישגים ניכרים לציבור הדתי בעיר, ביחוד בשטח החינוך. נוספו שטחי בנייה בבתי"ס הדתיים, הוקמו גני ילדים דתיים חדשים, ופעל רבות להקמת בי"ס טכנולוגי דתי ברמה גבוהה ליד אוניברסיטת "בר־אילן", ועוד הישגים דתיים אחרים.

במשך הזמן גדלה השפעתו בעיר, נהיה מקובל על כל החוגים בעיר, הופיע רבות בבתי כנסת בעיר, הצליח לעורר ולשכנע את הציבור בנאומיו, כך שבבחירות הבאות זכתה הרשימה הדתית, שבמרוצת הזמן הצטרפו אליה כל החוגים הדתיים בעיר, והופיעה כ"חזית דתית מאוחדת", בתוספת נכבדה לכוחה.

מתתיהו אדלר נולד בפראג בירת צ'כיה לאביו הרב ד"ר שמעון אדלר ולאמו רוזה בת הרב ד"ר סיני שיפר, הרב הראשי בעיר קרולסריה בגרמניה.

אביו היה אישיות ידועה בפראג, כמחנך והסטוריון וכציוני ותיק, שמיצג את השקפת תורה עם דרך ארץ. מוסמך לרבנות מישיבת ברויאר בפרנקפורט ודוקטור באוניברסיטת בזל בשויצריה. את ילדותו בילה מתתיהו אדלר בפראג, שם למד בבית הספר היהודי העממי ובגימנזיה. במשך כל הזמן למד תורה בבית אבא. בגיל שש עשרה התחיל להיות פעיל, קודם בתנועת "עזרא" ואח"כ יסד את הסניף הראשון של בני עקיבא בפראג, ביחד עם חברים. בשנת 1939 עלה ארצה כסטודנט באוניברסיטה העברית בירושלים, שם סיים את לימודיו בתואר מ.א. בהיסטוריה ובסוציולוגיה. במשך התקופה התגייס להגנה ונשלח לשרת בנוטרות, ובתקופה קצרה הגיע לדרגה של מפקד ראשון ומפקד יחידה של 500 איש. עם קום המדינה נתמנה כמנהל משרד הרישוי המחוזי בירושלים וכמפקד במשטרת ישראל במחוז ירושלים, משם הועבר למשרד הפנים וכיהן בתפקידים שונים (קציין מחוז, סגן ממונה על מחוז. יסד את המח' למועצות אזוריות ותכנן את כל המערך המוניציפלי של ההתישבות במדינה.

במשך תקופה זו פרסם מאמרים רבים בעתונות המקצועית על השלטון המקומי והשלטון המרכזי בישראל. ב־1963 נתמנה כיו"ר ועדה קרואה בבאר שבע וכראש העיר. עמד בראש משלחת של המדינה לארצות אפריקה המזרחית, קניה, אוגנדה, טנזניה, בקשר להדרכה בעזרה בארגון השלטון המקומי במדינות הללו, ובסוף שנה זו קיבל עליו את התפקיד של מנכ"ל האוניברסיטה "בר־אילן".

משחר ילדותו היה מתתיהו אדלר קשור לציונות הדתית, הוא ינק את חיבתו לציון עוד בבית אבא, הרב בפראג, ששם ספג בתוכו את האהבה לארץ ולתורה. כשהגיע לגיל 18 החליט להגשים את רעיונו הציוני ועלה לא"י. גם כאן המשיך להיות חבר פעיל בתנועת תורה ועבודה, כחבר נאמן לתנועה ולרעיונותיה. פעל

בצורה צנועה למען רעיונות התנועה כחבר מן השורה, על אף הפניות של חבריו בתנועה שיכנס לפעילות במוסדות המרכזיים של התנועה.

אחרי שהצטיין בעבודתו בשטח הציבורי והממשלתי, כשתפס כבר עמדה בכירה במנגנון הממשלתי כפקיד מדינה בכיר, נתנו בו עיניהם ראשי התנועה, במיוחד השר משה שפירא שעמו היה קשור ביותר. הם ניסו להשפיע עליו שיעבור לפעילות במנגנון המרכזי של התנועה הדתית לאומית ושימלא בה תפקידים מרכזיים. הוצעו לו גם תפקידים במנהיגות התנועה ולהעמידו באחד המקומות הראשונים ברשימת החזית הדתית הלאומית לכנסת. אך מתתיהו אדלר העדיף בינתיים להמשיך במילוי שליחויות ציבוריות לא במסגרת מפלגתית מובהקת.

לעומת זאת עם הבחרו כנציג התנועה בעיריה, נכנס לפעילות במוסדות התנועה בעיר, והיה פעיל בחיים התנועתיים. התמסר לפעילות קונסטרוקטיבית לפתח חיים ציבוריים דתיים, הופיע רבות בפני חברי התנועה הפעילים במבצעים תנועתיים למען הרעיונות של הציונות הדתית. בעזרתו הוקמו קרנות ומפעלים לתרבות דתית, לעזור ולתמוך במוסדות חינוך דתיים. הוקמו קרנות לעידוד הלימוד התורני, נקבעו מילגות לבני ישיבות ואולפנות, לקרנות צדקה וחסד וגמ"ח, עזרה בהרחבתו של מועדון הסניף, והמועדון לותיקים ופנסיונרים. פעל רבות בעזרה לסניפי "בני עקיבא" במקום ולהשגת אמצעים תקציביים לפעולות בסניף.

במשך שנות פעולותיו הציבוריות מילא גם שליחויות ציבוריות ממלכתיות בארץ ובחו"ל. בתקופה שאחרי מלחמת ששת הימים נתמנה מטעם הממשל הצבאי כעוזרו הראשי של מושל השטחים המשוחררים ביהודה ושומרון, שהיה אז האלוף (מיל.) חיים הרצוג, ושימש בתקופה זו כממונה על המנהל האזרחי של השטחים, והוא שאירגן וביסס את השיפוט המונוציפלי, ואירגן את המוסדות המונוציפליים של ערבים ביהודה ושומרון.

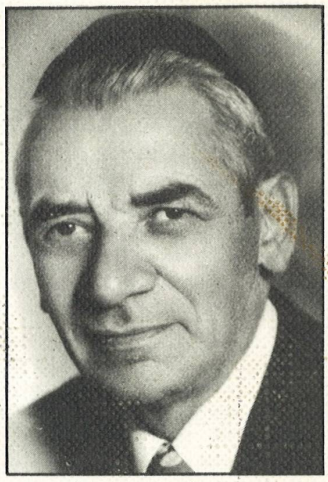
הוא גם נשלח מטעם המדינה למלא תפקידים ממלכתיים בחו"ל, כך מילא תפקידים בשליחות המדינה בארצות הברית, קנדה, אפריקה המזרחית ועוד.

במשך שנות קיומה של המדינה מעטים היו האישים הדתיים בשירות הדפלומטי של המדינה, בפרט בסגל הבכיר של משרד החוץ. כמעט שלא היו שגרירים דתיים, ואם היו, הרי שזה היה בארצות שחשיבותם רק בדרגה שנייה ושלישית. עם החלפת השלטון בשנת 1977, והקמת הקואליציה בראשות הליכוד, השתנה המצב במקצת, בפעם הראשונה נתמנה שגריר ישראל באחת הארצות המרכזיות בעולם שחשיבותה ראשונה במעלה — בשווייץ — שגריר דתי, ולתפקיד זה נבחר מתתיהו אדלר, התנועה הדתית לאומית והיהדות הדתית בכללה ראו במינוי זה הישג גדול לציבור הדתי. הוא היה צריך להחליט אם לקבל את המינוי שהוטל עליו מטעם המדינה

כשליחות מדינית רמת מעלה וכן כצעד של קידוש השם של הציבור הדתי בארץ, שיהודי דתי מסוגל למלא תפקיד מרכזי בשירות הדיפלומטי של מדינה כשווייץ ששם מתרקמות ונפתרות בעיות מהסבוכות ביותר בעולם.

אחרי היסוסים רבים והתלבטויות החליט אדלר לעשות הפסקה בעבודתו באוניברסיטה ובעבודתו הציבורית בארץ, ולקבל עליו שליחות זו, וגם כאן כמו בשליחויות הציבוריות הקודמות הוכיח אדלר את כושרו ומקדש שם שמים בין אומות העולם.

בכל מפעליו ועסקנותו מלוה אותו רעייתו יהודית ואף צאצאיהם ומשפחתם בני תורה ואנשי רוח התורמים לציבור מכשרונותיהם וממשיכים בכך מסורת אבות.

המחבר יוסף גורקה.

נולד בעירה גוברובה — פולין. למד ב"חדר" ואח"כ בישיבות גדולות, בעיקר בישיבת נובהרדוק. היה ממיסדי ישיבת "בית שמואל" שליד מרכז המזרחי בווארשא, ועמד בראש קיבוץ ההכשרה ה"ישיבה החקלאית" שליד הישיבה במטרה לעלות ארצה.

את שנות מלחמת העולם השניה עבר תחת אימי הכיבוש הנאצי ואח"כ בגלות סיביר. לאחר המלחמה נדד במחנות העקורים והפליטים ברחבי אירופה, עד שהגיע לארץ ישראל.

בארץ עבר את קשיי הקליטה של שנות קום המדינה הן בדיור והן בעבודה. בשנת תשי"ב החל בעבודה בפועמ"ז וכיום מזכיר המפד"ל ברמת גן, עתונאי ובעל תפקידים ציבוריים שונים.

כבר בגיל צעיר החל בכתיבה ובמשך כל השנים פרסם, בכל מקום בו היה, כתובות, סיפורים מאמרים ומחקרים, בעתונות ובקבצים שונים, ובכל מקום בו שהה עסק בהפצת תרבות וחינוך.

בספר זה מתגלה עינו הבוחנת היודעת לסקור את מאורעות ההיסטוריה מנקודת מבט מיוחדת, וכתיבתו היודעת לתאר תמונה בהירה המעמידה בפני הקורא עולם שעבר ואיננו והווה ההולך ויוצר, כנגדו, עתיד חדש של עם בארצו.